

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 11

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

**Науковий журнал «Габітус» є фаховим виданням
на підставі Наказу МОН України від 10.05.2017 року № 693 (додаток 7)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)**

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 1 від 30.01.2020 року)**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)**

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Кутянін О.В., Бурега В.В.**ГЕЙМІФІКАЦІЯ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ АДЕКВАТНОСТІ
РІЗНИХ ТИПІВ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ..... 7**Полтораков О.Ю.**СОЦІАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО:
ВАРІАТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ.....13**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Дереш В.С.**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ ЖИТТЯ
НА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї
В 50–70-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)..... 18**СЕКЦІЯ 3****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бутиліна О.В., Євдокимова І.А.**ІНСТРУМЕНТИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В РОБОТІ
З ПЕРСОНАЛОМ ОРГАНІЗАЦІЙ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ..... 23**Зубарева О.І., Маренюк В.О.**ПРЕЗИДЕНТСЬКА КАМПАНІЯ 2019 РОКУ
ЯК ВТІЛЕННЯ ВІЗУАЛЬНОГО ПЕРФОМАНСУ
В МЕДІЙНОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 29**Калашнікова Л.В., Пільгуй А.О.**ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ АРХІТЕКТУРИ
ЯК НОВОЇ ГАЛУЗІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ.....35**Калиняк О.Т., Колядко А.Ю.**ІНДИВІДУАЛІСТИЧНІ ТА КОЛЕКТИВІСТСЬКІ ЦІННОСТІ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ОСОБЛИВОСТІ МІЖПОКОЛІННЄВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ
(НА ПРИКЛАДІ МЕШКАНЦІВ ЛЬВІВЩИНИ).....41**Малахова Ж.Д.**НЕГАТИВНІ ЯВЛЕННЯ
В СЕМЬЯХ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ..... 48**Мальцева О.В.**ОСНОВНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
З ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ РАНЬОГО МАТЕРИНСТВА..... 56

Міхно Н.К. ПРОЕКЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ В ПРОСТОРІ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ДО ПИТАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ДИСКУРСУ ВІЙНИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	61
Нікон Н.О. ВПЛИВ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ НА СУЇЦИДАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ МОЛОДІ.....	67
Новосад К.Я. ГОТОВНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ.....	74
Орос О.Б. МОБІНГ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	78
Чаплик М.М. УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОКРЕМИХ ТИПІВ КІБЕРЗЛОЧИНЦІВ.....	83
Черкашина Т.О. СТАВЛЕННЯ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ ДО ВЛАСНОЇ ЗОВНІШНОСТІ.....	88
Черниш Н.Й., Жилич Х.А. КОНСТРУЮВАННЯ ІМІДЖУ МІСТА ЛЬВІВ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ FACEBOOK ТА INSTAGRAM.....	92
Шевченко О.М. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СКОЄННЯ САМОГУБСТВ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В УКРАЇНІ.....	98
Yakovenko A.K., Yakovenko Yu.I., Tashchenko A.Yu. SPECIFICITY OF RELIGIOSITY OF STATUS-CONSISTENT AND STATUS-INCONSISTENT YOUTH.....	102

СЕКЦІЯ 4

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Соколов О.А. СПЕЦИФІКА ЛОКАЛІЗАЦІЇ СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТОЛЮ ЯК ФОРМИ АТРИБУЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПАТРУЛЬНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З РІЗНИМ СТАЖЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	111
---	-----

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Kutianin O.V., Bureha V.V.

GAMIFICATION AS A FACTOR OF SOCIAL ADEQUACY
OF DIFFERENT TYPES OF SOCIAL SYSTEMS 7

Poltorakov O.Yu.

SOCIAL VIOLENCE:
VARIATIVES OF SOCIOLOGICAL TYPOLOGISATION 13

SECTION 2

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Deresh V.S.

THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS
OF LIFE ON THE FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN FAMILY
IN THE 50–70S OF THE XX CENTURY (GENDER ASPECT) 18

SECTION 3

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Butylina O.V., Yevdokymova I.A.

RISK-MANAGEMENT INSTRUMENTS IN WORKING
WITH PERSONNEL OF SOCIAL SPHERE ORGANIZATIONS..... 23

Zubarieva O.I., Mareniuk V.O.

PRESIDENTIAL CAMPAIGN 2019 AS THE IMPLEMENTATION
OF VISUAL PERFORMANCE IN THE MEDIA FIELD
OF THE UKRAINIAN SOCIETY 29

Kalashnikova L.V., Pilhui A.O.

PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE
OF SOCIOLOGY OF ARCHITECTURE
AS A NEW FIELD OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE..... 35

Kalyniak O.T., Koliadko A.Yu.

INDIVIDUALISTIC AND COLLECTIVISTIC VALUES
IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY:
INTERGENERATIONAL INTERPRETATIONS FEATURES
(LVIV REGION AS THE EXAMPLE)..... 41

Malakhova Zh.D.

NEGATIVE PHENOMENA IN THE FAMILIES OF MODERN UKRAINE..... 48

Maltseva O.V.

MAIN DIRECTIONS OF SOCIAL WORK
FOR SOLVING THE PROBLEM OF EARLY MOTHERHOOD..... 56

Mikhno N.K. PROJECTIONS OF CULTURAL TRAUMA IN EVERYDAY SPACE: TO THE ISSUE OF VISUAL PRESENTATION OF THE DISCOURSE OF WAR IN URBAN SPACE	61
Nikon N.O. THE INTERNET'S INFLUENCE ON THE PROMOTION OF SUICIDAL BEHAVIOURS AMONG YOUNG PEOPLE.....	67
Novosad K.Ya. WILLINGNESS OF UKRAINIAN CITIZENS FOR LABOR MIGRATION	74
Oros O.B. MOBBING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT	78
Chaplyk M.M. UKRAINIAN MEASUREMENT OF CYBER CRIME THROUGH THE PRISM OF SEPARATE TYPES OF CYBER CRIMINALS.....	83
Cherkashyna T.O. ATTITUDE OF MODERN STUDENTS IS TOWARD OWN APPEARANCE	88
Chernysh N.Y., Zhylych Kh.A. CONSTRUCTION OF THE IMAGE OF THE CITY OF LVIV IN THE FACEBOOK AND INSTAGRAM SOCIAL NETWORKS.....	92
Shevchenko O.M. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SUICIDE AMONG YOUNG PEOPLE IN UKRAINE	98
Yakovenko A.K., Yakovenko Yu.I., Tashchenko A.Yu. SPECIFICITY OF RELIGIOSITY OF STATUS-CONSISTENT AND STATUS-INCONSISTENT YOUTH.....	102

SECTION 4

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Sokolov O.A. SPECIFICITY OF LOCALIZATION OF SUBJECTIVE CONTROL AS A FORM OF ATTRIBUTION OF RESPONSIBILITY OF PATROLS POLICE OFFICERS WITH DIFFERENT EXPERIENCES OF PROFESSIONAL ACTIVITY.....	111
---	-----

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ГЕЙМІФІКАЦІЯ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ АДЕКВАТНОСТІ РІЗНИХ ТИПІВ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

GAMIFICATION AS A FACTOR OF SOCIAL ADEQUACY OF DIFFERENT TYPES OF SOCIAL SYSTEMS

У статті проводиться аналіз явища, яке можна осмислити як використання ігрових компонентів у неігровому середовищі, що часто трапляється в розвинених суспільствах у вигляді використання феномена «гейміфікації». Утім, наявна практика не має теоретичного підґрунтя у форматі теорії, що була б розроблена на засадах спеціально проведеного соціологічного дослідження. Незважаючи на те, що спроби гейміфікації різних соціальних систем уже дали змогу накопичити досить багатий емпіричний матеріал, теоретичні надбання теорії гейміфікації залишаються на рівні дискурсу щодо розроблення «ігрових категорій» в межах ключових соціологічних парадигм. На засадах здійсненого авторами аналізу явища гейміфікації та зробленої спроби розуміння впливу такої соціальної практики на процеси у різних типах соціальних систем висувається гіпотеза щодо того, що гейміфікація може виступати фактором їхньої соціальної адекватності через тиск на особистість із намаганням привести інтенції свідомості особистості у відповідність до рольових очікувань соціальної системи. Тобто принципово важливим уявляється те, що гейміфікація процесів у соціальній системі може розглядатися як чинник підвищення рівня соціальної адекватності такої системи залежно від того, якою мірою гейміфікований процес здатен підвищити рольову ідентичність учасників системи. Важливою особливістю такого тиску на особистість є прагнення до збалансування функціонування керуючої частини соціальної системи та наслідків управлінських впливів на частини, що виступає як керована. При цьому для підтримання високого рівня мотивації акторів до координованої діяльності між цими обома частинами соціальної системи повинні використовуватися спеціально спрямовані заходи. За таких умов результатами протікання системний гейміфікований процес не відрізняється від такого, що не був гейміфікований, але він підтримує високий рівень задоволеності учасників протіканням процесу, дозволяє розкривати їх творчий потенціал і забезпечувати у внутрішньому середовищі гейміфікованої системи загальноприйнятний і комфортний стан.

Ключові слова: гейміфікація, гра в соціології, ігровий компонент, соціальна адекватність, соціальна система, рольові очікування, віртуалізація.

The article deals with the phenomenon of gamification, which can be interpreted as the use of game components in non-game contexts. This phenomenon is often observed in developed societies. It should be stressed that today there is no single theory of gamification based on a specially conducted sociological research. Despite the fact that there is a rich empirical material on attempts to gamify various social systems, the theoretical basis of gamification theory remains at the level of discourse on the development of "game categories" within key sociological paradigms. In the article, attempts are made to analyze the phenomenon of gamification as well the possible impact of it on processes in various types of social systems. In particular, a hypothesis is put forward that gamification can act as a factor of social adequacy due to the pressure on a personality with an attempt to bring the intentions of the consciousness in line with role expectations of the social system. Of importance here is that the gamification of processes in the social system can be seen as a factor of increasing the level of social adequacy of such a system depending on the degree to which the gamified process is able to increase the role identity of the participants in the system. An important feature of such pressure on an individual is the desire to achieve balance in the functioning of the governing part of the social system and the consequences of the managerial influence on the manageable part. At the same time, in order to maintain a high level of motivation of the actors for coordinated activities between these two parts of the social system special measures should be used. In this case, the results of the systemically gamified process are no different from the results of the non-gamified process, while in the first case a high level of satisfaction of the participants during the process is maintained, which allows their creative potential to be open and a generally acceptable and comfortable state of the gamified system to be provided.

Key words: gamification, game in sociology, game component, social adequacy, social system, role expectations, virtualization.

УДК 316.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.1>

Кутянін О.В.

аспірант кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Бурег В.В.

д.соціол.н., професор, завідувач
кафедри соціології та політології
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Постановка проблеми. Теорія гейміфікації розглядає гейміфікований процес як такий, який наповнений ігровим компонентом. Спро-

щено можна говорити про те, що гейміфікація – процес «включення ігрового режиму» в свідомості людини за рахунок використання

ігрових компонентів у процесах діяльності, в яких вона не передбачалася. До принципів, тобто вихідних правил такої діяльності, можна віднести: поетапність, рівневість під час залучення в діяльність, «сценарізацію» такої діяльності, як наділення привабливим змістом (свого роду «легендування»), забезпечення можливості оперативного коригування процесу як сукупності послідовних окремих дій по зміні станів завдяки отриманню стійкого і постійного зворотного зв'язку. При цьому проблема такого «включення» або «не включення» залишається емпіричною, оскільки теорія гейміфікації не має сьогодні соціологічного розроблення. Саме підходи до розроблення соціологічного аспекту теорії гейміфікації необхідні, перш за все, оскільки процеси гейміфікації стосуються не тільки особистісної мотивації, зміни спрямованості (як одного з проявів інтенції) свідомості, міжособистісної взаємодії, а й, що не менш значуще, взаємодії людей на рівні соціальних систем, взаємин, які при цьому виникають і встановлюються в конкретних системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання, що пов'язувалися з гейміфікацією певних процесів у різного роду соціальних системах та аспектами використання ігрових компонентів у різних процесах людської діяльності, були предметом наукового інтересу Р. Кайуа, Е. Кутас, М. Леппера, Т. Мелоуна, Д. Роя, Й. Хейзінга, М. Чіксентміхайї та інших дослідників.

Постановка завдання. Враховуючи незавершеність наукових розвідок у напрямі соціологічного тлумачення гейміфікації, може вважатися доцільним розгляд у даній роботі умов процесів включення ігрових режимів у контекст функціонування різного роду соціальних систем як чинників досягнення певного або бажаного рівня їхньої соціальної адекватності.

Виклад основного матеріалу дослідження. В межах статті пропонується соціологічний підхід до розуміння гейміфікації, тобто процесу включення ігрових компонентів в неігрові процеси і форми діяльності та встановлення змістовних характеристик взаємодій та взаємовідносин, що складаються під час перебігу гейміфікованої діяльності. Такого роду видозміни (з метою пожевлення, полегшення, підвищення привабливості тощо) різних процесів актуалізувалися та набули широкого поширення з початку ХХІ століття, однак феномен включення ігрових компонентів в неігрові процеси знаходив своє застосування протягом всієї історії людства в тій чи іншій формі. Однією з найбільш ранніх зафіксованих форм гейміфікації є «лотерея Герхарда Терстегена» (1769). Терстеген запропонував за допомогою додавання ігрових компонентів подолати рутину і повсякденність релігійних ритуалів.

Його так звана «Благочестива лотерея» полягала в можливості для прихожан вибрати навмання одну з 365 карт, на яких були розміщені слова мудрості і поради для віруючих. Випадковим чином, вибираючи карту, прихожанин здійснював дві дії одночасно: грав в азартну гру (які, до речі, заборонялися самою церквою) і практикував християнське мислення [2, с. 122–129].

У прикладі Терстегена соціальна система, що базується на функціонуванні католицької церкви ХVІІІ століття, перебувала в складних умовах, коли під тиском Реформації втрачала прихожан, тобто своїх учасників. У соціологічній термінології система втрачала властивість своєї соціальної адекватності, тобто здатності процесу відповідати об'єктивно обумовленим запитам учасників. Використання елементів гейміфікації процесу при цьому дозволило через подолання буденності й рутини релігійного ритуалу привести у відповідність до мети сам гейміфікований процес і запити його учасників.

Перший аспект того, як гейміфікація видозмінює рівень соціальної адекватності системи, лежить у площині структури мотивації особистості. Гейміфікований процес не є ігровою діяльністю в повсякденному розумінні категорії гри. З погляду феноменології такий процес, безумовно, стає грою, оскільки пропонує фундаментально змінити інтенції свідомості особистості. Проте на рівні соціальної системи показники ефективності гейміфікованого процесу повинні відповідати показникам ефективності самої системи. Наприклад, наповнення ігровими компонентами семінарського заняття в рамках системи вищої освіти не має призводити до перетворення такого заняття в традиційну ігрову практику. Семінарське заняття повинно залишатися в рамках цілей і завдань системи вищої освіти. Таким чином, використання «рольової гри» на такому занятті покликане підвищити компетенції учнів або студентів, розуміння даної проблеми, а не замінювати нею систематичний характер пізнавальної діяльності в процесі навчання.

Томас Мелоун і Марк Леппер у своїх дослідженнях вказують на гейміфікацію процесів в освітній системі у ролі ключового чинника як підвищення мотивації особистості, так і підвищення міжособистісної мотивації. Незважаючи на те, що дослідники не використовували категорію «гейміфікація» у своїх роботах, вони наголошували на тому, що чинником підвищення мотивації має бути баланс чотирьох ключових аспектів діяльності: виклик (завдання повинно забезпечувати постійний оптимальний рівень складності для учня), фантазія (завдання повинно стимулювати фантазію учня), цікавість (завдання повинно забезпечувати оптимальний рівень інформаційної

складності) і контроль (завдання повинно заохочувати почуття самовизначення і контролю) [4]. Баланс таких аспектів у системі освіти призводить до зростання мотивації.

Важливо відзначити, що підтримка внутрішньої мотивації, через запропоновану Мелоун і Леппером форму гейміфікації в усіх чотирьох ключових аспектах, будується на необхідності процесу відповідати запитам своїх учасників. Зниження рівня складності поставленого завдання знижує мотивацію до вирішення такого завдання, як до «занадто простого», а значне підвищення рівня складності знижує мотивацію, як до «занадто складного». На важливість такої оптимальної побудови людської діяльності вказує в межах теорії потоку і Міхай Чіксентміхайї, в категоріях якого внутрішня мотивація перебуває, серед іншого, в оптимальному положенні інтенції свідомості між тривогою (коли завдання занадто складне) і нудьгою (коли завдання надмірно просте) [11]. Фактично позиція оптимального рівня організації процесу з найбільш високим рівнем мотивації збігається з позицією високої соціальної адекватності керуючої частини такої системи, оскільки проблема мотивації і проблема відповідності системи запитам її учасників це прямопропорційні залежні величини. У цьому контексті гейміфікація процесу, яка виступає фактором підвищення мотивації учасників системи одночасно з цим виступає фактором підвищення її соціальної адекватності.

Крім того, загалом брак мотивації учасників вказує на неефективність соціальної системи. Дональд Рой у роботах, які стосуються підвищення задоволеності робітників у рамках рутинних виробничих процесів, зазначає, що під час працюючої системи зовнішньої мотивації особистості (робітники продовжували займатися своєю діяльністю в силу різних причин, наприклад, страху опинитися на біржі праці) рутинні виробничі процеси можуть бути позбавлені системи внутрішньої мотивації [1]. При цьому недолік саме внутрішньої мотивації для учасників таких процесів може позначатися на продуктивності всієї системи загалом, тобто знижувати її ефективність. Фактично соціальна система з низьким рівнем внутрішньої мотивації менш ефективна, ніж система з високим рівнем, за умови інших рівних. У дослідженні Роя включення ігрових практик у повсякденність робочих підвищує задоволеність і продуктивність, тобто гейміфікація процесу призводить до зростання ефективності процесів всередині системи.

Соціальна система як явище, що складається із сукупності людей, які перебувають у регулярній взаємодії один з одним і здатні змінювати її структуру, повинна володіти базовими характеристиками цілісності і інтеграції. Дослідник гри Р. Кайуа запропонував одними

з базових ігрових атрибутів вважати умови протікання: простір, час і правила взаємодії, тобто об'єктивні форми існування гри. При цьому варто зазначити, що у випадку із соціальною системою об'єктивні форми існування системи становлять базову характеристику цілісності системи. Сам же Кайуа при побудові класифікації ігор відзначав, що будь-які типи ігор за своєю суттю можуть відрізнятися за ступенем своєї інституційної волі, де з одного боку можна розташувати нецілісні і досоціальні за своєю суттю ігри за типом каруселі (він називає такі латиною «*paidia*»), а з іншого детально формалізовані і цілісні гри за типом спортивних або настільних ігор (в категоріях дослідника «*ludus*») [8]. Тобто ігрові елементи можуть не тільки не мати цілісності, але знаходяться таку цілісність шляхом інституціоналізації під тиском соціального. «Правила стають невіддільною належністю гри, як тільки вона, так би мовити, набуває інституційного існування. З цієї миті вони утворюють частину її природи. Саме вони перетворюють її в продуктивний і принципово важливий інструмент культури» [8, с. 64].

У трактуванні Р. Кайуа «*ludus*» – це інституційна форма запаморочення, тобто легітимна соціальна форма «втратити голову». Гейміфікований процес соціальної системи в цьому сенсі являє собою, перш за все, системний процес, який структурно і функціонально залишається підпорядкованим існуючій системі та її інститутам. З погляду управляючої частини соціальної системи гейміфікація є процесом оптимізації, підвищення ефективності такої системи. Ефект «*ludus*» і наближення взаємодії людей до форми гри, коли, наприклад, робочий день наближається за формою до спортивного змагання, відбувається виключно в керованій частині соціальної системи. Тобто гейміфікація – це також процес внесення ігрових елементів в керовану частину соціальної системи з метою зміни взаємодії всередині процесів в такій системі.

Зміна взаємодії для ефективного впровадження гейміфікації направлена, перш за все, на підвищення відповідності рольових очікувань системи і інтенцій свідомості людини. Суб'єкт входить в ігрову ситуацію добровільно і в цьому ігрова реальність для нього сприймається як власна реальність. При цьому «входження в ігрову ситуацію», як влучно назвав це Ж. Бодріяр, є «входом у систему ритуальних зобов'язань» [6, с. 123]. Тобто гравець усередині гри залишається одночасно і суб'єктом, і об'єктом за двома ключовими ознаками: а) він як суб'єкт здійснює дію по входу в ігрову реальність; б) він як об'єкт входить у систему зобов'язань, яка визначає його дії. Отже, у реалізації гейміфікації в неігрових процесах відбувається зближення суб'єкта і пропоно-

ваної соціальною системою ролі. Фактично сама гейміфікація є процесом посилення ідентичності суб'єкта з пропонованою роллю, і показником ефективності гейміфікації соціального процесу є, перш за все, зростання показників ефективного виконання заданих системою ролей.

Ефективна гейміфікація з позиції керуючої частини соціальної системи впливає на показники ефективності такої системи з метою їх поліпшення. Такими показниками можуть бути студентські бали, продажі, різного роду KPI (показники ефективності системи/підсистеми) і так далі.

Проте одночасно з цим гейміфікація через тиск на людей, що є включеними в гейміфіковані процеси, призводить до посилення рольової ідентичності, що в свою чергу дає можливість привести у відповідність цілі на різних рівнях системи. Менеджмент такої системи стає соціально адекватним, оскільки люди максимально залучаються до існуючої системні ролі. Тиск ігрових елементів на особистість включає таку людину в рамки існуючої ролі і направлений на постійне підтримання високого рівня рольової ідентичності. Людина в таких умовах знаходиться в постійній рольовій позиції, фактично «розчиняється» в ролі, що призводить до необхідності розглядати події, що відбуваються, давати їм оцінку саме з рольової позиції. У цьому контексті дії такої людини в системі, по-перше, спрямовані на підтримку життєздатності самої системи, а по-друге, напрямок, зміст і форми дій перебувають як в узгодженій позиції між собою, так і в узгодженій позиції з іншими учасниками. Підвищуючи рольову ідентичність учасника, гейміфікація підвищує ступінь інтеграції і життєздатність самої системи, а з позиції керуючої частини соціальної системи вдається досягти соціально адекватного менеджменту.

Слід зазначити, що якщо гейміфікація – явище досить автономне (соціальна система може знаходитися на різних ступенях гейміфікації і залишатися всередині системи макrorівня, а також володіти власними підсистемами незалежно від ступеня гейміфікації таких), то соціальна адекватність менеджменту – явище структурне (соціальна система макrorівня здатна досягати соціальної адекватності при забезпеченій адекватності соціальних систем, що її складають). Фактично ця теза вказує на можливі винятки, коли гейміфікація соціальної системи не призводить до соціальної адекватності її керуючої частини через неадекватність складових підсистем.

В умовах відсутності соціально-адекватного менеджменту частина управлінських впливів у соціальній системі віртуалізується за рахунок невідповідності цілей такого менеджменту об'єктивно обумовленим запитам учасників.

«Управління переходить з дієвого і реального в можливе» [7, с. 127].

Зважаючи на це, уявляється доцільним наголосити, що ефективна гейміфікація долає невідповідність різних рівнів цілей процесів всередині системи за рахунок посилення рольової ідентичності. Проте на феномені віртуалізації (повній або часткової) управлінських впливів керуючої частини соціальної системи і його подоланні варто зупинитися докладніше.

Важливою властивістю інституціоналізованої ігрової ситуації є швидкість і точність зворотного зв'язку між учасниками. Одночасно з цим, одним з найбільш популярних на практиці елементів гейміфікації є рейтинг, що представляє собою універсальну і найбільш оперативну форму зворотного зв'язку для учасників. Рейтинг постійно вказує учаснику гейміфікованого процесу на рівень ефективності його дій, підтверджує ступінь відповідності його дій очікуванням системи.

Рейтинг усередині системного процесу – це ключовий елемент самоорганізації і самоналаштування системи. Зміна зовнішніх умов, наприклад, пріоритетів на ринку праці, може стимулювати структурні зміни в керуючій частині системи вищої освіти і побудові рейтингів випускників відповідно до вимог реальності, приводячи їх у відповідність із запитами реального ринку. У свою чергу, всі процеси в системі вищої освіти переналаштовуються під нові умови в стислі терміни, оскільки новий формат рейтингу дає можливість всім структурним елементам на всіх рівнях системи отримувати оперативний і точний зворотний зв'язок про ефективність своїх дій. Продовжуючи вищевказаний умовний приклад, викладачі ВНЗ переналаштовують зміст лекцій з метою підвищення позицій своїх випускників в такому рейтингу, студенти переорієнтують набуття навичок під нові умови, адміністрація ВНЗ переналаштовує адміністративні процеси під нові умови і т.д. Наведений приклад є ідеальним прикладом гейміфікації соціальної системи із застосуванням одного тільки елемента, однак саме в такому варіанті можна наочно зрозуміти механізм дії ефективної системи зворотного зв'язку, реалізованого шляхом рейтингу, в складній соціальній системі. А також осмислити можливості швидкого і чіткого зворотного зв'язку в напрямі підвищення адаптивності соціальної системи і до підвищення її здібностей до самоорганізації.

Керуюча частина такої системи, будучи суб'єктом гейміфікації, може, безумовно, залишатися неадаптивною. У нашому прикладі щодо системи вищої освіти це може бути виражене у формі збереження старого формату рейтингу, незважаючи на зміну умов ринку. Однак, наявність форми швидкого і точного зворотного зв'язку в системі не дає мож-

ливість менеджменту втратити свою соціальну адекватність і віртуалізуватися за рахунок наявності в системі постійного «інформаційного потоку», практично наративу її життєдіяльності, що запускає в системі постійні процеси самоорганізації. Саморегуляція такої системи реалізується, в тому числі, за рахунок змін в системі управління, приведення її у відповідність з певним порядком і правилами під впливом сигналів, що надходять зсередини системи.

Користуючись запропонованою схемою, гейміфікація долає віртуалізацію за рахунок постійного і швидкого уточнення рольових очікувань для учасника такої системи. Рейтингова система зворотного зв'язку є орієнтиром, або своєрідною «картою» рольових очікувань для учасників системи, приводячи у відповідність до них дії і інтенції учасників, а також постійно інформує керовану частину системи про зміни всередині самої системи. Для керуючої частини системи рейтингова система являє собою потік імпульсів зсередини системи, що змінюють менеджмент.

Важливо зазначити, що рейтинг як елемент гейміфікації сам по собі не є універсальним способом гейміфікувати процес. Тобто введення рейтингової системи в соціальній системі не означає автоматичного запуску позитивних процесів і приведення у відповідність всіх елементів структури. Гейміфікація – це комплексний процес, і, скоріше за все, єдиною універсальною умовою ефективної гейміфікації є «свобода входу і виходу» учасників з гейміфікованого процесу. Ця теза, зокрема, підтверджується оцінками громадян КНР щодо впровадження державної рейтингової системи для громадян країни.

Наприклад, у своїх дослідженнях Г. Костка зазначає високий рівень підтримки рейтингової системи громадянами КНР [3]. Здебільшого китайці вважають таку систему, перш за все, природним етапом технологічного розвитку, що дозволяє значно підвищити якість життя за рахунок перекриття прогалів в існуючих інститутах і стимулювання законослухняної поведінки. Однак, важливо зазначити, що поширеність комерційних рейтингових систем (участь в яких є добровільною) досягає 80%, а державних лише 7,4% (в умовах обов'язкової участі громадян цей відсоток нижче частки від населення провінцій і міст, де реалізуються пілотні проекти державних програм від загального числа населення). Одночасно з цим, за даними Костки, найнижчий відсоток респондентів, які повністю або частково підтримують впровадження рейтингових систем, спостерігається саме серед громадян, що беруть участь тільки в державних системах (65,6%). У всіх інших випадках підтримка становить близько 86–90%. Тобто громадяни, які вико-

ристовують доступні і добровільні рейтингові системи позитивніше їх оцінюють [3, с. 10–12].

На підставі вищевказаного можна стверджувати, що гейміфікація може розглядатися як чинник соціальної адекватності функціонування певних соціальних систем (підсистем) за рахунок забезпечення відповідності низці вимог.

Так, цілями гейміфікації мають бути такі, що орієнтовані на майбутнє, спрямовані на програвання моделей діяльності спрямованої на вирішення перспективних завдань визначених на засадах сформованих особистісних, групових, організаційних та інших стратегій. При цьому гейміфіковані процеси мають бути максимально адаптованими до умов конкретних соціальних систем, враховувати той чи інший ступінь їх ресурсного забезпечення для оптимального використання соціально-політичного та психо-культурного потенціалів системи.

Бажаною також має бути відповідність вимогам щодо спрямування активності суб'єктів гейміфікованих процесів у площину самоорганізації, пошуку внутрішніх імпульсів для їх активності, запобігання залежності ступеню активності тільки від зовнішньої мотивації.

Враховуючи значущість ментальних характеристик соціуму, частинами якого виступають конкретні соціальні системи, гейміфіковані процеси мають їх враховувати, що зробить їх значною мірою адекватними.

Окрім того, спираючись на системні уявлення про сутність і змістовність соціальних систем, однією з вимог до процесу гейміфікації як чинника досягнення бажаного рівня соціальної адекватності має бути структурованість ігрових подій із метою їхнього поєднання та узгодження за рівнями управлінських зусиль, що спрямовуються на забезпечення необхідного ступеня ефективності.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, гейміфікація процесів у соціальній системі може бути фактором підвищення рівня соціальної адекватності такої системи в залежності від того, наскільки сильно гейміфікований процес здатен підвищити рольову ідентичність учасників системи. Гейміфікація таких процесів може розглядатися як із погляду керуючої частини, так і з погляду керуючої частини системи гейміфікований процес сприяє залученню учасників до активної участі у життєдіяльності системи, постійній підтримці уваги на системних процесах, що сприяє підвищенню ефективності системи. З погляду частини, що керується, гейміфікований процес водночас покликаний привести учасника системи до стану, аналогічному так званому стану «потоку» за Чиксентміхайї, що підтримує високий рівень задоволеності процесом певний час, розкриває творчі здібності учасника.

Фактично з обох протиборчих сторін системи гейміфікація вводить систему у загальноприйнятний і комфортний стан.

Зважаючи на те, що будь-яка соціальна система або соціальна інституція має у своїй структурі рольові позиції, що пропонуються учасникам, процес посилення рольової ідентичності притаманний будь-якій соціальній системі. Протягом історії людства таке посилення відбулося несвідомо в аспекті теорії гейміфікації. Наприклад, деякі з державних інституцій, проміж іншого, органічно включають до себе гейміфіковані процеси, як-от рівні (звання/ранги у системах державного управління, вищої освіти, армії та інші), або мають зовнішні атрибути належності до наявної ролі (уніформа у системах судочинства, охорони здоров'я та таке інше).

З кінця ХХ століття та з початком розробки теорії гейміфікації зміна процесів у соціальних системах із додаванням ігрових компонентів у різні види людської діяльності дає змогу дослідникам сьогодні усвідомити сутність гейміфікації, її наслідки та можливі функції.

Одним з наслідків гейміфікації певного процесу є, на наш погляд, підвищення соціальної адекватності такого процесу. Ігрові практики мають на меті підвищити рольову ідентичність людини з певною системою. Висока рольова ідентичність узгоджує різні рівні цілей у системі, робить учасника системи відповідною до очікувань системи і, навпаки, робить систему відповідною до очікувань учасника. Отже, гейміфікація виступає фактором соціальної адекватності соціальних систем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Donald F. Roy. «Banana Time» Job Satisfaction and Informal Interaction. *Journal Article. Human Organization*. Vol. 18. No. 4 (WINTER, 1959–1960). P. 158–168.
2. Fuchs M., Fizek S., Rufno P., Schrape N. Rethinking gamification. Germany : Meson press, 2014. 344 p.
3. Kostka G. China's Social Credit Systems and Public Opinion: Explaining High Levels of Approval. URL: https://www.researchgate.net/publication/326625329_China's_Social_Credit_Systems_and_Public_Opinion_Explaining_High_Levels_of_Approval.
4. Malone T.W., & Lepper M.R. (1987). Making learning fun: A taxonomy of intrinsic motivations for learning. *Aptitude, learning, and instruction*. 1987. № 3. P. 223–253.
5. Анохов И.В. Игровой аспект экономики. *Известия Иркутской государственной экономической академии*. 2013. № 2. С. 5–9.
6. Бодрийяр Ж. Соблазн / пер. с фр. А. Гараджи; вст. ст. Е. Петровской. Москва, 2000. Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 18.07.2008. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3429>.
7. Бурева В.В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели : монография. Донецк : ДонГУУ, 2005, 171 с.
8. Кайуа Р. Игры и люди. Статьи и эссе по социологии культуры / сост., пер. с фр. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. Москва : ОГИ, 2007. 304 с.
9. Кутас Э.А. Игровая деятельность взрослых: «game» и «play». *Актуальные проблемы социализации учащейся молодежи* : сб. науч. статей под общ. ред. И.А. Фурманова. Минск : БГУ, 2012. С. 72–79.
10. Хейзинга Й. Homo Ludens. Человек играющий. Опыт определения игрового элемента культуры. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011, 416 с.
11. Чиксентмихайи М. Поток. Москва : Альпина Паблишер, 2016. 461 с.

СОЦІАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО: ВАРІАТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

SOCIAL VIOLENCE: VARIATIVES OF SOCIOLOGICAL TYPOLOGISATION

«Насильство» може бути розглянуто у своїй двоєдиній якості – як (1) структурна норма соціальної взаємодії та (2) відповідний «соціальний образ». Воно спирається на найбільш загальні концепти соціологічного знання. Його континуальність зсувається в бік настанов, нормативного встановлення стриманості, злагоди, загальносоціальної (соціокультурної) толерантності. Соціальне насильство як інтеріоризована особистістю норма поведінки та діяльності, що стала її властивістю (характеристикою, якістю, параметром), стає суб'єктивно-особистісним феноменом. Соціальне насильство – інтегрована якість суб'єкта соціальної дії, сукупність різних елементів, що характеризують його здатність підтримувати нормативно приписуваний контроль за вибором форм поведінки і дій, в яких регульовані (передусім виключені або обмежені) насильство (агресія) і т.п. ексцеси руйнування навколишньої соціальності (соціальних норм, зв'язків і т.п.). Соціальне насильство – функціональний параметр (характеристика) поведінки і діяльності соціального суб'єкта. Це функціонально-поведінковий (діяльнісний) аспект представленості соціального насильства. Соціальне насильство як поняття співвідноситься, передусім, із поняттями управління, функціонування, діяльності – «результат», «наслідки», «санкції», «вплив» і т.д. У своїй континуальності даний аспект передбачає структурування рівнів і вимірів соціального насильства суб'єктів за ступенем їх агресивності або схильності до компромісу, відмови від передбачуваних/очікуваних норм або дотримання їх, а також тяжкості наслідків і т.д. У загальносоціальному плані це регулювання/обмеження соціальних акторів (передусім держав) від застосування крайніх та/або радикальних форм масштабного насильства (репресій, геноциду, порушення «правил війни» і ін.).

Ключові слова: суспільство, соціальне насильство, структурне насильство, (соціо)культурне насильство, соціальний актор.

“Violence” can be considered in its twofold capacity – as (1) a social interaction structural norm and (2) a corresponding “social image”. It relies on the most general concepts of sociological knowledge. Its continuity is shifting toward guidance, normative restraint, harmony, social (cultural) tolerance. Social violence as an internalized personal norm of behavior and activity, that has become its characteristic (characteristic, quality, parameter), to be a subject-personal phenomenon. Social violence is the integrated quality of a social action subject, a set of different elements that characterize one's ability to maintain normatively attributed control over the choice of behaviors and actions in which violence (aggression) excesses of destruction of social environment (social norms, relationships, etc.) to be regulated (primarily excluded or restricted). Social violence, as a functional parameter (characteristic) of a social subject behavior and activity, to be the functional-behavioral (activity) aspect of the representation of social violence. Social violence as a concept relates primarily to the concepts of management, operation, activity – “result”, “consequences”, “sanctions”, “influence”, etc. In its continuity, those aspects involve some structuring of levels and dimensions of subjects' social violence by the degree of their aggressiveness or tendency to compromise, rejection of (un)expected norms or observance of them, as well as severity of consequences, etc. In social terms, it is the regulation/restriction of social actors (especially states) from the use of extreme and / or radical forms of widespread violence (repressions, genocides, violations of the “rules of war”, etc.).

Key words: society, social violence, structural violence, (socio)cultural violence, social actor.

УДК 316.4:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.2>

Полтораков О.Ю.

к.політ.н., факультет соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Проблематика «насильства» за своєю глибинною суттю є засадничою етико-антропологічною проблемою, що сягає найпотаємніших глибин самого людського буття як такого [1; 7; 25] в його індивідуальних та колективних проявах, а також у його унікальних та загальних характеристиках.

Поняття «насильство» використовується дуже розширено, в доволі строкатому спектрі похідних теоретичних визначень, практичних розумінь та прикладних тлумачень. «Будь-яке визначення насильства є насильством, – скептично-провокативно стверджував російський дослідник К. Сулімов. – Це одне з тих

слів, яке не має жодної само собою зрозумілої референції, окрім інтуїтивного розуміння» [22, с. 114]. Доволі характерною – принаймні для соціально-психологічних та соціально-біологічних (етологічних) науково-аналітичних доробків – є певна синонімізація понять «насильство» та «агресія» [1; 7; 25], а також «жорстоке поводження» як їх різновид.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Разом із тим у сучасній суспільствознавчій думці достатньо глибоко і багатобічно розглядаються такі функціональні та структурні складові частини «насильства», як його загальне значення в динаміці суспільного життя [11; 16], сутнісні відмінності між загальним біологічним

та суто людським насильством [7; 14], тобто співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників [23; 27], що визначають характеристики «насильницької» поведінки і свідомості в людському існуванні, а також специфіка основних форм [8; 18] та функцій насильства в соціумі.

Постановка завдання. Категорії «насильство» в суспільствознавстві загалом та, передусім, «соціальне насильство» в соціологічному знанні зокрема поки розроблені слабо. На нашу думку, таке відбувається в т.ч. внаслідок певної консервативності наукових уявлень та інерційності векторів наукового пошуку, артикульованих у відповідну «парадигмальність» (за Т. Куном). Це, у свою чергу, створює додатковий запит тільки на наявність «соціологічної уяви» (передусім у термінах відсторонення від звичної рутини повсякденного буття), від якої, на принципове переконання Ч.Р. Міллса, залежить робота соціолога. У перспективному фокусі «можливого майбутнього» (Ч.Р. Міллс) принципово актуалізується запит на розвиток та розширення цієї пізнавальної якості, але також – на її екстраполяцію в нові площини та сфери людського буття та соціальних взаємин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму першому наближенні під «зовнішнім», суто типологічним кутом зору насильство як соціальне явище може бути класифіковано за певними – попередньо відносно спрощеними – ознаками.

По-перше, за суб'єктивними характеристиками акторів насильства, яке має соціальний вимір, – індивідуальне (показовими є історії американця Теда Качинського, відомого як «УнаБомбер», – з одного боку, та норвезця Андерса Брейвіка – з іншого) чи групове (колективне) [26]. Характерним сучасним прикладом останнього можна вважати явище «тахарруш gamea» (араб. «групове домагання») [17], що має своїми коріннями як біологічні (передусім фізіологічні, а також суміжні психологічні), так і соціально-економічні (сімейно-шлюбні практики) та соціально-культурні («табуїзація» такої проблематики в консервативних культурах арабського Сходу) чинники [18].

По-друге – за об'єктивними характеристиками жертв насильства – до них можуть належати вік (щодо дітей, старих людей (*elderly abuse*) тощо), стать (щодо жінок, гендерне насильство [9, с. 27]), стан здоров'я (щодо інвалідів, недієспроможних та ін.), гендерна/сексуальна орієнтація (щодо ЛГБТ, зокрема гомосексуалістів), етнокультурна (расова, етноконфесійна і т.ін.) приналежність (щодо представників інших рас (т.зв. «колоризм»), євреїв (антисемітизм) та ін.), професія (щодо повій, поліцейських і т.ін.) тощо. «Природа полюбляє різноманітність, – афористично

відзначав американський сексолог Л.М. Даймонд. – На жаль, суспільство її ненавидить» [32].

Певне, децю проміжне положення займає соціально-орієнтоване насильство проти себе – і самогубство як його крайня, найрадикальніша форма прояву/реалізації. (Саме це соціальне явище стало темою однойменної фундаментальної праці (1897) батька-засновника сучасної соціології Е. Дюркгейма [4], яка – попри певну дискусійність оцінок – давно ввійшла в «золотий фонд» цієї науки [14; 20]). Адже смерть «стає моєю; інтеріоризуючись, вона індивідуалізована; вона більше не є великим непізнаваним, обмежуючим людське, а є феномен мого особистого життя, робить із цього життя унікальне життя, тобто життя, яке не повторюється, яке ніколи не починають спочатку, – розмірковував класик сучасного екзистенціалізму Ж.-П. Сартр. – Цим самим я стаю відповідальним за мою смерть, як і за моє життя» [19, с. 538]. У цьому контексті Х. Арендт глибоко підмічено, у свою чергу, що політичні революції починаються з готовності особистості пожертвувати життям в ім'я чогось більшого, ніж кінцеве «я» [28, с. 54].

Адже в насильстві проти себе людська особистість (чи, в особливих випадках, – відповідні колектив) виступає в подвійній іпостасі – як суб'єкта, так і об'єкта насильства.

Окреме місце посідає тематика насильства щодо тварин. Утім, зрозуміло, це явище наразі є не стільки соціальною чи антропологічною (в частинах, що стосуються передусім відповідних язичьких або релігійних ритуалів і т.п. – у сенсах «міметичного насильства» [5; 6]), скільки психологічною та, певною мірою, правовою проблемою. Через це дана проблематика принципово виходить за межі предмету суто суспільствознавчої, а тим більше соціологічної дослідницької уваги.

По-третє – за предметними характеристиками домінуючих типів застосовуваного насильства – передусім фізичне та психологічне (психоемоційне), а також проміжні та суміжні його прояви та виміри – насильство вербальне, сексуальне (від згвалтування [18] до ексгібіціонізму або вуайєризму і т.ін. [31–33; 36]), фінансове і т.п.

Відповідно, за своєю формою насильство може бути прямим/безпосереднім (передусім фізичне та суміжне з ним) та опосередкованим (фінансове та ін.).

По-четверте – за значущими контекстними характеристиками певного соціального середовища, в якому воно відбувається – зокрема, насильство сімейне (*domestic violence*), інституційне (в школах [8; 29; 37], інтернатах, лікарнях, в'язницях [30] тощо) і т.п.

Окреме місце в цьому контексті займає проблематика «насильства в кібер-просторі», або «віртуального насильства», зокрема явище

«кібербулінгу» («cyberbullying»). Останнє, за визначенням американських фахівців, включає в себе «знущання або домагання з використанням будь-якого електронного засобу, який може включати в себе електронну пошту, обмін повідомленнями, блоги, онлайн-ігри та вебсайти» [29, р. 2]. «Кібернасильство» загалом та «кібербулінг» зокрема мають певні характерних ознак, що претендують на принципову соціальну значущість. Передусім, воно є не фізичним (адже здійснюється передусім у «кіберпросторі»), а переважно вербальним, психологічним та/або психоемоційним, а також сексуальним (зокрема, у вигляді т.зв. «порно-помсти» (*revenge porn*) [31; 33] і т.ін.). Також у багатьох випадках завдяки сучасним технологіям насильство в кіберпросторі може реалізовуватися цілодобово та анонімно. Анонімність означає передусім те, що суб'єкт насильства в багатьох випадках є «дискретним» для жертви. Похідним чинником «анонімності» є проблема ускладнення визначення пошуку його джерел та ідентифікації осіб, залучених у цей процес. Додаткову глибину та проблемність цьому явищу надає та обставина, що викладені в мережу фіксації проявів насильства (тексти, зображення, відео і т.н.) цілодобово та довготривало доступні якнайширшій аудиторії, причому їх зазвичай дуже важко позбутися (адже видалити поширювані в мережі «вірусні» сюжети майже неможливо). Відповідно, принципово ускладнюється проблема соціально-психологічної реабілітації та соціально-середовищної адаптації жертв кібернасильства.

Розглядаючи контекстну проблематику насильства, представники марксистської парадигми/традиції суспільствознавства особливо увагу приділяли передусім тим її складовим частинам, що так чи інакше пов'язані із владно-інституційними його специфіками. Так, радянський фахівець І. Ліпатов визначав, що «політичне насильство – ідеологічно зумовлена і матеріально забезпечена діяльність класів, націй, соціальних груп і соціальних інститутів, які реалізують їх цілі, спрямована на застосування засобів примусу, з метою завоювання, утримання, використання державної влади, досягнення політичного панування на міжнародній арені, управління соціальними процесами в класових інтересах» [11, с. 10].

Специфічним різновидом подібного типу насильства є запропонована сучасним норвезьким неомарксистом Й. Галтунгом теорія «структурного насильства» [35], де в ролі суб'єкта насильства виступає «сама» соціально-економічна та/або соціально-політична структура як така. Відповідно, постраждалими від нього є передусім ті категорії населення, які належать до соціальних низів («сірі та убогі» – жебраки та безхатченки, безро-

бітні та низькокваліфіковані і т.п.). На переконання норвезького соціолога-неомарксиста, якщо інформація та/або ресурси монополізовано групою чи класом або використовуються для інших цілей, тоді фактичний рівень фізичної чи інтелектуальної реалізації людини падає нижче потенційного рівня, а це свідчить на користь наявності «структурного насильства» в суспільній системі. Останнє вбачалося професором Й. Галтунгом передусім наслідком недалекоглядних політичних рішень [35, с. 174–182].

Характерна в цьому сенсі проблемна оцінка суспільних реалій Росії 1990-х рр., дана досвідченим російським ліберальним (!) економістом Є. Гайдаром у монографії «Довгий час. Росія у світі» (2005): «Призов виявляється натуральним податком, що покладається на найменш забезпечені групи населення, на тих, чиї батьки не здатні дати дітям платну або безкоштовну вищу освіту, оформити відповідні медичні документи» [2].

Свою сучасну реінтерпретацію суспільствознавча тематика, артикульована теорією «структурного насильства», знаходить у доробках таких українських соціологів, як С. Макеєв та ін., які досліджують передусім проблему «нових соціальних нерівностей» [12; 13] у сучасних умовах «сингулярності» [10; 21].

Окреме місце займає проблематика «(соціо)культурного насильства» (значущою складовою частиною цієї проблематики наразі вбачаються тематика «гендерного насильства» та суміжні з ними). Під таким типом насильства Й. Галтунг розумів «будь-який аспект культури, що може використовуватися для легалізації насильства в його прямій та структурній формі» [3, с. 34]. Характерним практично-прикладним проявом явища соціокультурного насильства можна вважати т.зв. «насильство (як) у кіно» [23]. Останнє пов'язане з потенційним соціально-деструктивним впливом багатьох профільних творів масового мистецтва, передусім у кінематографі та – дещо в меншому ступені – у книговидавництві, а також сучасній музиці.

В афористичному сенсі проблема «(соціо)культурного насильства» в її політико-ідеологічній рефракції була свого часу резонансно артикульована знанням радянським дисидентом Андрієм Снявським (який також використовував псевдонім Абрам Терц): «І оскільки політика та соціальний устрій суспільства – це не моя спеціальність, то можна сказати у вигляді жарту, що в мене з радянською владою вийшли в основному естетичні розбіжності».

У т.зв. «археологічному» контексті «(соціо)культурного насильства» М. Фуко поставив під сумнів біологічну природу сексуальності, запропонувавши концепт «дискурсу сексуаль-

ності» [27]. Розуміючи під дискурсом передусім серію висловлювань та текстів, що задають спосіб міркування про певні теми, він поставив питання – чи не природа, а дискурс сексуальності створив те, що ми знаємо як секс: «Мова йде про те, щоб визначити в його функціонуванні та в його сенсі існування режим влада-знання-насолада, який підтримує в нас дискурс про сексуальність» [24, с. 72]. У резонансній праці «Історія сексуальності» [24] він достатньо переконливо підвів до слухного припущення, що ми не народжуємося сексуальними, а вчимося ними бути. Відповідно, «сексуально насильство» в цьому сенсі є не тільки – а може і не стільки – біологічним та/або психологічним явищем, скільки в т.ч. соціокультурним та «навіть» соціополітичним, адже «дискурси про секс збільшуються в самому полі діяльності влади» [24, с. 78].

Висновки з проведеного дослідження.

У зв'язку з великим ступенем концептуального узагальнення, яке соціологічно абсорбує категорія «насильство», що проявляється в багатозначності цього поняття, під оціночно-нейтральним кутом зору по-різному розкриваються основні аспекти його соціальної представленості.

«Насильство» також може бути розглянуто у своїй двоєдиній якості – як (1) структурна норма соціальної взаємодії та (2) відповідний «соціальний образ».

У цьому аспекті «насильство» спирається на найбільш загальні концепти соціологічного знання: «соціум» та «соціальне», «соціальні норми» та «соціальні цінності», «соціальний суб'єкт» та «соціальний об'єкт», «соціальна взаємодія» та «соціальний конфлікт» і т.ін.

Континуальність «насильства» як певної соціальної норми в загальнолюдському розвитку зсувається в бік настанов, нормативного встановлення стриманості, злагоди, загальносоціальної (соціокультурної) толерантності. Насильство – принципово значущий елемент ліберальної ціннісно-нормативної системи соціального контролю («Добро має бути з кулаками», – як визнавав навіть класик сучасної філософії ненасильства Л. Толстой). Носії останньої – передусім група високорозвинених індустріальних країн – наразі прагнуть інструментально інтегрувати «насильство» в (пост)національні культури (в т.ч. в контексті викликів «мультикультуралізму»). Соціальне насильство в даному аспекті можна назвати нормативно-інституціональним феноменом.

Соціальне насильство – інтеріоризована особистістю норма поведінки та діяльності, що стала її властивістю (характеристикою, якістю, параметром). У цьому аспекті соціальне насильство розкривається в поняттях «установки», «акти поведінки», «ціннісні орієнтації особистості», «мотиви поведінки» і т.п. Соціальне насильство стає суб'єктно-особистісним феноменом.

Зміст суб'єктно-особистісної соціальної терпимості проявляється у вигляді ієрархічних диспозиційних структур соціального, актуального соціально-психологічного характеру, а також, що принципово важливо для соціального суб'єкта в екстремальній ситуації, безсвідомого або підсвідомого.

Соціальне насильство – інтегрована якість суб'єкта соціальної дії, сукупність різних елементів його психіки, соціальних настанов, освіти та інших феноменів, що характеризують його здатність підтримувати нормативно приписуваний контроль за вибором форм поведінки і дій, в яких регульовані (передусім виключені або обмежені) насильство (агресія) і т.п. ексцеси руйнування навколишньої соціальності (соціальних норм, зв'язків і т.п.).

Соціальне насильство розглядається і як функціональний параметр (характеристика) поведінки і діяльності соціального суб'єкта. Це функціонально-поведінковий (діяльнісний) аспект представленості соціального насильства. У даному випадку мова йде про те, наскільки насильницькою (агресивною, примусовою і т. ін.) поведінка є по відношенню до іншого соціального. У цьому аспекті важливі результуючі параметри, а саме: чи пов'язана поведінка зі збереженням іншого соціального, або його модифікацією, або руйнуванням. Соціальне насильство як поняття співвідноситься передусім із поняттями управління, функціонування, діяльності – «результат», «наслідки», «санкції», «вплив» і т.д.

У своїй континуальності даний аспект передбачає структуризацію рівнів і вимірів соціального насильства суб'єктів за ступенем їхньої агресивності або схильності до компромісу, відмови від передбачуваних/очікуваних норм або дотримання їх, а також тяжкості наслідків і т.д. У загальносоціальному плані це регулювання/обмеження соціальних акторів (передусім держав) від застосування крайніх та/або радикальних форм масштабного насильства (репресій, геноциду, порушення «правил війни» і ін.).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ботова М.Г. Соотношение понятий «насилие» и «агрессия»: теоретико-эмпирическое исследование. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*. 2012. № 1. С. 100–102.
2. Гайдар Е. Долгое время. Россия в мире. Москва : Дело, 2005. 656 с.
3. Галтунг Д. Культурное насилие. *Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения*. Вып. 8. Москва, 1995. С. 34–38.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
5. Жирар Р. Насилие и священное. Москва : Новое литературное обозрение, 2010.
6. Жерар Р. Козёл отпущения. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010.
7. Ильясов Ф.Н. О соотношении агрессии и страха. *Социальные исследования*. 2017. № 1. С. 62–69.
8. Исенина И.Е. Что такое «насилие в школе». *Психология и школа*. 2010. № 2. С. 54–67.
9. Киммел М. Гендер насильства. Гендероване суспільство. Київ : Сфера, 2003.
10. Кобылин И.И. Исток и сингулярность: Дж. Агамбен и М. Фуко о рождении биовласти. *Философия и общество*. 2011. № 3. С. 171–183.
11. Липатов И.М. Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ) : автореф. дис... канд. филос. наук. Москва, 1989. 24 с.
12. Макеев С., Ковалиско Н. Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 22–36.
13. Макеев С., Оксамитна С. Концепція інституціонально відтворюваних соціальних нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. № 4.
14. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. Москва : Новое литературное обозрение, 1999.
15. Полтораков О.Ю. Соціологія насильства: дисциплінарні перспективи становлення та розвитку. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 4(40). С. 28–31.
16. Полтораков О.Ю. Сучасні соціокультурні виміри насильства: соціологічний підхід. *Габітус*. 2019. № 8. С. 25–28.
17. Рождественская Е.Ю. Феномен тахарруш как коллективное сексуальное насилие. *Логос*. 2018. Т. 28. № 4. С. 157–186.
18. Рыбакова Л.Н. Изнасилование: социологический анализ. *Научный журнал «Дискурс»*. 2018. № 3(17). С. 261–282.
19. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Москва : Республика, 2002. 640 с.
20. Сорокин П. Самоубийство как общественное явление. *Социологические исследования*. 2003. № 2. С. 104–114.
21. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ : НаУКМА, 2017. 180 с.
22. Сулимов К.А. Политико-философское понимание политического насилия: поиски смысла. *Полис. Политические исследования*. 2004. № 3. С. 114–121.
23. Тарасов К.А. От насилия в кино к насилию «как в кино»? *Социологические исследования*. 1996. № 2. С. 35–41.
24. Фуко М. Історія сексуальності Харків : ОКО, 1997. Т. 1 : Жага пізнання.
25. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 480 с.
26. Холландер П. Антиамериканизм рациональный и иррациональный. Санкт-Петербург : Лань, 2000. 864 с.
27. Шкіль Л.Л. Владні стосунки та дискурс сексуальності. *Грані*. 2013. № 9. С. 46–50.
28. Arendt H. On Revolution. NY : Viking Press, 1963.
29. Center for the Prevention of School Violence, North Carolina Department of Justice and Delinquency Prevention. A Vision for Safer School. Raleigh, 2000.
30. Chantraine G. Prison et regard sociologique. Pour un décentrage de l'analyse critique. *Champ penal/ Penalfield*. 2004. Vol. 1.
31. Citron D.K., Franks M.A. Criminalizing Revenge Porn. *Wake Forest Law Review*. 2014. Vol. 49, #2. P. 345–392.
32. Diamond L.M. Sexual Fluidity: Understanding Women's Love and Desire. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2008.
33. Driscoll S.E. Revenge porn: chivalry prevails as legislation protects damsels in distress over freedom of speech. *Roger Williams University Law Review*. Winter 2016. Vol. 21, #1. P. 75–117.
34. Galtung J. Cultural Violence. *Journal of Peace Research*. Aug., 1990. Vol. 27, No. 3. P. 291–305.
35. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6, No. 3. P. 167–191.
36. McGlynn C., Rackley E. Image-Based Sexual Abuse. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2017. Vol. 37, #3. P. 534–561.
37. Olweus D. Aggression in the schools: bullies and whipping boys. Wash., DC : Hemisphere, 1978.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ ЖИТТЯ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В 50–70-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF LIFE ON THE FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN FAMILY IN THE 50–70S OF THE XX CENTURY (GENDER ASPECT)

У статті проаналізовано вплив соціально-економічних умов життя на функціонування української сім'ї в 50–70-ті роки ХХ століття та на розподіл ролей між чоловіками і жінками у вищезазначений період. Розкрито особливості соціально-економічного розвитку країни в досліджуваний період, спрямованість соціальної політики, які мали визначальний вплив на сім'ю, стосунки між членами сім'ї та виконання функцій, покладених на батька і матір. Проаналізовано державні документи із сфери політики і освіти (законодавство, укази, положення, постанови, розпорядження тощо), що дало змогу розглянути характерні зміни, які відбувалися в суспільному та приватному житті під впливом ідеологізованої політики тогочасної держави. Встановлено, що становище чоловіка і жінки та їхні можливості для саморозвитку та самореалізації тоді були незбалансовані. Визначено основні функції, які виконувала тоді сім'я: підтримка біологічної неперервності суспільства (репродуктивна, демографічна), забезпечення індивідам задоволення емоційних потреб (емоційна функція), потреб інтимного спільного життя (сексуальна функція), функція соціалізації, забезпечення соціального статусу дитини (соціально-статусна функція), економічна, господарсько-побутова, функція соціального контролю. З'ясовано, що основна увага державної соціальної політики в Україні у розглянутий період приділялася покращенню демографічного становища; передачі державі основних функцій сім'ї з виховання та соціалізації дітей; залученню жінок до суспільного виробництва нарівні з чоловіками, але із нижчою заробітною платою тощо. Доведено, що протягом 1950–1970-х років державна політика базувалася на регулюванні шлюбно-сімейних відносин і підтримці материнства й дитинства; спостерігалася нівелювання батьківського впливу на формування дитини в сім'ї та популяризувалася ідеологія класової і статевої рівності.

Ключові слова: сім'я, дитина, жінка-мати, батько, соціально-економічні умови життя, соціальна політика.

The article analyzes the impact of socio-economic living conditions on the functioning of the Ukrainian family in the 1950s and 1970s and on the distribution of roles between men and women during the aforementioned period. The peculiarities of the socio-economic development of the country during the study period, the orientation of social policies, which had a decisive influence on the family, relations between family members and the performance of functions assigned to the father and mother are revealed. State documents in the sphere of politics and education (laws, decrees, regulations, decrees, orders, etc.) were analyzed, which made it possible to consider the characteristic changes that took place in public and private life under the influence of the ideological politics of the state at that time. It was found that the position of men and women and their opportunities for self-development and self-realization at that time were unbalanced. The main functions that the family performed at that time were identified: support for the biological continuity of society (reproductive, demographic), providing individuals with satisfaction of emotional needs (emotional function), the needs of intimate life together (sexual function), socialization function, ensuring the social status of the child (social status function), economic, economic and household function of social control. It is found that the main focus of state social policy in Ukraine during the period under review was on improving the demographic situation; transfer to the state the essential functions of the family to educate and socialize children; involving women in social production on an equal footing with men, but with lower wages, etc. It is proved that during the 1950–1970s the state policy was based on the regulation of marriage and family relations and support of motherhood and childhood; parental influence on the formation of a child in the family was observed and the ideology of class and gender equality was promoted.

Key words: family, child, woman-mother, father, socio-economic living conditions, social policy.

УДК 316:364(477)«19»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.3>

Дереш В.С.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри
соціальної роботи,
соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

Постановка проблеми. Сім'я посідає головне місце в соціальних зв'язках особистості, тому історія поступу суспільства є водночас історією розвитку сім'ї як соціального інституту, котрий еволюціонує та суттєво змі-

нюється разом із суспільством. Соціально-економічна ситуація, у якій перебуває країна, її державна політика та ідеологія зумовлюють певні умови життєдіяльності населення, функціонування сім'ї та виховання дітей. Зараз це

є досить важливою проблемою, яка перебуває в колі інтересів різних наук, зокрема соціології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування сім'ї в конкретних культурних і соціально-економічних умовах досліджувало багато науковців, серед них такі: М. Виноградова, Т. Журженко, З. Замаєва, А. Кухарчук, В. Новоселова, М. Панкратова, З. Равкін, О. Сухомлинська, А. Харчев, А. Широкова та інші. Вивченням гендерних аспектів сімейної політики та виховання дітей займалися І. Бояківська, І. Іванова, В. Кравець, В. Сичова, А. Слободянюк, Б. Цюпин, Ж. Чернова, Я. Щепанський та інші.

Оскільки на формування, розвиток і функціонування сім'ї, розподіл ролей між чоловіками і жінками безпосередньо впливає соціально-економічне середовище їхньої життєдіяльності, то для подальших соціологічних досліджень необхідно враховувати історичний досвід із цього питання.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз впливу соціально-економічних умов життя на функціонування української сім'ї та на розподіл ролей між чоловіками й жінками у вищезазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 50–70-ті роки ХХ століття з огляду на пануючу ідеологію питання життєдіяльності української сім'ї розглядалося з позиції підвищення рівня народжуваності та збільшення кількості робочих рук. Проблеми незбалансованості становищ чоловіка і жінки, їхніх можливостей для саморозвитку та самореалізації перебували зазвичай поза колом інтересів держави, яка входила тоді до складу Радянського Союзу. А функціонування сім'ї, як відомо, на пряму залежить від рівня розвитку суспільства і наявних у ньому соціально-економічних умов. У повоєнний період до відбудови країни активно залучали жінок, адже чоловічої робочої сили катастрофічно не вистачало. Для цього на законодавчому рівні приймалися рішення про збільшення кількості дошкільних дитячих закладів, аби жінки мали можливість працювати на суспільному виробництві, а не сидіти з дітьми вдома. Також максимально заохочували якнайшвидше повернення жінки до праці після народження нею дитини. Наприклад, у Наказі Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1949 року «Про поліпшення справи державної допомоги багатодітним і одиноким матерям та поліпшення умов праці та побуту жінок» зазначено, що за вагітними жінками та матерями, які мали дітей, зберігається неперервний трудовий стаж, якщо вони вийдуть на робоче місце до досягнення дитиною півтора років [8]. Держава намагалася не лише прискорити відновлення економічного розвитку, а й поліпшити демографічне становище країни, яке зазнало значного погіршення

внаслідок війни. Соціально-економічна ситуація в Україні спонукала жінок якнайшвидше виходити з декретної відпустки і продовжувати працювати на низькооплачуваній роботі. Це, звісно, підтримувало нерівновагу становища жінки й чоловіка в українському суспільстві. Жінка виконувала всю домашню працю, була жінкою-матір'ю, працювала на суспільному виробництві (посади, підпорядковані керівникам-чоловікам). Що стосується чоловіків, то в суспільстві панувало негативне уявлення про роль батька, а домашня робота не повинна була відволікати голову сім'ї від професійної діяльності.

Особливий етап в історії радянської політики щодо сім'ї розпочався після 1953 року. Його особливістю було поступове «пом'якшення» практик державного втручання в сімейних і внутрішньосімейних відносин. Революційною зміною післясталінської епохи стало виникнення приватного простору. У побудованих за ініціативи М. Хрущова окремих квартирах люди вперше одержали можливість жити своєю сім'єю, створювати власний спосіб сімейного життя та виховувати дітей на особистий розсуд. Проте після десятиліть терору радянська людина не надто прагнула незалежності, не була винятком і сфера батьківства. Дорослі «звично схилилися перед авторитетом держави, незважаючи на те, хто виступав від її імені – вчителька, вихователька в дитячому садку, медична сестра... Кожен із них вважав себе повноважним звинувачувати батьків у неналежній поведінці і навіть поганому здоров'ї дитини» [6, с. 2]. У межах сім'ї батьки виховували дітей як могли і як уміли, але «доручаючи їх дитячому садку чи школі, слухняно вбудовувалися в патерналістську модель, де останнє слово завжди залишається за державою» [там само]. У другій половині 50-х років ХХ століття соціально-економічні умови України сприяли піднесенню значення суспільного виховання. Майже від самого народження вихованням дітей займалися державні установи, а батьки мали більше часу на сільськогосподарську роботу чи працю в суспільному виробництві. По всій країні створювалися школи-інтернати, до яких приймали не лише дітей-сиріт, але і дітей матерів-одиначок та дітей із багатодітних сімей (батькам надавалися пільги з оплати). Тому до середини 60-х років ХХ століття чисельність учнів у школах-інтернатах зросла до 212 тисяч [11, с. 188].

У 60-х роках ХХ століття продовжується підтримка державою повної зайнятості робітників, підтримка їхніх професійних інтересів і залучення до громадського життя. Щоб діти не заважали роботі, створювалися школи з продовженим днем, в яких діти мали перебувати протягом усього дня під наглядом педагогів. До таких шкіл рекомендувалося зарахо-

увати учнів 1–8 класів, насамперед тих, чії батьки працюють. Цим виголошувався курс на повну зайнятість працівників, скорочення часу на виховання дітей у сім'ї [7]. Отже, тоді населенню нав'язувалася думка, що для самоствердження та самореалізації в суспільстві досить одружитися, народити якнайбільше дітей і працювати на виробництві, бути хорошим робітником. Про те, щоби стати хорошим чоловіком, дружиною, про виховання дітей люди не повинні були думати, адже хороший працівник – це обов'язково хороший сім'янин. А виховати дітей зможуть у закладах суспільного виховання, про що дбала держава. Тобто сім'я розглядалася як головне джерело відтворення населення і робочі руки для розбудови країни. Оскільки жінок продовжували активно залучати до трудової і громадської діяльності, то питання, пов'язані з народженням і вихованням дітей, потребували подальшого вдосконалення. Соціальна політика з підтримки материнства та дитинства охоплювала весь комплекс економічних, адміністративних і пропагандистських заходів, які спрямовувалися на підвищення рівня народжуваності та покращення виховної роботи з дітьми та підлітками. Центральні та місцеві органи влади проводили роботу за такими напрямками: посилення соціально-правового статусу жінки-матері, розвиток необхідної інфраструктури (кімнат для годування дітей, будинків матері і дитини, ясел, дитячих садків тощо), пропаганда в періодичних виданнях важливості виховання людини нового суспільства, активізація виховної роботи з дітьми та підлітками, якою займалися державні органи та громадські організації [1]. Водночас спостерігається зменшення народжуваності, адже зайнятість жінок у суспільному виробництві змушувала сім'ю обмежувати кількість дітей. Отже, радянська політика щодо сім'ї протягом 1950-х – першої половини 1960-х років може бути позначена як етакратична, коли ідеологічна гегемонія держави стосувалася не лише подружніх, але й дитячо-батьківських відносин, оскільки держава проголошувала себе «основною відповідальною за виховання дітей» [4, с. 14].

У другій половині 1960-х років дещо змінюється політика держави щодо ролі батька і матері у вихованні дітей. Сім'я розглядається як середовище первинної соціалізації дітей, а батьки – як агенти соціалізації. Тому посилюється ідеологічна робота партійних, профспілкових, комсомольських організацій, що діяли на виробничих підприємствах, в установах та організаціях, у колгоспах, радгоспах. Вони плідно співпрацюють із школами, де навчаються діти їхніх працівників, цікавляться умовами сімейного виховання дітей, стосунками між членами сім'ї [3, с. 163–164]. Починаючи з 1966 року дещо спрощується процедура

розлучення [2, с. 48]. Як наслідок, збільшується кількість неповних сімей, які склалися з матері і дітей. За даними Л. Чуйко, на 10 000 шлюбних пар у 1965 році було зареєстровано у містах 292 розлучення і 56 у селах; а у 1966 році – 475 у містах і 126 у селах; у 1970 році – 409 у містах і 100 у селах; у 1971 році – 384 у містах і 101 у селах [14, с. 131]. Основними причинами розлучень жінки називали алкоголізм чоловіків [14, с. 163], покращення соціально-економічної незалежності жінок від чоловіків, розбіжності між уявленнями про подружнє життя і реальністю, невідповідність до життєвих труднощів та інше. Для посилення відповідальності за виплату аліментів на утримання дітей Президія Верховної Ради СРСР видала Наказ від 21 липня 1967 року «Про поліпшення порядку сплати та стягнення аліментів на утримання дітей», згідно з яким керівництво підприємств, установ, організацій зобов'язувалося утримувати певну суму коштів із робітника для виплати аліментів [9]. Це свідчило про те, що переважно всі чоловіки-батьки не несли відповідальності за свої сім'ї, не піклувалися про дітей. Їм було байдуже за підростаюче покоління, адже стільки років держава позбавляла чоловіків цього права.

У тогочасному радянському законодавстві чітко простежується ідеологічна спрямованість, що нав'язувала суспільству певні соціокультурні настановлення. Водночас слід визнати, що законодавство було спрямоване на зміцнення сім'ї та шлюбу, захист здоров'я матері й дитини. Впроваджувалася спеціальна норма, яка закріплювала «рівність жінок і чоловіків в особистих і майнових відносинах у сім'ї (ст. 3)» [10, с. 32]. Крім того, згідно з новим законодавством, на повнолітніх дітей покладався обов'язок турбуватися про батьків не лише внаслідок виникнення в них такої потреби (положення попереднього законодавства), а й відповідно до того, як батьки справлялися зі своїми батьківськими обов'язками. Під батьківським обов'язком малося на увазі не лише утримання неповнолітніх дітей, а й їх виховання, ставлення до них [10, с. 34]. Отже, цей документ спрямовувався на зміцнення стосунків між батьками і дітьми, підняття ступеня відповідальності батьків за виховання дітей, що становить важливий складник соціалізаційного впливу сім'ї.

Для задоволення побутових потреб сім'ї запроваджується державна допомога сім'ям із дітьми, вагітним жінкам і допомога по догляду за хворою дитиною. Цьому сприяло прийняття низки нормативних документів ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань охорони материнства і дитинства, матеріального забезпечення сімей із дітьми, охорони здоров'я молодого покоління. Це сприяло тому, що жінки про-

довжували працювати нарівні з чоловіками, становлячи 50% загальної кількості робітників і службовців, займаючи активну громадянську позицію в соціально-політичному житті країни. Наприклад, у медицині, фізкультурі та соціальному забезпеченні жінки становили 85% усіх працюючих, в освіті та культурі – 78 %, у науковій сфері – 40% [5, с. 61]. Проте, незважаючи на «піклування» державної політики про добробут сім'ї і жінку-матір, жінку-трудівницю, більшість жінок не могла належним чином піклуватися про сімейне вогнище, повноцінно виконувати сімейні функції, адже тоді насамперед цінувався професіоналізм, а вже потім жінка була дружиною і матір'ю.

У 60–70-ті роки ХХ століття були реабілітовані якщо не сімейні цінності, то хоча б світ побутового життя. І хоча такі зміни не заперечували домінуючої ролі держави у вихованні дітей, визнавалася легітимність сімейної життєдіяльності. Серед функцій, що покладалися на сім'ю, починає вирізнятися й функція соціалізації. Підтвердження цього знаходимо в праці Я. Щепанського, який, окреслюючи функції сім'ї, поряд із функціями «підтримка біологічної неперервності суспільства; забезпечення індивідам задоволення емоційних потреб, потреб інтимного спільного життя», називає й такі, як «підтримка культурного спадку наступним поколінням або соціалізація молодого покоління; соціальний контроль, зокрема контроль соціальної поведінки» [15, с. 141–142]. А. Харчев розглядав сім'ю як основну форму соціальної спільності у сфері побуту, «першо-елементом побуту», стверджуючи, що «дитиновиробництво» в інтересах функціонування суспільства – основна функція сім'ї («безпосереднє відтворення життя»). Звідси всі інші функції розглядалися як зовнішні, додаткові, виконувати які сім'ю змушували зовнішні обставини. Акцентування на зазначеній функції обмежувало можливості сім'ї щодо виховання та соціалізації дитини, формування її як особистості, котра характеризується «моральною свідомістю, здатна до автономної соціальної поведінки, відповідальності за свої вчинки» [12, с. 317]. Загалом, центр тягіння переміщується від економічних, матеріальних, господарських функцій до функцій, які забезпечують перш за все особистісні відносини та зв'язки між членами сім'ї, що відповідає ідеалу сімейних взаємин, вільних від спожива-

цтва і матеріального розрахунку. Як наслідок, за сім'єю залишається лише демографічна функція, функція відтворення нових поколінь як «специфічна функція сім'ї, що впливає з її сутності й відображає особливості як соціального явища» [13, с. 16].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, у 50–70-ті роки ХХ століття в соціально-економічній сфері України відбувалися певні зміни, які впливали на функціонування сім'ї та на ролі чоловіків і жінок. Протягом 1950-х – першої половини 1960-х років держава несла відповідальність навіть за реалізацію традиційної чоловічої ролі батька й годувальника, ставши фактично «універсальним патріархом, підданими якого були чоловіки і жінки». У суспільстві, по суті, сформувався негативний образ батька, який виключався з процесу виховання дітей; за ним залишалася лише роль годувальника (виконання лише демографічної і економічної функцій). Водночас встановлювався чіткий розподіл праці залежно від статі, відповідно до якого чоловік був годувальником, а жінка одночасно виконувала роль працівника, матері та домогосподарки. У другій половині 1960-х – 1970-х років ролі, виконувані чоловіками і жінками, дещо змінюються. Адже в соціалістичному суспільстві існували соціальні інститути, які допомагали сім'ї виконувати демографічну функцію, а матері – поєднувати народження і виховання дітей з участю у суспільному виробництві та громадському житті. Це сприяло звільненню жінки від сімейних справ, залученню до суспільного виробництва і водночас змінам характеру та змісту виховання і первинної соціалізації дітей, послабивши взаємозв'язки між батьками та дітьми. Функція первинної соціалізації також значною мірою перейшла від сім'ї до спеціалізованих суспільних установ, що зумовлювалося процесами індустріалізації, урбанізації, соціальної перебудови суспільства. Безумовно, сім'я залишалася «поліфункціональним» соціальним інститутом, проте структура її функцій і зміст кожної з них суттєво змінюється, віддзеркалюючи в специфічному вигляді широкі соціальні зміни.

Варто зазначити, що вплив соціально-економічних умов життя на функціонування сім'ї у розглянутий нами період мав як позитивні, так і негативні наслідки та потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова М.В. Советская социальная политика : семейно-бытовой аспект : 1950–1960-е годы (на материале Ленинграда) : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Российский гос. пед. унив. им. А.И. Герцена. Санкт-Петербург, 2010. 19 с.
2. Волков А.Г. Эволюция российской семьи в XX веке. *Мир России*. 1999. № 4. С. 47–57.
3. Дереш В.С. Суспільне і сімейне виховання дітей в Україні (60-ті роки XX століття). *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали XXII Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Одеса, 19 листопада 2018 р. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2018. С. 162–164.
4. Кон И.С. Отцовство как социокультурный институт. *Педагогика*. 2005. № 9. С. 3–16.
5. Коршунов Е.Н. Международная защита прав женщин. Москва : Международные отношения. 1975. 96 с.
6. Липман М. От редактора. *Pro et Contre*. 2010. Т. 14. № 1–2 (48). С. 2–3.
7. Об организации школ с продленным днем : Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 15 февраля 1960 г. № 182. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5500.htm (дата обращения: 05.01.2020).
8. Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1949 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4748.htm (дата обращения: 27.12.2019).
9. Об улучшении порядка уплаты и взыскания алиментов на содержание детей : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 июля 1967 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15408.htm> (дата обращения: 11.01.2020).
10. Поссе Е.А. Новое законодательство о браке и семье. *Правоведение*. 1968. № 6. С. 31–38.
11. Федоренко Я.А. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період хрущовської «відлиги». *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 186–188.
12. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР: 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Мысль, 1979. 365 с.
13. Харчев А.Г. Быт и семья в социалистическом обществе. Москва, 1968. 41 с.
14. Чуйко Л.В. Браки и разводы. Демографические исследования на примере УССР. Москва : Статистика, 1975. 175 с.
15. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. Москва : Прогресс, 1969. 278 с.

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ІНСТРУМЕНТИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В РОБОТІ З ПЕРСОНАЛОМ ОРГАНІЗАЦІЙ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

RISK-MANAGEMENT INSTRUMENTS IN WORKING WITH PERSONNEL OF SOCIAL SPHERE ORGANIZATIONS

Стаття присвячена аналізу інструментів ризик-менеджменту в роботі з персоналом організацій соціальної сфери. Зазначено, що для некомерційних організацій соціальної сфери, які здійснюють соціальну роботу, управління ризиками, пов'язаними з персоналом, є не менш актуальним завданням, ніж для комерційних організацій.

Авторами запропоновано всі ризики організації соціальної сфери розподіляти за сферою їхнього виникнення на три групи: ті, що виникають у зовнішній сфері опосередкованого впливу, в зовнішній сфері прямого впливу та у внутрішньому середовищі організації. Для кожної сфери визначено групи ризиків і головні чинники їхнього виникнення. Зазначено, що більшість ризиків у некомерційних організаціях соціальної сфери, які здійснюють соціальну роботу, пов'язана з діяльністю персоналу. Ці ризики можуть бути спричинені помилками в системі управління персоналом, а також особливостями кадрового складу організації.

Для ефективного функціонування організації соціальної сфери, які здійснюють соціальну роботу, необхідна своєчасна діагностика ризиків і здійснення попереджувальних заходів. У статті як найбільш ефективні інструменти ризик-менеджменту розглянуто SWOT-аналіз, моніторинг зовнішнього середовища організації та «кадрову роботу», яка передбачає блокування небажаної поведінки персоналу, його розвиток, підвищення рівня лояльності, задоволеності працею й формування привабливого іміджу організації. Як перспективні напрями подальших досліджень запропоновано аналіз способів складання карти ризиків організації та розроблення методики оцінки кадрових ризиків.

Ключові слова: ризик, ризик-менеджмент, кадровий ризик, соціальна робота, організація соціальної сфери, зовнішня сфера

опосередкованого впливу, зовнішня сфера прямого впливу, внутрішнє середовище, SWOT-аналіз, моніторинг.

The article is devoted to the analysis of risk-management tools in work with personnel of social sphere organizations. It is noted that for nonprofit social sphere organizations that carry out social work managing risks related to its staff is no less urgent task than for commercial organizations.

The authors propose to divide all risks of social sphere organizations into three groups by their scope: those that arising in the external environment of indirect influence, in the external environment of direct influence and in the internal environment of the organization. Groups of risks and the main factors of their occurrence defined for each area. It is noted that the vast majority of risks in non-profit social work organizations are related to staff activities. These risks can be caused by errors in the personnel management system, as well as by the peculiarities of the personnel of the organization.

The effective functioning of social sphere organizations that carry out social work requires timely risk diagnosis and preventative measures. SWOT-analysis, monitoring of the external environment of the organization and "personnel work" are considered as the most effective risk-management tools in the article. The "personnel work" involves blocking unwanted behavior of the staff, its development, increasing the level of its loyalty, job satisfaction and the formation of attractive image of the organization. As perspective directions for further researches the analysis of ways to draw up the map of risks of the organization and to develop the methodology of evaluation of personnel risks are offered.

Key words: risk, risk-management, personnel risk, social work, social sphere organizations, external environment of indirect influence, external environment of direct influence, internal environment, SWOT-analysis, monitoring.

УДК 316.48:331.108
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.4>

Бутіліна О.В.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Євдокимова І.А.

к.соціол.н., доцент,
в.о. завідувача кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Сучасний менеджмент орієнтований на максимальне залучення співробітників до управління організацією на різних етапах. Працівники все частіше стають причетними до процесів розроблення й ухвалення управлінських рішень, розв'язування поточних проблем, впровадження змін. Водночас менеджери більшості організацій усвідомлюють, що персонал може не тільки генерувати нові ідеї, забезпечувати високий рівень про-

дуктивності праці, демонструвати лояльність і повагу до керівництва й цінностей компанії, але й провокувати збої в роботі, порушувати трудову дисципліну, свідомо (чи несвідомо) наносити збитки. Це актуалізує питання розроблення такої моделі кадрової роботи, яка дасть змогу своєчасно діагностувати ризики, пов'язані з персоналом, випрацювати заходи профілактики небезпечних ситуацій та ефективно й швидко долати негативні наслідки подібних

явищ. На нашу думку, відповідний набір інструментів і методів роботи з персоналом, що зорієнтований на вирішення зазначених питань, на сьогодні накопичений такою галуззю управління, як ризик-менеджмент. Утім, визнання менеджерами й активне використання цих засобів впливу на працівників можна спостерігати переважно в комерційних організаціях, де кожна помилка співробітника обертається відповідними економічними втратами. Для некомерційних організацій (а це переважно організації соціальної сфери) питання забезпечення їх від кадрових ризиків та попередження небажаних наслідків залишається невирішеним. Дослідженню саме цього аспекту проблеми буде присвячена наша стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика ризик-менеджменту презентована в чисельних працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Економічні інструменти та методи управління ризиками, засоби діагностування та прийоми попередження ризикових ситуацій знаходимо в роботах економістів В. Буянова [3], Т. Воробйової [4], Ю. Литюги, В. Проскури [9], А. Старостіної [11], К. Семенової, соціальні аспекти дослідження ризиків представлені в публікаціях О. Дейнеко [5], І. Євдокимової [6], Н. Надраги, Ю. Саєнка, Л. Шевченко, О. Яницького та ін. Чимало робіт присвячено вивченню причин виникнення й особливостей ризиків, пов'язаних із персоналом. Серед них публікації Ю. Дудневої, С. Мішиної, Т. Волкової, Л. Калініченко, В. Кравченко [8] та ін. О. Слободський у роботі «Ризики в управлінні персоналом» зазначає, що «персонал організації є одночасно й важливішим ресурсом підприємницької діяльності, й джерелом значних втрат, та навіть банкрутства фірми й ліквідації її організаційних структур, тобто є основним джерелом ризику» [10, с. 7–8]. Утім, можливості застосування інструментарію та методів ризик-менеджменту в організаціях соціального спрямування, які здійснюють соціальну роботу, в науковій літературі майже не висвітлено. Аналіз особливостей управління персоналом організацій, які надають соціальні послуги та визначення специфіки професійних і кадрових ризиків у соціальній роботі здійснено авторкою у попередніх публікаціях [зокрема 2, 7].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз і оцінка можливостей використання методів діагностування й профілактики ризиків, пов'язаних із персоналом у організаціях соціального спрямування, які здійснюють соціальну роботу та є некомерційними.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах сучасної менеджерської практики накопичено значний арсенал методів і прийомів роботи з персоналом, які дозволяють створити ефективне виробниче сере-

довище для досягнення економічних цілей організації та задоволення особистих потреб працівників. Комерційні організації головним завданням мають прибуток. Для організацій соціальної сфери, які є переважно некомерційними, визначальним показником є якість наданих клієнтам послуг та імідж. Специфіка професійної діяльності фахівців соціальної роботи обумовлює методи управління персоналом, систему мотивації та заходи попередження професійних деформацій і емоційного вигорання. Високі емоційні навантаження, схильність стресам, необхідність емпатії, здатність розв'язувати складні проблеми клієнтів, вимагають від спеціалістів затрати значних особистісних ресурсів. Така діяльність провокує виникнення професійних і кадрових ризиків у роботі персоналу в даному типі організацій. Окрім цього, загрози й ризики із зовнішнього середовища організації створюють передумови для зміни стратегії чи методів роботи.

Проаналізуємо детальніше комплекс можливих ризиків для організацій соціального спрямування, які здійснюють соціальну роботу. Небезпеки й ризикові ситуації виникають, як в середині організації, так і у зовнішньому оточенні. Доцільно розмежувати ризики зовнішнього середовища на групи прямого та опосередкованого впливу. Так вони логічно відповідають складовим зовнішнього середовища організації. До групи чинників зовнішнього середовища опосередкованого впливу, що можуть спровокувати ризики чи підсилити небезпечні тенденції в організації, належать економічне, політичне, соціальне, науково-технологічне становище та міжнародні відносини. Наприклад, військовий конфлікт на Сході країни збільшив кількісно та змінив якісно склад клієнтів – споживачів соціальних послуг (з'явилися такі категорії як вимушено переміщені особи; військові, що повернулись із зони АТО; сім'ї, що втратили годувальника; діти, які пережили бойові дії тощо). Це обумовило потребу в збільшенні кількості фахівців, що надають різні види допомоги таким особам і сім'ям та підвищенні рівня їх кваліфікації й компетентності у вирішенні проблем. Утім, відповідних змін у кадровому складі організацій, які почали надавати відповідні послуги, не відбувалось, що загострило проблеми якості обслуговування клієнтів та професійного вигорання фахівців. Унаслідок ускладнення соціально-економічного становища в країні погіршуються обставини життя таких верств населення як люди пенсійного віку, багатодітні та неповні родини, соціальні сироти, особи з інвалідністю та інші. Ці «традиційні» клієнти закладів соціальної роботи завжди є надчутливими до змін подібного характеру. Відповідно, збільшується затребуваність соціальних послуг та розширюється спектр проблем,

викликаних складними життєвими обставинами людей. Такі тенденції також обумовлюють кадрові проблеми в організаціях, що реалізують соціальну роботу.

Групу чинників зовнішнього середовища прямого впливу складають власне «споживачі» соціальних послуг, «конкуренти» та зацікавлені інституції (державні та місцеві органи влади, громадські організації, аудиторські фірми, ЗМІ тощо). Невирішені проблеми клієнтів, депривація, важкі емоційні переживання природно відбиваються на спілкуванні з фахівцями та морально-психологічному стані останніх. Непростий контингент осіб, з якими щоденно взаємодіє соціальний працівник вимагає від нього не тільки високого професіоналізму, але й сильних волевових якостей, особистісних ресурсів. Нездатність подолати психо-емоційне напруження може спровокувати виникнення ризиків конфліктів або ізоляції, апатії працівників. Конкурентні відносини з іншими установами цієї галузі, основним предметом яких є якість послуг, що надаються, ймовірно можуть спровокувати кадрові ризики якісного характеру: ризики непрофесіоналізму, ризик відсутності необхідних особистісних якостей, ризик опору змінам (нововведенням), кваліфікаційно-освітній ризик тощо. Зацікавлені інституції певним чином можуть вплинути на імідж організації, її образ і репутацію в оцінках споживачів і широкого загалу. Це визначає іміджеві та статусні ризики організації.

Внутрішні ризики будь-якої організації (організації соціальної сфери тут не є виключенням) завжди є наслідком управлінських помилок та організаційних патологій. Люди є найбільш складним об'єктом управління, тому ризики, пов'язані з кадрами, часто є латентними, складно піддаються ідентифікації, важко визначається причинно-наслідковий зв'язок [10]. Серед найбільш поширених сфер виникнення внутрішніх ризиків і небезпек є такі:

– Система управління. Тут природно виникають ризики, пов'язані з діяльністю персоналу внаслідок: 1) неправильного (нерівномірного) розподілу завдань серед підрозділів організації чи окремими співробітниками; 2) відсутністю чіткої цільової настанови (працівники не розуміють, що від них вимагають, до чого варто прагнути, який має бути результат); 3) нестатку чи неактуальності інформації щодо якості послуг, нових методів роботи, наявних ресурсів тощо; 4) стилю управління, зокрема, авторитарного (демотивуючого), який створює напружену ситуацію в колективі, блокує ініціативу співробітників, породжує відчуття пригнічення, апатії, байдужості.

– Кадровий склад організації. Ці ризики залежать переважно від якісних і кількісних характеристик персоналу й виникають на різних етапах роботи з персоналом. Зокрема, невідповідність чи недостатня кваліфікація фахівців є наслідком допущених помилок на етапі підбору персоналу; ускладненість чи неможливість професійного зростання співро-

Таблиця 1

Структура ризиків організацій соціальної сфери

Сфери виникнення ризиків	Чинники виникнення ризиків	Ризики організацій соціальної сфери
Зовнішня сфера опосередкованого впливу	<ul style="list-style-type: none"> – Соціально-економічне становище; – Політична ситуація; – Міжнародні відносини; – Соціокультурне середовище. 	<ul style="list-style-type: none"> – Поява нових груп клієнтів; – Збільшення «традиційних» груп клієнтів; – Ускладнення проблем клієнтів; – Ризик нездатності відповідати міжнародним стандартам якості соціальних послуг; – Ментальні та культурні особливості клієнтів і спільнот тощо.
Зовнішня сфера прямого впливу	<ul style="list-style-type: none"> – Споживачі послуг; – Конкуренти; – Зацікавлені інституції. 	<ul style="list-style-type: none"> – Зниження якості послуг, що надаються; – Недостатній рівень фахової підготовки й кваліфікації спеціалістів; – Іміджеві та статусні ризики тощо.
Внутрішнє середовище організації	<ul style="list-style-type: none"> – Управлінські помилки; – Організаційні патології. 	<ul style="list-style-type: none"> – Невідповідність кваліфікації спеціалістів спеціфіці роботи; – Нестача особистісних характеристик працівників для виконання професійних функцій; – Схильність до стресів; – Емоційне вигорання; – Професійна втома та професійні деформації фахівців соціальної сфери; – Конфлікти, пов'язані з оцінкою персоналу чи стилем управління; – Неможливість (нездатність) до професійного розвитку персоналу організації; – Невмотивованість фахівців тощо.

бітників обумовлені відсутністю стратегії розвитку персоналу; до виникнення професійних деформацій та професійної втоми спеціалістів призводить неправильна система розподілу робочого часу (перенавантаження/недовантаження) та відсутність системної мотивації працівників.

Такі ситуації провокують виникнення усіх видів внутрішніх ризиків у організації. За типологією, що належить Фомічову А., це технічні ризики, які «безпосередньо пов'язані із нераціональною організацією праці, поганим технічним обладнанням та низькою кваліфікацією персоналу»; соціальні ризики, які виникають «внаслідок недостатньо чіткої організації процесів комунікації та виявляються в різних конфліктах» та психологічні ризики, що є наслідком стресів і відображають нестабільну соціально-психологічну ситуацію в колективі [12, с. 254–255].

Узагальнену структур ризиків організації соціальної сфери можна представити так (див. таблицю 1).

Визначення таких сфер і чинників формування ризикових ситуацій є дещо умовним, адже причини дійсних ризиків зумовлені комплексом подій і факторів, що виникають як у зовнішньому, так і внутрішньому середовищі організації.

Які ж інструменти ризик-менеджменту здатні знизити ймовірність виникнення ризиків та зменшити вплив їх негативних наслідків на функціонування організацій, що реалізують соціальну роботу?

Аналіз чинників і різновидів ризиків у організаціях дає змогу зазначити, що більшість із них пов'язана з діяльністю персоналу. Науковці, які досліджують кадрові ризики, стверджують, що робота менеджера має бути спрямована першочергово на запобігання різним відхиленням у роботі співробітників і зменшення негативного впливу від подібних дій [8–10]. Отже, економічно виправданими будуть заходи, зорієнтовані на постійний моніторинг зовнішнього середовища та аналіз і контроль руху кадрів усередині організації.

Зважаючи на це, вбачаємо за доцільне використання таких інструментів діагностики ризиків у організаціях соціальної сфери. По-перше, SWOT-аналіз – спосіб визначення сильних і слабких сторін та нових можливостей і загроз організації. Цей інструмент є корисним для здійснення комплексного аналізу, адже дає змогу оцінити відповідність ресурсів соціальної організації викликам зовнішнього середовища як у вигляді вимог, так і у вигляді небезпек.

Другим інструментом є моніторинг зовнішнього середовища організації. Головним фокусом уваги тут має стати безпосереднє її оточення: конкуренти, споживачі, зацікавлені

інституції. Можна стверджувати, що цей чинник входить до трійки важливих передумов виникнення кадрових ризиків, після управлінських помилок та організаційних патологій. Пояснюється це тим, що близьке оточення виступає каналом зворотного зв'язку, тому активно реагує на роботу організації. Так створюється й підтримується певний образ і статус організації в суспільній думці. Важливим параметром оцінки для відповідного типу організації стає якість послуг, що надаються клієнтам. Наприклад, несхвальні відгуки споживачів соціальних послуг підживляють зацікавленість конкурентів та вплинуть на імідж організації, особливо якщо такі оцінки поширяться через ЗМІ.

Утім, визначальним, на нашу думку, має стати інструмент «кадрова робота». Цей інструмент є спеціальним, тому що застосовується для діагностування й попередження переважно кадрових ризиків. Однією зі специфічних ознак організацій, що здійснюють соціальну роботу є нечисленний кадровий склад. Посади менеджера по роботі з персоналом у більшості цих організацій не передбачено. Відповідні функції виконуються керівником організації чи його заступником і часто обмежуються прийманням чи звільненням співробітника з посади. Системна кадрова робота з працівниками не проводиться. Це й провокує управлінські помилки та кадрові ризики. Для того, щоб забезпечити організацію від збоїв у роботі, зберегти (сформувані) привабливий імідж, розвиватись і витримувати вимоги ззовні, необхідно поетапно реалізовувати цілісну стратегію роботи із кадрами. Вона має містити такі напрями діяльності:

1. Підбір персоналу за трьома групами критеріїв: професійні й кваліфікаційні якості, особистісні характеристики претендента та його відповідність вимогам кадрової безпеки. Така процедура буде профілактичним засобом щодо виникнення кваліфікаційно-освітнього ризику; ризиків відсутності у співробітника професійних та особистісних якостей необхідних для виконання завдань; організаційних девіацій.

2. Програма планування професійного росту та кар'єри фахівця. Цей напрям роботи не тільки сприятиме закріпленню співробітника в організації, але й зробить його діяльність більш мотивованою, а поведінку – більш лояльною. Отже, така діяльність забезпечить організацію від ризиків нелояльності, конфліктності, професійної втоми та професійної деформації, нездатності до професійного розвитку персоналу.

3. Створення здорової корпоративної культури та заходи з підвищення лояльності персоналу. Це дієвий інструмент профілактики іміджевих ризиків та внутрішніх соціальних і психологічних ризиків організації.

4. Інформаційна політика. Організація повинна вести пряму комунікацію стосовно своїх цілей та цінностей і фіксувати їх у доступній формі, наприклад, у формі зразка. Співробітники, які займають керівні посади мусять бути прикладом у слідуванні цьому зразку.

5. Імідж керівника та імідж організації. Досліджуючи імідж керівника закладу соціального обслуговування, Г.М. Буканов називає чотири його показники: «міжгрупові ідентифікації», «професіональні ідентифікації» (характеристика особливостей трудової діяльності керівника), «особистісно-психологічні ідентифікації» (характеристика керівника, як носія певних особистісних якостей) та «соціально-економічні ідентифікації» (відображає соціально-економічний статус) [1, с. 34–35]. Ці характеристики розкривають не тільки складність феномена іміджу, але й визначають відповідні напрями роботи з його формування. Привабливий імідж керівника організації, що здійснює соціальну роботу, можна розглядати як запобіжний захід виникнення ризиків конфліктності, нелояльності, супротиву змінам із боку персоналу. Водночас високі оцінки іміджевих характеристик керівника позитивно відбиваються на іміджі організації в цілому. Це зменшує імовірність негативного впливу на організацію з боку чинників зовнішнього середовища (конкурентів, окремих інституцій).

6. Система емоційно-психологічного розвантаження. Підвищення рівня комфорту праці, індивідуальні та групові вправи для зняття напруги, організація місць відпочинку в межах закладу та активне дозвілля співробітників попередять виникнення багатьох професійних і кадрових ризиків персоналу: емоційне вигорання, конфлікти, професійна втома та деформації.

Деякі інші спеціальні інструменти ризик-менеджменту (спостереження, дистанційний надзір, експертні оцінки, графічні методи, моделювання тощо) мають певну специфіку та вимагають фахових знань й умінь їх застосування. Їх доцільно використовувати за умови нестатку інформації для діагностування ризикового поля організації.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, на основі проведеного аналізу ми дійшли наступних висновків: по-перше, всі ризики й небезпеки організацій соціальної сфери виникають у трьох, умовно визначених сферах – зовнішня сфера опосередкованого впливу (соціально-економічне становище, політична ситуація, міжнаціональні відносини, соціокультурне середовище), зовнішня сфера прямого впливу (споживачі послуг, конкуренти, зацікавлені інституції) та внутрішнє середовище організації (управлінські помилки та організаційні патології). По-друге, переважна більшість ризиків організацій пов'язана

із діяльністю персоналу. У той же час, основним способом управління кадровими ризиками визнано своєчасне їх діагностування й заходи попередження виникнення відхилень у роботі й поведінці співробітників. По-третє, зважаючи на зазначене вище положення, найбільш ефективними інструментами ризик-менеджменту, як галузі управлінської діяльності, були визнані SWOT-аналіз, моніторинг зовнішнього середовища організації та «кадрова робота», що передбачає комплекс заходів спрямованих не тільки на блокування небажаної поведінки співробітників, але й на розвиток персоналу, підвищення рівня лояльності, задоволеності працею й формування привабливого іміджу організації.

Цікавими й актуальними в цьому напрямі можуть бути подальші дослідження способів формування карти ризиків і розроблення методик оцінки кадрових ризиків у організаціях соціального спрямування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буканов Г.М. Особливості іміджу керівника закладу соціального обслуговування на регіональному рівні: теоретико-емпіричні аспекти. *Габітус*. 2018. № 6. С. 30–35.
2. Бутиліна О.В. Особливості управління персоналом організацій, які надають соціальні послуги. *SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2019. № 8. С. 8–11. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/12739> (дата звернення: 10.11.2019).
3. Буянов В.П., Кирсанов К.А., Михайлов Л.М. Рискология (управление рисками) : учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Издательство «Экзамен», 2003. 384 с.
4. Воробьева Т.В. Управление рисками : учеб. пособие. Томск : Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2014. 68 с.
5. Дейнеко О.О. Поняття «ризик» у соціологічній перспективі: етимологія, особливості визначення та сучасні підходи у дослідженні. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2015. № 35. С. 31–37. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/5489> (дата звернення: 10.12.2019).
6. Євдокимова І.А., Бутиліна О.В. Професійні та кадрові ризики в соціальній роботі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2019. Т. 22. № 2. С. 23–31.
7. Євдокимова І.А. Соціальний ризик техногенного характеру. *Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф* / відп. ред. В.В. Дурдинець, Ю.І. Сасенко, Ю.О. Привалов. Київ : СтилоС, 2001. С. 23–70.
8. Кравченко В.О. Кадрові ризики в системі управління персоналом організації. *Економіка і фінанси*. 2016. № 3. С. 15–23.
9. Проскура В.Ф. Методологічні підходи до управління ризиками. *Економіка та суспільство* : електронно-наукове фахове видання. 2017. №9. С. 599–607. URL:

http://www.economyandsociety.in.ua/journal/9_ukr/102.pdf (дата звернення: 15.12.2019).

10. Слободской А.Л. Риски в управлении персоналом : учеб. пособие / под ред. д-ра экон. наук, проф. В.К. Потемкина. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУЭФ, 2011. 155 с.

11. Старостіна А.О., Кравченко В.А. Ризик-менеджмент: теорія та практика : навч. посіб. Київ : ІВЦ «Видавництво «Політехніка»», 2004. 200 с.

12. Фомичев А.Н. Риск-менеджмент : учеб. пособие для вузов. Москва : Дашков и К, 2004. 291 с.

ПРЕЗИДЕНТСЬКА КАМПАНІЯ 2019 РОКУ ЯК ВТІЛЕННЯ ВІЗУАЛЬНОГО ПЕРФОМАНСУ В МЕДІЙНОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

PRESIDENTIAL CAMPAIGN 2019 AS THE IMPLEMENTATION OF VISUAL PERFORMANCE IN THE MEDIA FIELD OF THE UKRAINIAN SOCIETY

Стаття присвячена виявленню особливостей втілення візуального перформансу в політичному дискурсі у вимірі сучасного українського суспільства на прикладі Президентської кампанії 2019. Зазначено актуалізовано тим, що сьогоднішня українська політика демонструє нам новий тип суспільно-політичної взаємодії, який ми визнаємо в категоріях візуального перформансу як мистецької практики, різновиду театралізованої вистави, що передбачає активну участь художника/актора/політика в процесі творення символічного універсуму в певному місці і в певному часі та має за мету викликати у глядача/електорату сильне емоційне напруження. Основну увагу зосереджено на візуальному складнику політичної кампанії лідерів президентської гонки. Як наслідок доведено, що технології візуалізації прямо були задіяні в процесах дискредитації та дифамації противника, маніпуляції з фактами та стали необхідним фундаментом ефективної самопрезентації. В результаті проведеного авторського емпіричного дослідження було визначено основні візуальні прийоми вираження візуального коду та його взаємодії з вербальним кодом у межах агітаційного контенту кандидатів у Президенти України. В цьому випадку вдалося зафіксувати основні стратегії візуальної опосередкованості політичного дискурсу в медійному полі: візуальне повторення і визначення, візуальну аргументацію, візуалізацію причини та наслідку, візуальну аномалію, візуальну аналогію. Зроблено акцент на постаті В. Зеленського, мережевий контент і політична кампанія якого була насичена елементами театральності, шоу, провокативності, епатажності, хеппенінгу, що стало прикладом втілення візуального перформансу в політичному дискурсі сучасного українського суспільства.

Ключові слова: візуальний перформанс, політичний дискурс, Президентська кампанія 2019, візуальний код, самопрезентація.

The article is devoted to revealing the peculiarities of the embodiment of visual performance in political discourse in the dimension of modern Ukrainian society by the example of the 2019 Presidential Campaign. a kind of theatrical performance that involves the active participation of the politician in the process of creating a symbolic universe in a particular city and at some time, but it aims to cause a strong emotional tension in the electorate. The focus is on the visual component of the political campaign of the leaders of the presidential race. As a result, it has been proven that imaging technologies have been directly involved in the processes of discrediting and defamation of the enemy, manipulation of facts, and have become a necessary foundation for effective self-presentation. As a result of the author's empirical research, the main visual methods of expression of the visual code and its interaction with the verbal code within the agitation content of the candidates for President of Ukraine were determined. In this case, we succeeded in fixing the basic strategies of visual mediated political discourse in the media field: visual repetition and definition, visual argumentation, visualization of cause and effect, visual anomaly, visual analogy. Emphasis is placed on the figure of Zelensky, a content network and political campaign which was saturated with elements of theatricality, show, provocativeness, outrageousness, happenings, which became an example of the embodiment of visual performance in the political discourse of modern Ukrainian society.

Key words: visual performance, political discourse, Presidential campaign 2019, visual code, self-presentatio.

УДК 316.33
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.5>

Зубарева О.І.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Маренюк В.О.

студентка групи СЦ-18 1м
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Соціальна реальність, атрибутивними рисами якої є перформативність, свого роду «робота на публіку», призводить до модифікації комунікації, що сьогодні все частіше виявляє в собі риси «театральності». Політична дія в умовах сучасності фрагментарна, провокативна, в її основі є «гра», однією з форм якої є перформанс, зокрема його різновид – візуальний перформанс. З'ясування сутності останнього, особливостей, причин інтегрування в політичне поле є актуальним дослідницьким завданням тому, що саме візуальний перформанс є новітнім форматом спілкування в системі «влада – суспільство», поява якого обумовлена зменшенням потенціалу традиційних технологій політичної

комунікації, оскільки звичні канали впливу втрачають свою силу та потенціал поряд із форматом «нової видовищності». Тож проблемність дослідження пов'язана з тим, що сучасний український політикум характеризується втраченою офіційністю і серйозністю через тенденцію політиків намагатися «загравати» до аудиторії, використовуючи неполітичні прийоми та перетворення офіційних чи публічних дебатів на шоу, які можуть бути переповнені провокаційними жартами та специфічною лексикою. Найбільш яскравим прикладом втілення візуального перформансу в Україні є Президентська кампанія 2019, в межах якої розважально-політичне програмування стало сприйматися як типове для публічного дискурсу взагалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Важливим із погляду нашого предметного інтересу є доробок сучасних зарубіжних авторів, які аналізують специфіку функціонування саме політичного дискурсу в різних режимах і те, як ця специфіка визначає політичну дійсність – Р. Андерсена, М. Шретер, Г. Гіртга, З. Кльоха. В українській науці політичний дискурс досліджують Н. Нагорна, І. Клименко, Н. Акінчиць, К. Серажим, А. Вовк й інші. До системних комплексних робіт із візуальної соціології, в котрих є авторські позиції щодо осмислення місця і ролі візуального в культурному ландшафті сучасності, можна віднести праці П. Бурдьє, Ж. Дерріди, Ж. Бодріяра, С. Холла, Г. Беккера, І. Гофмана, А. Щюца, П. Штомпки. Категорія перфомансу, яка є однією з ключових для нашого дослідження, була інтегрована в площину соціологічних досліджень Гі Дебором, Д. Александером, Б. Шміттом.

Постановка завдання. Зважаючи на те, що сьогодення української політики демонструє нам принципово новий тип суспільно-політичної взаємодії, який можна охарактеризувати в категоріях візуального перфомансу, метою нашого дослідження стало визначення особливостей втілення візуального перфомансу в політичному дискурсі у вимірі сучасного українського суспільства на прикладі Президентської кампанії 2019.

Виклад основного матеріалу дослідження. Публічність, яка стала визначальним модусом політичного, призвела до того, що сама суть політики почала втрачати свій історичний сенс і сьогодні є технологічно добре поставленою виставою. Все частіше політичні дії нагадують шоу та театральну виставу, в якій присутні як елементи режисури, так і моменти імпровізації, спонтанної поведінки, які, втім, також є частиною загального сценарного плану [1]. Завдяки «перфомансній» моделі здійснюється контакт між учасниками комунікації, в процесі якого відбувається кодування і декодування знакових символів, представлених у жестах, позах і образах. Основне завдання політика – спровокувати експресію глядачів, залучити глядача в процес активної взаємодії, змодельовати емоційний фон. Зазначене стало особливо помітним в умовах медіасуспільства, яке характеризується трансформацією культурного дискурсу повсякденності, що пов'язано з «візуальним поворотом», зміною функцій статусу образа і знака [2, с. 13]. Сприйняття навколишнього світу стає все більш опосередкованим «зображенням»/репрезентацією цього світу, таким чином, відбувається зміщення способів сприйняття. Візуалізація стає базовим модусом існування сучасної культури і переважає щодо інших форм сприйняття соціальної

реальності, тобто візуальні конструкції поступово витісняють вербальні образи. Відповідно до методології постструктуралізму візуальні репрезентації соціальної реальності постають як культурні тексти, що підпадають під вплив соціального, культурного, історичного контекстів їхнього виробництва і використання та мають два рівні прочитання: змістовний та інтерпретаційний [3, с. 111]. Зважаючи на вищезазначене, ми говоримо про те, що політичний дискурс узагалі стає втіленням візуального перфомансу, що визначається нами як мистецька практика, різновид театралізованої вистави, що передбачає активну участь художника/актора в процесі творення символічного універсуму в певному місці і в певному часі та має за мету викликати у глядача сильне емоційне напруження.

Президентська кампанія 2019 увійшла до історії українських національних виборів як найбільш непередбачувана та «видовищна». Основна політична боротьба перемістилась у мережу і велась за допомогою інтернет-ресурсів і різного роду челенджів. Потенційний електорат перетворився з глядачів на учасників шоу. В умовах «нової видовищності» політичне послання, створене за допомогою візуальних технологій, стало емоційно знаковим і часто інкорпорованим із суто політичної сфери у сферу приватного. Аудиторія більше реагувала не на слова, а на їхню експресивну подачу, яка містила для виборця більше інформації, ніж розгорнуті тези, програми будь-якого політика. При цьому візуальний код, який орієнтований на створення іміджу політика, як правило, доповнював, модифікував словесну оцінку або ж повністю змінював вербальну характеристику кандидата.

Оскільки ми спираємося на те, що візуалізація сучасного суспільства являє собою орієнтацію сучасного життя на зовнішні, образні форми «соціального існування», які сприймаються наочно (насамперед підкреслюємо роль телебачення, реклами), пропонуємо розглянути основні стратегії візуалізації, до яких вдавалися кандидати в Президенти:

– *візуальне повторення і визначення* як ілюстрація вербального ряду, візуалізація властивостей і характеристик кандидата. Колір у цьому випадку визначається як візуальний код, значущий асоціативний ряд, пов'язаний безпосередньо з особистістю політичного кандидата і який буде асоціюватися електоратом уже безпосередньо саме з його кандидатурою. Розглянемо дію цього механізму на прикладі політичної реклами В. Зеленського. Для більшості своїх відеороликів і банерів політик обрав **зелений** колір і надпис **«Зе», Зекоманда**. Отже, механізм візуального повторення і визначення демонструється як у назві політичної команди, так і в кольорі реклами –

в цьому випадку використана пряма асоціація з прізвисьцем.

Зеленський → Зелений колір → Зекоманда

– *візуальна аргументація*. Вибудовується на принципі пред'явлення кандидата як доказу правильного вибору чи гарного смаку. Розглянемо на прикладі одного з плакатів П. Порошенка.

Порошенко – досвідчений політик – цілісність України

Головна мета рекламного зображення – нагадати жителям України, що виклики зовні потребують сильного президента і Верховного Головнокомандуючого, досвідченого дипломата з високим міжнародним авторитетом, який дивиться прямо в очі своєму ворогу і здатен захистити від нього свою країну. Отже, перед електоратом постає вибір – сильний чи невідготовлений політик.

– *візуалізація причини і наслідку*. Типова повсякденна ситуація демонструється як проблема, яка практично завжди миттєво вирішу-

Проблеми → політик → миттєве вирішення

ється. Зазначений механізм є дуже поширеним у політичній рекламі. Розглянемо на прикладі рекламного ролику Ю. Тимошенко, який демонструє механізм візуальної аргументації так: показано типові проблеми населення і як Ю. Тимошенко їх вирішує. Після цього закликає єднатися навколо лідера, тобто навколо неї, бо тільки вона буде працювати в інтересах людей та об'єднуватись навколо програми змін, яка почне відразу діяти.

візуальна аномалія – це візуальне відхилення від правил і звичних практик. Зазначена стратегія є головним принципом інновації. Наприклад, дебати кандидатів у Президенти В. Зеленського та П. Порошенка на стадіоні, що по факту перетворилися на хеппенінг – форму політичної дії, під час якої політики намагалися залучити «глядачів»/аудиторію до «гри», сценарій якої накреслений тільки приблизно. За всі часи незалежності України такого прийому не застосовував ніхто з кандидатів, і ми бачимо, що в цьому випадку був використаний повний відхід від загальноприйнятих правил.

Дебати → стадіон → хеппенінг

візуальна аналогія як перенесення візуального коду в іншу, тобто вторинну, сферу досвіду або знання. Наприклад, рекламний ролик В. Зеленського, в якому політик виголошує промову на партійних «похоронах» тоді ще чинного президента П. Порошенка. За допомогою механізму візуальної аналогії у електорату повинен виникати певний асоціативний ряд.

Похорони → прощання зі старою владою та політиками → нові обличчя

Проведений нами контент-аналіз передвиборчих відеороликів Президентської компанії 2019, які розміщені в мережі Інтернет (всього було проаналізовано (N=908) відеороликів на особистих сторінках у соціальних мережах

Instagram, Facebook, YouTube шести кандидатів, лідерів президентської гонки), також доводить активне інкорпорування елементів візуального перформансу – видовищності, гри на публіку, мовної «гри», імпровізації, взагалі «нетиповості» в політичний дискурс. Найбільш яскравим прикладом став контент чинного Президента України Володимира Зеленського.

Важливим елементом візуальної презентації політика є формат відео. Отримані результати свідчать про те, що більшість кандидатів, окрім В. Зеленського, знімали професійні ролики. Такий формат є типовим і переважно використовується під час передвиборчої агітації. Натомість В. Зеленський у більшості роликів використовував селфі зйомку. Подібний прийом спрацював на користь політику, оскільки дав змогу залучити до президентської гонки потенційно пасивну частину електорату – українську молодь, яка отримала політичний «меседж» у зрозумілому для себе форматі.

Розкадровка відео кандидатів ілюструє, що в переважній частині випадків політики або зображені в не повний зріст, або ж перебувають разом із народом. Якщо аналізувати кожного кандидата окремо, то ми бачимо (див. рис. 1), що І. Смешко, А. Гриценко та Ю. Бойко у більш ніж 50% відео зображені без фонового оточення і не в повен зріст, внаслідок чого відео і образ кандидата стають типовими для політичної агітаційної реклами. Ю. Тимошенко і П. Порошенко у понад 40% відео зображені разом із народом, тобто головна мета таких відео – за допомогою подібної візуалізації

створити ілюзорне відчуття єдності. У В. Зеленського в роликах акцент робиться саме на обличчя – більш ніж 50% відео, що, відповідно, спрямовано на візуалізацію мимічного та емоційного складників, «погляду прямо в очі».

Однією з базових стратегій репрезентації та складників образу кандидата є візуалізація емоції, що є атрибутивною характеристикою сучасного суспільства, яка функціонує за логікою емоційного та комунікативного капіталізму. Якщо звернутися до аналізу образів кожного кандидата окремо, то результати за персоналіями дещо відрізняються (див. рис. 2) Найменший емоційний спектр ми бачимо у відеороликах І. Смешка, П. Порошенка, Ю. Тимошенко, які здебільшого візуально демонструють зосередженість. Нейтральність емоційного стану помітно вирізняє постать А. Гриценка. І знову ж таки досить «екзотичною» постає фігура В. Зеленського, який відрізняється яскравими емоційними реакціями, у більшості відеороликів він усміхнений (47%) або ж сміється (17,9%).

Показовим для нас також виявився розподіл індикаторів за категорією «Стиль вбрання кандидатів» (див. рис. 3).

Якщо проаналізувати розподіл за окремими політиками, то ми бачимо, що майже у всіх кандидатів діловий стиль одягу є базовим. Однак знову ж таки привертає увагу особа В. Зеленського, який у більшості роликів вдягнутий у повсякденний (52,2%) та у спортивний (15,0%) одяг. Отже, фігура В. Зеленського виступає як метонімічний знак, що заміщує

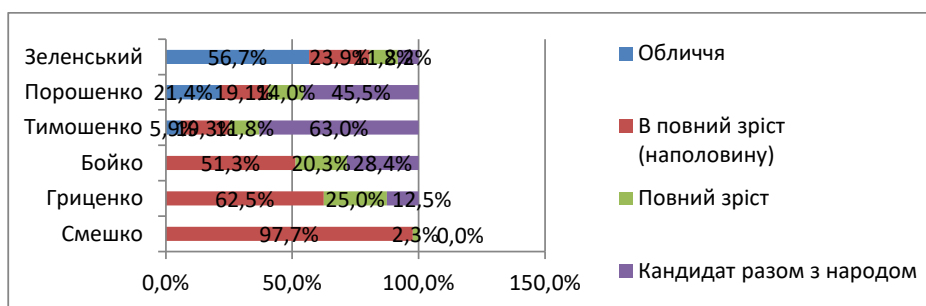

Рис. 1. Розподіл індикаторів за категорією «Розкадровка відео» залежно від особи політичного діяча

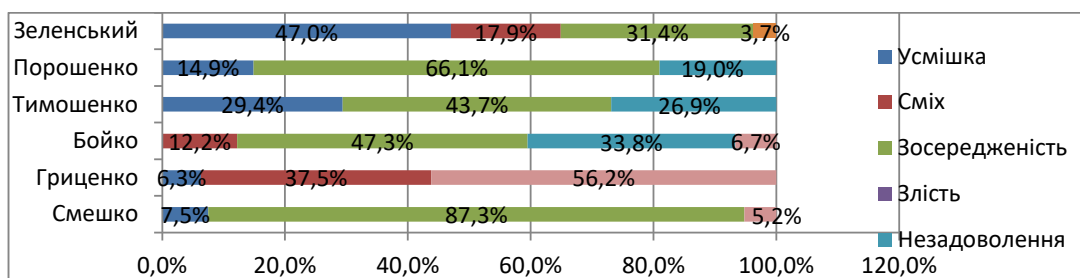

Рис. 2. Розподіл індикаторів за категорією «Емоційна реакція» залежно від особи політичного діяча

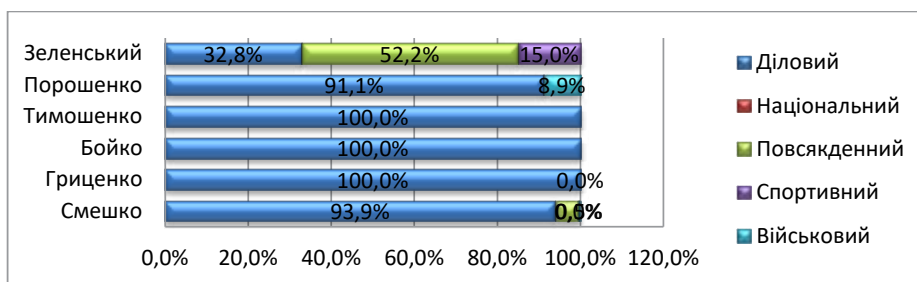

Рис. 3. Розподіл індикаторів за категорією «Стиль вбрання кандидатів» залежно від особи політичного діяча

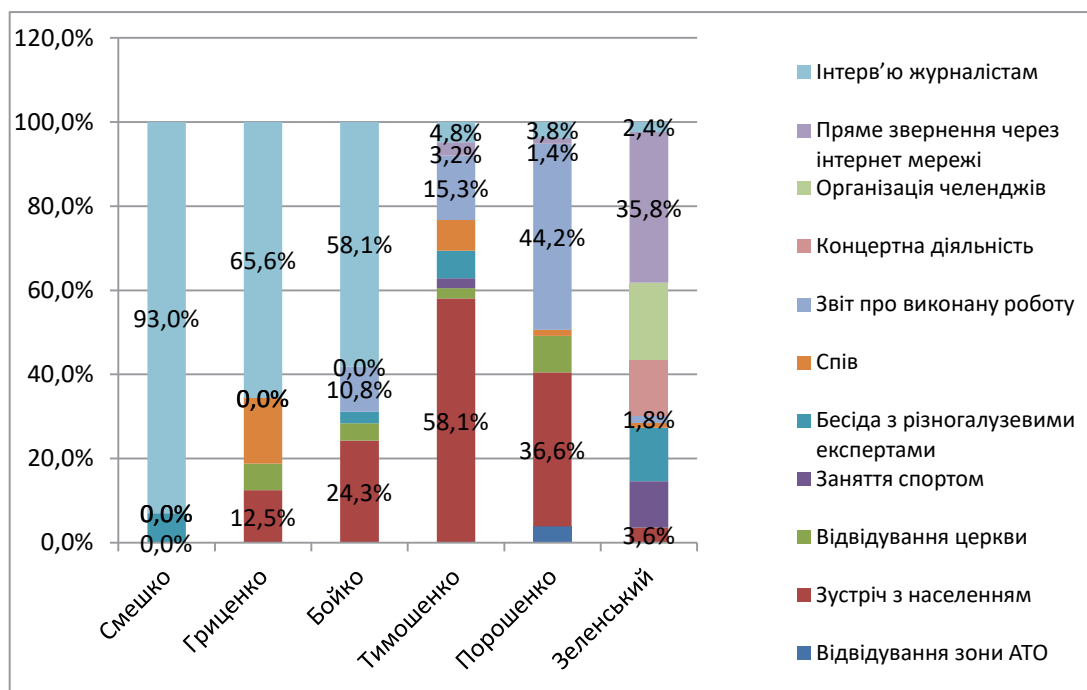

Рис. 4. Розподіл індикаторів за категорією «Сценарій політичної дії» залежно від особи політичного діяча

групу, а саме народ, формуючи собі імідж «свого хлопця», «такий же, як ви», руйнуючи при цьому стереотипи щодо того, як повинен виглядати політик. Внаслідок цього своїм зовнішнім виглядом останній провокує та епаує електорат.

Кандидату в Президенти важлива та політична дія, яка вибудовується за певним сюжетом і сценарієм, що є стратегічно важливим для формування стратегії самопрезентації. Дослідники І. Джонс і Т. Піттман розуміють під самопрезентацією поведінкову реалізацію прагнення до влади в міжособистісних стосунках. Вони виділяють п'ять видів влади і пропонують, відповідно, п'ять стратегій її досягнення: стратегія харизматичності, привабливості – здаватися привабливим; стратегія самопросування – здаватися компетентним; стратегія залякування – здаватися небезпечним; стратегія пояснення прикладом – здаватися гідним наслідування; стратегія благання – здаватися слабким [5].

Аналіз сценарних ходів політичних діячів розглянемо більш детально (див. рис. 4). Найчастіше сценарій «звіт про виконану роботу і зустрічі з населенням» використовували П. Порошенко (15,3% і 58,1%) та Ю. Тимошенко (44,2% та 36,6%) – це стандартизований політичний сценарій задля формування стратегії влади-наставника та влади-експерта. Сценарій «інтерв'ю журналістам» використовував найчастіше І. Смешко – 93%, тобто майже у всіх свої роликах, А. Гриценко – 65,6% та Ю. Бойко – 58,1%. Використання подібного сценарію націлено на формування стратегії влади експерта і демонстрації професійної компетентності. Деяко епатажними для українського політикуму виявилися сценарії, які використав В. Зеленський, а саме «пряме звернення через Інтернет» (35,8%) та «концертна діяльність» (19,4%), що засвідчили намагання політика досягти влади, використовуючи стратегію привабливості, вдало використовуючи сценарні образи та елементи декорацій.

Висновки з проведеного дослідження.

Візуалізація сучасного суспільства втілює в собі орієнтацію індивіда на зовнішні образні форми, внаслідок чого візуальні конструкти поступово витісняють вербальні образи. Вже традиційні напрями візуальної політичної комунікації, такі як фотографія, плакат, кіно, телебачення, комп'ютерна графіка, графіті та інші, адаптуються до потреб політичного символічного обміну. Тому в площину соціологічного аналізу і потрапляють питання, пов'язані з виробництвом візуальних образів і того змісту, який задається візуальній образній сфері агентами влади. Президентська кампанія 2019 р. стала показовим прикладом втілення візуального перфомансу в політичний дискурс. При цьому зауважуємо, що політичні дивіденди напряму були пов'язані з вдалим візуальним наповненням інформаційного контенту і ефективних стратегій візуалізації образу. Яскравим прикладом стала постать Володимира Зеленського, контент котрого був наповнений елементами театральності полі-

тичних дій, епатажністю та провокативністю, а саме: спілкуванням з електоратом через прямі звернення за допомогою селфі-зйомки, «оповсякденення» образу кандидата, маємо на увазі фоновий складник – зйомка в спортивному залі, під час відпочинку на подвір'ї і т.д., підвищеною емоційністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мартынюк А.П. Разграничение дискурса и текста с позиций интеграционного подхода. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2009. № 866. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/4924/2/Martynyuk.pdf> (дата обращения: 13.12.2016).
2. Штомпка П. Визуальная социология: Фотография как метод исследования : учеб. пособие. Москва : Логос, 2007. 231 с.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 302 с.
4. Jones E.E., Pittman T.S. Toward a general theory of strategic self-presentation. *Psychological perspectives on the self*. 1982. № 1.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ АРХІТЕКТУРИ ЯК НОВОЇ ГАЛУЗІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE OF SOCIOLOGY OF ARCHITECTURE AS A NEW FIELD OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

У статті окреслено особливості становлення та розвитку соціології архітектури як галузі наукового знання. Увагу зосереджено на специфіці соціологічного підходу до вивчення архітектури, що активно розроблявся з кінця XIX ст. класиками соціологічної науки (Е. Дюркгеймом, Г. Зіммелем, М. Вебером, К. Манхеймом, А. Смолем, У. Томасом, Ф. Знанецьким, Р. Парком, Е. Берджесом, Дж. Г. Мідом, Л. Віртом, М. Фуко, Н. Луманом, Х. Турном, Е. Гідденсом, П. Бурдьє, Ж. Бодрійяром, П. Сорокіним, К. Лінчем) у межах вивчення проблем функціонування міст. Визначено внесок представників німецької (Х. Делітца, Й. Фішера) та американської (Дж. Ріцтера, Д. Джейкобса, Г. Енкерля, Р. Сміта, В. Бані) наукових шкіл, а також російських та українських соціологів (М. Вильковського, В. Глазичева, В. Іванової, А. Белоуська, М. Зикової, В. Дубинського, Е. Ретюнської, Н. Косенкової та ін.) у розвиток сучасної соціології архітектури, інституалізація якої відбувалася на початку XXI ст. Спираючись на напрацювання представників суміжних галузей (архітектори, семіології та антропології), соціологи аналізують архітектуру з позиції її символічності, вивчають взаємозв'язок з урбаністикою, соціологією міста та архітектурою. Виступаючи як альтернативна природному світу, культурно-архітектурне середовище (асфальт, бетон міста, простір життя і роботи, архітектурні споруди тощо), будучи штучно створеними людиною, «природним фізичним кордоном її функціонування», формує соціальні практики, які конструюють і визначають реальність, впливають на світогляд і ціннісні пріоритети. Тому в межах соціологічного підходу дослідники пропонують вивчати структуру суспільства та механізми соціалізації крізь призму архітектурних споруд як складової міського простору. В останні роки локус наукового інтересу зміщено у бік проблем організації соціального простору, ландшафтної архітектури.

Ключові слова: соціологія архітектури, архітектура, архітектурні споруди, соціологія міста, місто, міський простір.

In the article the features of formation and development of sociology of architecture as a branch of scientific knowledge. Attention is focused on the specificity of the sociological approach to the study of architecture, were actively developed in the writings of sociologists (E. Durkheim, G. Simmel, M. Weber, K. Mannheim, A. Smol, W. Thomas, F. Znaniecki, G. Park, E. Burgess, J. G. Mead, L. Wirth, N. Foucault, N. Luhmann, H. Thurn, E. Giddens, P. Bourdieu, J. Baudrillard, P. Sorokin, K. Lynch), which study of problems in the functioning of cities. Defined contribution members of the German (H. Delitz, I. Fischer) and American (G. Rister, D. Jacobs, G. Ankerl, V. Bugni) scientific schools, as well as Russian and Ukrainian sociologists (N. Wilkowski, V. Glazychev, V. Ivanova, A. Belousko, M. Zykov, V. Dubinsky, E. Ratynska, N. Kosenkova, etc.) in the development of modern sociology, architecture, institutionalization which took place in the beginning of the XXI century. Building on the work representatives of related industries (architects, the scope of semiology and anthropology), sociologists analyze the architecture from the perspective of its symbolism, exploring the relationship with including urban studies, sociology of the city and architecture. Speaking as alternative natural world, cultural and architectural environment (asphalt, concrete city, the space of life and work, architectural structures, and the like), being artificially created by man, «natural physical boundary of its functioning» forms of social practice, which construct and define reality, mindsets and values. Therefore, in the framework of a sociological approach the researchers propose to study the structure and mechanisms of socialization through the prism of architectural structures as a component of urban space. In recent years, sociologists are actively studying the problems of organization of social space, landscape architecture.

Key words: sociology of architecture, architecture, architectural structures, city, urban space.

УДК 316.61:72.067

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.6>

Калашнікова Л.В.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Пільгуй А.О.

магістрантка VI курсу спеціальності
«Соціологія»
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Архітектура як організація простору людського буття поєднує в собі просте та складне, реальне й нереальне, матеріальне і духовне. Вона, створюючи цілу систему соціальних зв'язків, виступає як модель світу, а її соціальна значимість визначається як напрямками розвитку всього соціуму, так і відчуттями, потребами, інтелектуальними здібностями, творчістю, діяльністю, здатністю до пізнання конкретної особи.

Сьогодні в теорії архітектури її сутність визначається у межах низки підходів. Спе-

цифіка діяльнісного підходу полягає у визначенні архітектури з позиції їх функціонального призначення, задоволення потреб у захисті життя, забезпеченні здоров'я, збереженні тепла в умовах суворого клімату. Історичні концепції акцентують увагу на вивченні закономірностей розвитку, змін, формоутворенні архітектурних споруд, тоді як культурологічний та естетичний підходи досліджують її з погляду національної спадщини, культурного досвіду, художньо-естетичної значимості, довершеності форм, законів краси, стилю. Семіотичні

теорії пояснюють архітектуру з позиції її знаково-символьних особливостей. Натомість соціологічний підхід до вивчення архітектури відносно новий напрям теоретизування, що тісно взаємопов'язаний з проблематикою міста, яка активно розроблялася, починаючи з кінця XIX ст. у працях Е. Дюркгейма [15], Г. Зімеля [17], М. Вебера [7], Р. Парка [20], Л. Вірта [10], М. Фуко [27], Е. Гідденса [11], П. Бурдьє [6], Ж. Бодрійєра [5], П. Сорокіна [24] та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що ця проблематика є не досить розробленою. Лише в середині XX ст. в західноєвропейській соціологічній традиції соціологія архітектури починає формуватися як окрема галузева теорія. Вагомий внесок в її становленні зробили Х. Делітц [13], Й. Фішер [3] та ін. які намагалися вивчати архітектуру в її соціальному вимірі. Серед сучасних напрацювань варто відмітити роботи Дж. Ріцтера [22], а також напрацювання Р. Сміта і В. Бані [2]. Не можна не виділити внесок російського дослідника М. Вильковського [9], який, досліджуючи західні та вітчизняні соціологічні концепції архітектури, визначив місце соціології архітектури як галузі наукового знання в структурі загальної соціології. Також до цієї проблематики у своїх роботах зверталися В. Дубинський, А. Белоусько [14], В. Іванова, М. Зикова [18], Е. Ретюньська, Н. Косенкова [21] та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей становлення соціології архітектури як галузі наукового знання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціологія міста як самостійна дослідницька галузь виникла наприкінці XIX ст., натомість соціологія архітектури перебуває на початковому етапі свого становлення. До сьогодні в науковій літературі немає теорій про вплив навколишнього простору на поведінку людей, формування забудованого простору під впливом поведінки його жителів. Однак окремі автори і соціологічні школи ведуть роботу в цьому напрямі. Серед безлічі напрямів соціологічних досліджень особливо цікавими є вивчення проблем формування міського простору, територіальної локації архітектурних споруд, культури міського життя, ролі городян у розвитку міста, майбутнього розвитку міст тощо.

Передумови розвитку соціології архітектури було закладено в працях класиків соціології. Наприклад, Г. Зімелю розмірковував про простір суспільного життя, писав короткі есе про архітектуру Флоренції та Венеції. На його думку, перша є ідеальним образом із глибоким внутрішнім змістом, витвором мистецтва, у той час як друга – штучним утворенням, що приховує реальне життя за красивим фасадом [17]. На відміну від Г. Зімеля,

Е. Дюркгейм вивчав частоту соціальних контактів й інтенсивність спілкування між індивідами, визначав характер шляхів сполучення і форму житлових будівель як матеріальну щільність середовища, тобто як властивість, яка здатна впливати на розвиток соціальних явищ [15]. Г. Спенсер зазначав безпосередній вплив середовища проживання на архітектурні типи і системи, прийнятні для конкретних суспільств [4, с. 21]. На відміну від своїх попередників К. Манхейм, досліджуючи соціальне дистанціювання та процеси демократизації культури, довів первинність соціальних змін по відношенню до мистецтва й архітектури. Доказом того, на його думку, є наявність прямого зв'язку між демократизацією церковної архітектури епохи пізнього середньовіччя та трансформацією соціальної структури суспільства [4, с. 36].

Розвиток соціологічної теорії початку XX ст. теж тісно пов'язаний з вивченням архітектури. Так, діяльність представників Чиказької школи (А. Смола [4, с. 203], У. Томаса, Ф. Знанецького [25], Р. Парка, Е. Берджеса [20]) була спрямована на вивчення м. Чикаго, яке на початку XX ст. переживало стрімке індустріальне зростання, а також масовий приплив іммігрантів зі Старого Світу й населення з сіл, малих міст США. Предметом їх досліджень були соціальні патології, які продукувалися міським середовищем, вплив природного оточення на соціальне життя людей, зокрема зв'язок міграційних процесів із соціальною структурою міст, формуванням міських етнічних гетто, просторовою сегрегацією. Вони також зосереджували увагу на вивченні впливу розмірів міст, архітектури та інших просторових характеристик на рівень злочинності. На їхню думку, місто є мінімоделлю соціуму, що концентрує в собі різні культури і традиції, або ж своєрідною лабораторією, в якій можливо вивчати процеси, що відбуваються в суспільстві.

Однією з найважливіших соціологічних теорій, яка здатна пояснити фундаментальний взаємозв'язок архітектури з людськими думками, емоціями і поведінкою, є символічний інтеракціонізм. Дж. Г. Мід вказує на можливість внутрішнього розвитку особистості за рахунок впливу навколишнього середовища як системи важливих символічних змістів, оскільки взаємодія особистості з матеріальним світом носить соціальний характер. Сама по собі архітектура не несе самостійного «внутрішнього смислового навантаження», саме люди вкладають той чи інший зміст у різні архітектурні споруди [4, с. 197].

У західноєвропейській соціологічній традиції з погляду вивчення архітектури варто виділити роботи М. Фуко, який досліджував вплив влади, механізми соціального контролю крізь призму геометрії зовнішнього простору, архі-

тектури фабрик, лікарень, виправних закладів тощо [27]. Е. Гідденс, розділяючи ідеї М. Фуко, зауважував, що архітектура споруд безпосередньо пов'язана із статусом і системою влади наявною всередині організації, які в них функціонують. Досліджуючи архітектуру, плани розташування міст, він зауважує, що вони є відображенням наявної боротьби між різними соціальними групами [11].

У середині ХХ ст., коли за рахунок стрімкої розбудови міст архітектура стає функціональною і виходить на масове виробництво, вона стає зрозумілою і легко «зчитується», що дає змогу дослідникам визначати її як предмет дослідження. Зокрема, у концепції П. Бурд'є саме архітектура виступає як один зі складників об'єктивної структури, через яку виражаються моделі сприйняття, мислення і поведінки людей [6]. Інакше кажучи, соціальні практики городян є проявами дій, які задаються, з одного боку, міським планом будівництва як об'єктивною структурою, а з іншого – моделями поведінки, сформованими під впливом певної конструкції мислення й уявлень.

Н. Луман розглядав архітектуру як систему у межах вивчення мистецтва. Предметом же соціології, на його думку, архітектура як така може бути тоді, коли на перший план виходить феномен побудованого. Отже, розглядається сама архітектура, тобто йдеться не тільки (і не насамперед) про взаємодію в архітектонічному просторі, а скоріше про її художній зміст. Сюди доцільно віднести такі напрями, як соціологія житла і проживання [4, с. 205].

Х. Турн визначав важливість соціології архітектури як міждисциплінарного напрямку [23, с. 138]. Як об'єкт соціології архітектури він розглядав феномен будівель і споруд, а також процес розроблення теоретичних напрямів в архітектурі, вивчення місця й ролі простору в соціології та дослідженнях культури. Виник навіть відповідний термін – «архітектурний поворот», і сьогодні все більше науковців переймаються різними проявами цих проблем, намагаючись сформулювати об'єкт і предмет соціології архітектури.

У межах теорії радикального постмодернізму Ж. Бодрійяр зазначає, що сутність сучасної архітектури полягає в штучному моделюванні соціального буття, вона є такою ж віртуальною, як саме суспільство. Причиною тому є те, що архітектура втратила можливість відображати талант її творця, вона вже не є витвором мистецтва, будучи втіленням технічних й технологічних можливостей комп'ютерного проектування. Трагедія сучасного світу полягає у наявності нескінченних клонів типових споруд, залежно від функціональних параметрів [5]. Спостерігаючи навколо у просторі міста типові багатоповерхівки, складно не погодитися з Ж. Бодрійяром.

П. Сорокін у своїй цивілізаційній теорії говорить про те, що архітектурні стилі змінювалися відповідно до зміни культур (ідеаціональної, сенситивної, змішаної). Ідеаціональна архітектура (найкращим прикладом є храм Айя-Софія у м. Константинополі) проста ззовні, проте має глибокий внутрішній зміст, пронизана символізмом, натомість чуттєва архітектура (споруди у стилі бароко, рококо, модерну) мають світське, суто споживацьке призначення [24].

Виступаючи з позиції планувальника, К. Лінч намагався теоретично обґрунтувати діяльність архітекторів, будівельників, які повинні здійснювати розбудову міської території за принципом легкості розпізнавання, підпорядкування міського ландшафту. Безпосередніми елементами структури міста є такі: шляхи (комунікації, які потенційно чи реально використовуються жителями); межі (лінійні елементи структури міста, що визначають межі районів міста, розділяючи його простір на окремі сегменти); вузли (місця перетину окремих міських структур, фокуси концентрації визначених функцій міста); райони (двовимірні структури, які можна вивчати як ззовні, так і зсередини); орієнтири (точкові елементи структури міста, вадливі для сприйняття міської перспективи). У межах цього підходу постає проблема «впізнання» міського простору, можливості легкого й комфортного «читання» міста за окремими структурними, архітектурними елементами. Місто є результатом колективного сприйняття, пов'язаного з визначними подіями, досвідом, символічною пам'яттю. Співвідношення символічного образу й предметної форми міста – це свого роду картографування, що дозволяє визначити групові образи, пріоритети міського простору, виміряти ступінь емоційного комфорту городян [19].

Міська архітектура, виступаючи як «природні фізичні кордони людини», формує певний дискурс соціальних практик, які конструюють і визначають реальність, формуючи світогляд і цінності. Дослідники пропонують вивчати структуру суспільства та механізми соціалізації через архітектуру цього суспільства. Зокрема, Й. Фішер визначав архітектуру як складний засіб комунікації у межах життєвого простору соціальних суб'єктів, завдяки її соціальній ефективності, вираженій у матеріальності й наочності [3]. Х. Делітц пише про те, що саме «архітектура є головним засобом відображення культури і всіх суспільних змін, роблячи їх наочними» [13, с. 116]. Він також вважає, що архітектура дає змогу зрозуміти, як суспільство і соціальні явища втілюються в архітектурі і одночасно нею визначаються; як архітектура впливає на соціальні зміни; як формуються соціальні відносини, світосприйняття, засоби пересування і комунікації

за допомогою архітектури. Описуючи міську архітектуру, Х. Делітц говорить про те, що саме вона є «засобом відображення соціального» [13, с. 120].

Сучасну міську архітектуру можна порівняти із архітектурними моделями міст, де за рахунок постійно мінливих умов праці та шаленої швидкості їх розвитку, архітектура втрачає концептуалізацію. Її зовнішній вигляд більше не має значення для міста. Будівлі є однаково побудованими бетонними вертикалями, в яких відсутня будь-яка різноманітність. У такій ситуації архітектори втрачають свій статус «знавця» і «вчителя», який навчений формувати загальну картину за рахунок архітектурних споруд у місті. Дискурс архітектури конструюється шляхом спрощення, стирання кордонів і висунення на перший план виключно економічної вигоди. Міська архітектура позбавляється індивідуальності і пластичності, вона клонована, тим самим гарантується її повна одноманітність.

На думку Р. Сміта і В. Бані, провідною функцією соціології архітектури є застосування соціальних теорій і методів у процесі розробки архітектурного проекту. Саме вона надає цілий набір інструментів для якісної й кількісної оцінки впливу дизайнерських рішень на безліч найрізноманітніших аспектів соціального буття. Р. Сміт, В. Бані вважають, що соціолог може допомогти архітектору не лише на стадії попередніх розрахунків і планування, проектування, будівництва, а й після введення в експлуатацію [2].

Д. Джейкобс описує традицію цієї архітектурної практики на прикладі усталеної міської американської політики: «Антиміське проектування, як і раніше, займає в американських містах міцні позиції. Воно, як і раніше, втілено в тисячах інструкцій, підзаконних актів, кодексів, в бюрократичній боязні відступити від стереотипів, в несвідомих розумових установках, поширених в суспільстві і закостенілих від часу» [23, с. 152].

Натомість Дж. Ріцтер пропонує вивчати архітектуру на макрооб'єктивному рівні соціального аналізу, з погляду загальної історії цивілізації, народу, конкретної країни. А вже потім доречно аналізувати зв'язок архітектурних споруд із міркуваннями, діями людей, вплив архітектури на індивідуальну та колективну свідомість. Особливий інтерес повинні викликати мультидисциплінарні дослідження, предметом обговорення яких повинні стати зв'язки соціології архітектури з математикою, фізикою, простором, часом, антропоморфними проявами й гармонічними характеристиками біологічних основ людського життя [22].

З іншого боку, сучасна архітектура порівнюється із проектами минулих років, і архітекторами висувається постулат про те, що сучасна

архітектура повинна прагнути до того, щоб вражати людину, служити для неї простором, де б вона могла «проживати різні реальності». Це такі міста, де будівлі формують собою різні реальності, і людина, пересуваючись всередині будівлі або від будинку до будинку, відчуває різні емоції, насичує своє життя враженнями саме від архітектури.

Справедливо зауважує Г. Енкерль, ніби сучасному поколінню архітекторів не вистачає системних знань для розуміння організації простору, який має бути пристосований до соціальних потреб [1]. Якщо розглядати архітектуру як мультисенсорне середовище, яке можна оцінювати з позиції передачі інформації серед органи чуття, тоді соціологія архітектури, засновуючись на експериментальних даних вивчення архітектурного простору, повинна накопичувати результати наукових досліджень щодо його фізичних, геометричних, візуальних, сенсомоторних, соціальних характеристик. У цьому сенсі соціологія розуміється як емпірична наука, спрямована на вивчення просторово-часових аспектів комунікаційних процесів.

Розмірковуючи про нинішній етап становлення соціології архітектури, В. Глазичев говорить про те, що вона стає самостійною дисципліною лише тоді, коли здатна замінити множини окремих уявлень істинним науковим знанням. На його думку, предметом цієї галузі соціологічного знання повинен стати рівень задоволеності просторовими структурами, спроектованими й побудованими у результаті діяльності архітекторів. Людина ж для соціології архітектури одночасно виступає у ролі творця архітектури та її споживача [12].

На думку О. Ретюнської та Н. Косенкової, сучасна соціологія архітектури повинна вивчати взаємозв'язок соціокультурних явищ й штучно створеного матеріального світу. Соціологія може бути використана архітекторами як інструмент для розробки рекомендацій щодо оптимального вирішення низки питань, пов'язаних із діяльністю конкретних соціальних груп людей, їхніх побажань, потреб та очікувань. Скажімо, на етапі проектування робочого місця, розроблення плану розміщення кімнат, конференц-залів, кімнат для відпочинку персоналу тощо [21].

В. Іванова, М. Зикова, аналізуючи сучасні міські архітектурні споруди та міські системи, наголошують увагу на тому, що вони виступають конструктами міського способу життя, впливаючи на створення соціальних практик містян. При цьому вплив міської архітектури на практики варіюється залежно від критеріїв міста [18].

В. Дубинський, А. Белоусько вивчають архітектуру як символічні коди (синтаксичні та семантичні), завдяки яким реалізуються міжпокоління соціальна комунікація. Архі-

текстурний код визначає, як слід побудувати споруду, будівлю, що вона мала визначене призначення. Інакше кажучи, форми споруд пов'язані із системою відносин. Тому архітектор із вузькопрофесійного інтроверта має перетворитися на міждисциплінарного екстраверта для того, щоб створювати простір, який буде задовольняти потреби городян [14].

Висновки з проведеного дослідження.

Узагальнюючи, зазначимо, що тривалий період часу архітектура не була предметом дослідження соціологів, у роботах класиків соціологічної науки вона була безпосередньо присутня, вивчалась лише поверхнево. Особливий внесок у розвиток соціології архітектури внесли Г. Зіммель, П. Сорокін, К. Лінч. У другій половині ХХ ст. почали з'являтися окремі теорії, а на початку ХХІ ст. відбувалася інституалізація соціології архітектури як окремої галузевої теорії. Виникли німецька (Й. Фішер, Х. Делітц та ін.) та американська (Р. Сміт, В. Бані, Дж. Ріцтер та ін.) наукові школи, представники кожної з яких зосереджували увагу на вивченні конкретних соціальних аспектів архітектури. Спираючись на напрацювання архітекторів, семіологів та антропологів, соціологи вивчають архітектуру з позиції її символічності або ж сперечаються щодо взаємозв'язку урбаністики, соціології міста та власне архітектури як науки і мистецтва проектування будівель. В останні роки активний інтерес проявляється до вивчення проблем організації соціального простору, а також ландшафтної архітектури.

Соціологія архітектури сьогодні знаходиться на початковому етапі свого становлення. Наразі у науковій літературі досі не представлено концепцій про вплив навколишнього середовища на поведінку людей, специфіку забудови простору під впливом поведінки суб'єктів соціальної взаємодії. Лише окремі автори висловлюють свої ідеї в цьому напрямі. Безумовно, використання теоретичних й емпіричних здобутків сучасної загальної соціологічної науки могло б суттєво розширити можливості соціології архітектури для виявлення як фундаментальних об'єктивних законів, так і суб'єктивних закономірностей, здійснення змістовної оцінки досліджуваних явищ, розробки управлінських рекомендацій у сфері проектування архітектурних споруд, будівництва тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ankerl G. *Experimental Sociology of Architecture: A Guide to Theory, Research, and Literature*. The Hague : Mouton Publishers, 1981. P. 18–42.
2. Smith R.W., Bugni V. *Symbolic interaction theory and architecture*. *Symbolic interaction*. Spring 2006. 29 (2). P. 123–155. URL: https://digitalscholarship.unlv.edu/sociology_pubs/5 (last accessed: 25.12.2019).

3. Fischer J. Delitz H. *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien for die Architektursoziologie*. Bielefeld, 2009. 415 p.
4. Бачинин В.А., Сандулов Ю.А. *История западной социологии: Учебник*. Санкт-Петербург : Издательство «Лань», 2002. 384 с.
5. Бодрийяр Ж. *Город и ненависть*. «Логос». 1991–2005. *Избранное* : в 2-х тт. Т 2. Москва : ИД «Территория будущего», 2006. 816 с.
6. Бурдьё П. *Социальное пространство: поля и практики / сост. и общ. пер. с фр. и послесл. Н.А. Шматко*. Ч. 1. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 567 с.
7. Вебер М. *Город / пер. с нем. М. Левина, науч. ред. К. Левинсон*. Москва : Strelka Press, 2017. 252 с. URL: http://socioline.ru/files/5/89/veber_m_gorod_2017.pdf (дата звернення: 25.12.2019).
8. Вильковский М.Б. *Проблемы системного подхода в социологии архитектуры. Социальная политика и социология*, 2008. № 5 (41). С. 208–212.
9. Вильковский М.Б. *Социология архитектуры*. Москва : Фонд «Русский авангард», 2010. 592 с.
10. Вирт Луис. *Избранные работы по социологии : сборник переводов*. РАН ИНИОН. Центр соц. науч.-информ. исследований. Отдел социологии и социальной психологии. / пер. с англ. Николаев В.Г. ; отв. ред. Гирко Л.В. Москва : ИНИОН, 2005. 244 с.
11. Гидденс Э. *Социология / пер. с англ. изд. 2-е. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 632 с.*
12. Глазычев В.Л. *Социология архитектуры*. Сборник союза архитекторов. *Зодчество*, 1978. № 2 (21). URL: http://www.glazychev.ru/publications/articles/1978_sociology_architecture.htm (дата звернення: 25.12.2019).
13. Делитц Х. *Архитектура в социальном измерении. Социологические исследования*. 2008. № 10. С. 113–121.
14. Дубинский В.П., Белоусько А.Ю. *Архитектура как коммуникация, интеракционализм и символическое окружение. Научно-технический сборник: Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2016. № 44. С. 22–37.
15. Дюркгейм Е. *Социология, її предмет, метод, призначення / пер. с фр. А.Б. Гофман*. Москва : Канон, 2006. 275 с.
16. Земцова Я.М. *Визуальная архитектура города. Грамота*. 2012. № 1 (15). С. 66–69.
17. Зіммель Г. *Великі міста і духовне життя. Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2003. № 29. С. 315–325.
18. Иванова В.В., Зыкова М.А. *Городская архитектура как способ конструирования и деконструирования социальных практик горожан. Мир экономики и управления*. 2017. № 2. С. 150–159.
19. Лінч К. *Образ города / пер. с англ. В.Л. Глазычева, под ред. А.В. Иконникова*. Москва : Стройиздат, 1982. 328 с.
20. Парк Р. *Город как социальная лаборатория. Социологическое обозрение*. 2002. Т. 2. № 3. С. 3–13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gorod-kak-sotsialnaya-laboratoriya/viewer> (дата звернення: 25.12.2019).
21. Ретюнская Е.С., Косенкова Н.А. *Архитектура в контексте социологии. Научный альманах: технические науки*. 2017. № 3–3 (29). С. 196–201.

22. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 581 с.

23. Современная американская социология : сборник статей / под ред. Добренко В.И. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 296 с.

24. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / пер. с англ., вступ. ст. и коммент. В.В. Сапова. Москва : Академический проект, 2017. 964 с.

25. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки. Американская социологическая мысль:

Тексты / под ред. В.И. Добренко. Москва : Изд-во МУБиУ, 1996. С. 333–355.

26. Трубина Е.Г. Город в теории: опыты осмысления пространства. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 520 с.

27. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумова. Москва : Ad Marginem, 1999. 480 с.

28. Швидковский Д. От мегалита до мегаполиса: очерки по истории архитектуры и градостроительства. Москва : «Архитектура-С», 2009. 480 с.

ІНДИВІДУАЛІСТИЧНІ ТА КОЛЕКТИВІСТСЬКІ ЦІННОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОСОБЛИВОСТІ МІЖПОКОЛІННЄВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ МЕШКАНЦІВ ЛЬВІВЩИНИ)

INDIVIDUALISTIC AND COLLECTIVISTIC VALUES IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY: INTERGENERATIONAL INTERPRETATIONS FEATURES (LVIV REGION AS THE EXAMPLE)

У статті представлено результати дослідження, що стосується інтерпретацій індивідуалістичних та колективістських цінностей у межах поколінь, виділених відповідно до спільності проживання історичних подій. Розкрито пріоритетність певного виду цінностей для кожного покоління, а також інтерпретацію значень кожного з ціннісних конструктів. Відповідно до результатів дослідження продемонстровано, що незважаючи на радянський / пострадянський / український соціалізаційний досвід для всіх поколінь характерна змішана система цінностей з більшою орієнтацією на індивідуалістичні для молоді та з більшою орієнтацією на колективістські для представників старшого віку. Попри схильність старшого покоління до колективістських цінностей, розуміння важливості індивідуалістичних цінностей притаманне всім поколінням, про що свідчать результати проективної методики, яка показала, що усі покоління підтримують спрямованість дітей на індивідуалістичні цінності. Вивчаючи специфіку розуміння значення колективістських та індивідуалістських цінностей різними віковими групами, ми звернули увагу на те, що для представників всіх поколінь українців характерна схильність виділяти однакові чи подібні значення цінностей. Визначено, що для представників усіх поколінь колективістські цінності проявляються через доброзичливість, яка межує з альтруізмом, конформізмом та консерватизмом (традиційністю), а індивідуалістичні – через самоспрямованість (впевненість в собі), універсалізм, толерантність. Ціннісна система змішаного колективістсько-індивідуалістського типу, характерна для представників всіх поколінь, дозволяє робити висновок про відсутність значних відмінностей в інтерпретаціях колективістських й індивідуалістичних цінностей у сучасному українському суспільстві. **Ключові слова:** цінності, індивідуалістичні цінності, колективістські цінності, покоління, інтерпретація.

The article deals with the results of the research, concerned the interpretations of the individualistic and collectivistic values by the representatives of different generations, formed according to common historical experience. The authors present the priority of mentioned types of values for every generation and also introduce the intergenerational interpretations of every valuable construction. In accordance to the research results it was demonstrated that in spite of different (soviet / postsoviet / Ukrainian) socialization experience all generations use to get mixed valued system. This mixed valued system, however, has some diversity, which is expressed in more individualistic orientation among the youth and more collectivistic orientation among the seniors. Besides the collectivistic predisposition of the senior generation, it was revealed that all generations understand the individualistic values as the important ones. The results of the projective methodic witnessed that the representatives of all generations support the predisposition for the individualistic values for their children (even if they are collectivistic oriented themselves). One more issue concerns the intergenerational interpretations of collectivistic and individualistic values. It was revealed that lots of values got identical or very similar meaning by different age people. Thus the collectivistic values are interpreted by the representatives of all generations as the goodwill, which borders with the altruism, conformism and conservatism (traditionalism); the individualistic values are interpreted as one selves focus (self-confidence), universalism and tolerance. The valued system of mixed collectivistic-individualistic type, characterized the representatives of all generations, gives the opportunity to make the conclusion about the absence of the considerable differences in the interpretations of the individualistic and collectivistic values in the contemporary Ukrainian society.

Key words: values, individualistic values, collectivistic values, generations, interpretation.

УДК 316.42.051.6(477.83)-054.4(091)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.7>

Калиняк О.Т.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Колядко А.Ю.

студентка магістерської програми
з соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Однією з важливих особливостей сучасного соціуму є його функціонування та розвиток у культуроцентричному дискурсі, в рамках котрого наголошується на визначальному впливі культури на умови життєдіяльності людей. Розуміння цієї тенденції призводить до зміщення наукового зацікавлення з аналізу політичного й економічного контексту в соціокультурний, наголошуючи на пріоритетному дослідженні куль-

турно-ментальних чинників. Серед базових категорій, за посередництвом яких вивчають культуру, чільне місце займають цінності тих, хто наповнює та формує цю культуру. Цінності виконують цілком різні завдання: з одного боку, вони можуть забезпечувати цілісність суспільства, регулювати спроможність його консолідації на різних етапах розвитку, а з іншого – можуть навпаки роз'єднувати суспільство та виступати чинником його деконсо-

лідації. Цілком очевидно, що сьогодні консолідаційні та деконсолідаційні питання є особливо важливими для українського суспільства. А оскільки, ймовірно, ці питання тісно пов'язані з цінностями, що притаманні сучасним українцям, то актуальність глибинного дослідження ціннісної площини сьогоденного українського суспільства є обґрунтованою.

Не намагаючись охопити вивчення цінностей повною мірою, у цій роботі ми зосередимо увагу на одному із значимих аспектів цієї фундаментальної соціологічної категорії. Зокрема, на нашу думку, в рамках сучасних реалій на українському ґрунті, особливої уваги заслуговує такий біполярний конструкт ціннісних дилем, як індивідуалістичні (орієнтація на себе) та колективістські (орієнтація на інших) цінності. Ця ціннісна дихотомія виходить за межі лише культурної площини, вона пов'язана як з політикою, так із економікою, що дозволяє застосовувати її для вивчення суспільства комплексно.

На процес формування цінностей мають вплив різні демографічні та соціальні характеристики людей, які дозволяють об'єднувати їх у певні соціальні групи або навпаки диференціювати одних від інших. Вивчаючи індивідуалістичні та колективістські цінності в українському суспільстві, вважаємо доцільним обрати таким об'єднуючим чи диференціюючим чинником поколіннєву приналежність. Розрізнення поколінь для дослідження рівня їхнього індивідуалізму / колективізму, на нашу думку, оптимально пов'язати з пострадянським контекстом. Значна частина сучасних українців має досвід радянського минулого, в якому культивувалися колективістські цінності і не підтримувалися індивідуалістичні. Цей досвід вплинув на ціннісні інтерпретації кількох сучасних поколінь українців, для яких характерною є орієнтація на колективістські цінності більшою мірою, ніж на індивідуалістичні, що підтверджено низкою проведених досліджень як в Україні, так і поза її межами [4; 6; 7; 9; 10].

Однак сьогодні в Україні вже сформувалося ціле покоління молодих людей, яким радянське світобачення мало б бути чужим, оскільки вони народилися і живуть у суспільстві, в якому колективістські цінності мали б втратити свою вагу, а індивідуалістичні навпаки – її посилити. Таким чином, ми припускаємо, що в сучасному українському суспільстві сформувалися покоління, котрі, залежно від свого більшого чи меншого радянського досвіду, по-різному інтерпретують важливість колективістських та індивідуалістичних цінностей. Перевіряти визначені гіпотези ми будемо на прикладі інтерпретацій мешканців Львівщини, а в подальших наукових розвідках порівняємо отримані результати з думками мешканців інших регіонів України.

Виявлення подібності чи відмінності інтерпретацій колективістських та індивідуалістичних цінностей різними поколіннями, а отже, подібності чи відмінності в баченні розвитку суспільства загалом є вкрай актуальним для сучасного українського соціуму, співіснування в котрому дуже різних думок, позицій, світоглядів часто призводить до деконсолідаційних процесів. Власне, коректне розуміння різноманітності, котра є природним явищем, дозволить використати його для налагодження такої системи управління, яка дозволить консолідувати різноманітності в напрямку суспільного розвитку. Вважаємо, що у сучасний період такого розуміння дуже бракує сучасній українській громаді на різних рівнях управлінських можливостей, що дозволяє робити висновок про гостру практичну актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «цінність» у соціології є одним із найбільш досліджених у теоретичному вимірі, воно з'являється вже у класиків В. Томаса (W. Thomas) і Ф. Знанецкого (F. Znaniecki), Е. Дюркгейма (E. Durkheim), М. Вебера (M. Weber), П. Сорокіна (P. Sorokin). З категоріями «колективістські цінності» та «індивідуалістські цінності» працювали Г. Хофстед (G. Hofstede), Г. Тріандіс (G. Triandis), Ф. Тромпенаарс (F. Trompenaars), Ш. Шварц (Sh. Schwartz). Серед сучасних українських соціологів питанням цінностей займалися В. Магун і М. Руднев, А. Ручка, І. Мейжис, В. Журавльов, В. Васютинський. Проблематику цінностей досліджують такі інституції, як Інститут соціології Національної академії наук України, фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка та інші. Незважаючи на багатий пласт дослідження цінностей, специфічного вивчення колективістських та індивідуалістичних цінностей у контексті міжпоколіннєвої пострадянської диференціації нами знайдено не було, що дає змогу вважати наше дослідження актуальним не лише у практичному, а й у теоретичному вимірі.

Методологічно наше дослідження ґрунтується на соціокультурній парадигмі, яка дозволяє зрозуміти особливості соціокультурного простору та місце колективістських та індивідуалістичних цінностей у соціокультурній реальності [3; 8]. Відповідно, цінності ми розуміємо як параметри культурного виміру суспільства. Цінності можна вважати такими, що набуваються людиною в суспільстві, формуються в процесі соціалізації, передаються від покоління до покоління та забезпечують організацію людської життєдіяльності. У зв'язку з цим цінності можна також розглядати як параметри, виміри, якими одна культура відрізняється від іншої.

няється від іншої, в нашому випадку – якими культура одного покоління буде відрізнятися від культури іншого.

Соціокультурну парадигму, що виступає гранд-теорією нашого дослідження, ми доповнюємо підходом Г. Хофстеде (G. Hofstede), який розглядає колективістські та індивідуалістичні культури. Автор описує зміст цих культур за допомогою таких понять, як символи, герої, ритуали і цінності. Власне, цінності розглядаються як «ядро культури», або як найбільш глибокі прояви культури [11, с. 92–98]. З його теорії міжкультурних відмінностей можна виділити ознаки, що характеризують колективістські цінності (основною характеристикою яких є домінування групових цілей над індивідуальними) та індивідуалістичні цінності (основною характеристикою яких є домінування особистих цілей над колективними) [11, с. 163].

Особливістю нашого дослідження є глибинне вивчення ціннісної площини, тобто ми звертаємо увагу не стільки на кількісні виміри цінностей серед представників різних поколінь, скільки на їхні інтерпретації цінного для них в руслі колективізму та індивідуалізму. Основною джерельною базою для цієї роботи виступили напівструктуровані глибинні інтерв'ю з представниками різних поколінь, диференційованих відповідно до ймовірної специфіки втручання радянського світобачення у процес їхньої соціалізації¹. Крім цього, матеріали інтерв'ю доповнені матеріалами проективної методики, що дали змогу опосередковано, моделюючи певні життєві ситуації й відносини, вивчати ціннісні інтерпретації респондента, а також методики М. Куна і Т. Макпартленда, що дозволила зіставити характеристики ідентичності з орієнтацією особи на колективістські чи індивідуалістичні цінності [2, с. 186].

Постановка завдання. Таким чином, завдання цього дослідження полягає у виявленні особливостей інтерпретації проявів колективістських та індивідуалістичних цінностей представниками різних поколінь, диференційованих відповідно до їхнього радянського та пострадянського соціалізаційного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначень поняття «цінності» у сучасній науці, як у міждисциплінарному, так і соціологічному вимірах, є дуже багато. У цій роботі ми пропонуємо вважати «цінністю» те, що має важливе значення для людей у контексті задоволення її потреб та інтересів. Цінності закріплюються у правилах та переконаннях

і проявляються назовні в поведінці, символах, ритуалах. Саме через ці прояви можна «прочитати» зміст культури. Одна культура відрізняється від іншої на основі параметрів, важливим серед яких є дихотомія «індивідуалізм-колективізм». Відповідно, *колективістські цінності* розуміємо як параметри виміру культури, основною характеристикою яких є домінування групових цілей над індивідуальними, а *індивідуалістичні цінності* – як параметри виміру культури, основною характеристикою яких є домінування особистих цілей над колективними.

Вимір індивідуалізм-колективізм в контексті культурних відмінностей показує, якою мірою люди інтегровані до груп. В культурах колективістського типу людина пов'язана від народження з «ми-групами», які можуть її захистити в обмін на лояльність, підкорення власних інтересів груповим. В індивідуалістичних суспільствах люди досить автономні, піклуються про власний добробут і близьких людей [9, с. 7]. При цьому індивідуалізм не слід тлумачити як егоїзм індивідів. Так само і колективізм не обов'язково свідчить про лояльність до інших, а насамперед до малих груп, членом якої є індивід. Йдеться передусім про міру власної відповідальності: чи бажають люди діяти і досягати цілей як окремі індивіди чи як члени групи [1, с. 165].

Цінності можуть проявлятися на суспільному, груповому чи особистісному рівні. Цінності стають виразниками культури в процесі зростання їхньої значущості для багатьох людей. Тобто цінності спочатку стають цінностями особи, а потім групи, до якої вона належить. А пізніше, коли значення цінності зростає настільки, що вона стає важливою для багатьох людей, її починають називати соціальною цінністю. Звідси виходить поділ цінностей на особистісні, групові й суспільні (див. рис. 1).

Рис. 1. Рівні прояву колективістських й індивідуалістичних цінностей

У цій роботі ми зосереджуємо свою увагу на рівні особистості, вивчаючи її думки, уявлення, переконання. У зв'язку з цим ми адаптували теорію міжкультурних відмінностей Г. Хофстеде до власного дослідження й представили

¹ База даних глибинних інтерв'ю з представниками 4 поколінь українців на тему «Уявлення про колективістські та індивідуалістські цінності в українському суспільстві: особливості бачення різних поколінь», проведених у березні-квітні 2019 р. (Львівщина).

Прояви колективістських та індивідуалістичних цінностей на особистісному рівні

Колективістські цінності	Індивідуалістичні цінності
Для індивіда характерна орієнтація на групові цілі та інтереси в обмін на безпеку	Для індивіда переважає орієнтація на власні цілі та інтереси під час здійснення будь-якої діяльності
Індивід схильний адаптуватися до ситуації	Індивід змінює ситуацію на свою користь
Для індивіда характерна схильність до групової відповідальності	Для індивіда характерна схильність брати власну відповідальність за свій вибір, свої вчинки
В індивіда переважають зобов'язання по відношенню до групи (почуття сорому за проступки)	В індивіда переважають зобов'язання по відношенню до себе (почуття провини за проступки)
Мотивація індивіда – особисті відносини (важливіші за ціль)	Мотивація індивіда – мета (важливіша за особисті відносини)
Для індивіда характерна схильність до послуху й порядку (конформізм)	Для індивіда характерна схильність до лідерства й різноманітності (інновація)
Ставлення індивіда відрізняється по відношенню до «своїх» і «чужих» (диференційованість)	Ставлення і поведінка індивіда однакові до всіх (універсалізм)
Власна ідентичність пов'язується з соціальною приналежністю («я-син», «я-студент»)	Переважають індивідуальні особливості під час визначення власної ідентичності («я-творча людина», «я добрий»)

основні ознаки колективістських й індивідуалістичних цінностей на особистісному рівні (див. таблицю 1)².

Попри те, що ми акумулюємо увагу на особистісному рівні інтерпретації цінностей, кожну окремо взятую особу ми розглядаємо в межах покоління, які виховувалися в рамках різного соціалізаційного простору (радянського чи пострадянського / українського); ці покоління об'єднані подібним історичним досвідом проживання значимих соціальних ситуацій, найбільш загальною подібністю життєвого шляху тощо [5, с. 26–27]. Відповідно, виходячи з того, що період базового становлення цінностей триває до 25–27 років, було сформовано 4 групи респондентів та 4 покоління людей з потенційно різним впливом радянського світобачення:

– *люди старшого віку* (61 р. і більше – народжені до 1958 р.) – активна фаза соціалізації та базове становлення цінностей відбувається в ранньому СРСР; соціальний контекст характеризується незахищеністю, тоталітарним режимом;

– *люди зрілого віку* (41–60 рр. – народжені з 1958 р. до 1978 р.) – активна фаза соціалізації та базове становлення цінностей відбувається за умов краху СРСР та в перші роки становлення незалежності України; соціальний контекст характеризується частковою лібералізацією суспільно-політичного життя;

– *люди середнього віку* (28–41 рр. – народжені з 1978 р. по 1991 р.) – активна фаза соці-

алізації відбувається як в пізньому СРСР, так і в часи незалежності України;

– *люди молодого віку* (15–27 рр. – народжені з 1991 р.) – активна фаза соціалізації та базове становлення цінностей відбувається в незалежній Україні.

У результаті проведеного дослідження ми виявили специфіку розуміння значення колективістських та індивідуалістичних цінностей різними віковими групами і дійшли висновку, що в межах кожного покоління спостерігається орієнтація на змішану систему цінностей, що, однак, має різні прояви і значення колективістських й індивідуалістичних цінностей в кожному віковому кейсі. Одержані дані представлено в таблиці 2, в якій за допомогою векторних стрілок показано чітку спрямованість респондентів на колективістські чи індивідуалістичні цінності або орієнтацію на змішану систему цінностей.

Узагальнені дані з таблиці 2 ми відобразили на рис. 2, де показано, що серед опитаних представників молодого покоління присутні прояви змішаної системи цінностей з більшою орієнтацією на індивідуалістичні. Для представників середнього віку характерною є спрямованість на змішану систему цінностей. Серед представників зрілого віку проявляється схильність до індивідуалістичних цінностей, проте здебільшого переважає схильність до колективістських цінностей. Для опитаних представників старшого віку спостерігається переважаюча орієнтація на колективістські цінності.

Аналогічна схильність до певного виду цінностей проявилася і під час аналізу відповідей на питання тесту М. Куна і Т. Макпарт-

² Визначення колективістських та індивідуалістичних цінностей на груповому та суспільному рівні потребує додаткового вивчення на основі іншого методологічно-методичного підходу і буде здійснено в наступних наукових розвідках.

Таблиця 2

Спрямованість респондентів на колективістські та (чи) індивідуалістичні цінності

	Молодь		Особи середнього віку		Особи зрілого віку		Особи старшого віку	
	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності
1. Мета	←...→		←...→		←...→		←...→	
2. Адаптація	←→		←...→		←...→	→	
3. Відповідальність	←→		←→		←...→		←...→	
4. Зобов'язання	←...→		←→		←→		←...→	
5. Мотивація	←→		←...→		←...→		←→	
6. Конформізм-інновація		→	←...→		←...→		←→	
7. Універсальність поведінки	←→		←→		←...→		←...→	

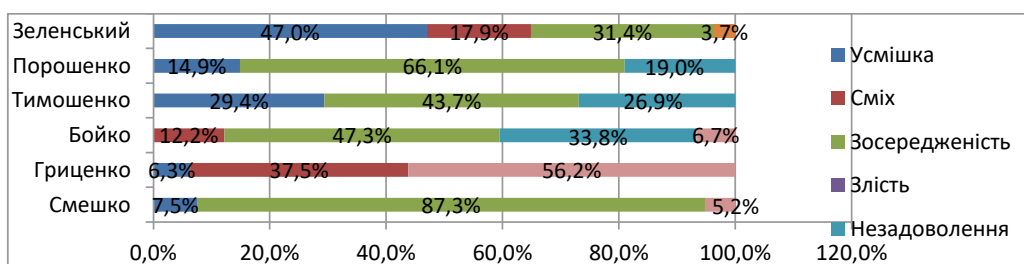

Рис. 2. Схильність вікових груп до колективістських та (чи) індивідуалістичних цінностей

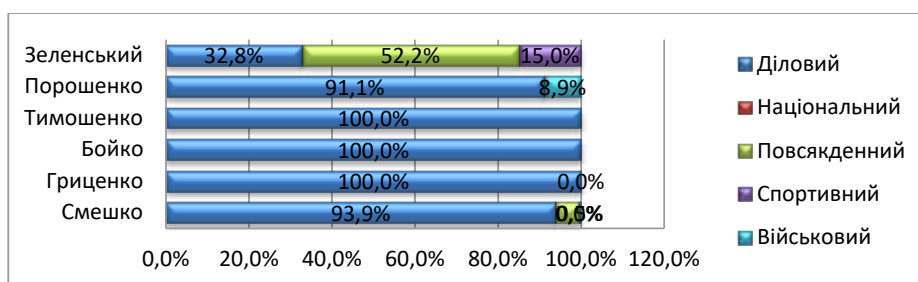

Рис. 3. Орієнтація на колективістські цінності різних вікових груп

ленда – спостерігається тенденція до збільшення орієнтації на колективістські та зменшення орієнтації на індивідуалістичні цінності зі збільшенням віку (див. рис. 3, 4).

За допомогою проективних ситуацій ми мали змогу не лише виявити схильність до певного виду цінностей, а й визначити тлумачення проявів колективістських та індивідуалістичних цінностей представниками різних

вікових груп. *Колективістські цінності* у представників всіх поколінь проявляються більшою мірою через доброзичливість, яка межує з альтруїзмом, а також через конформізм як слухняність, схильність до адаптації, а також консерватизм (традиційність), що проявляється у дотриманні християнських принципів. До значень колективістських цінностей представники молоді відносять також стабіль-

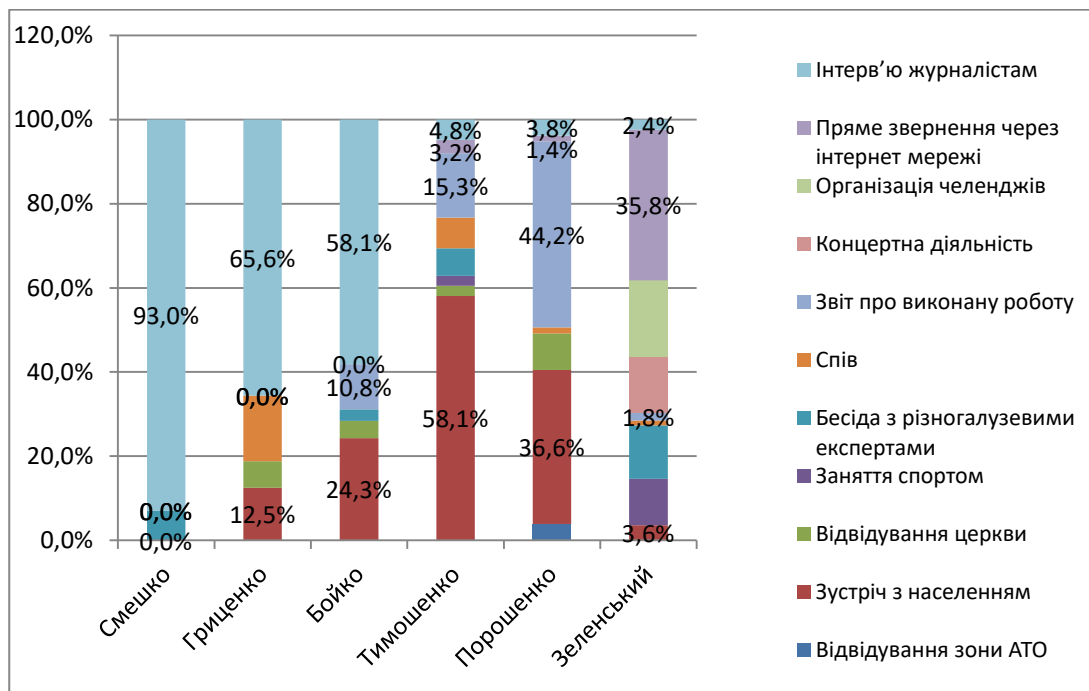

Рис. 4. Орієнтація на індивідуалістичні цінності різних вікових груп

ність у роботі та доході; представники зрілого віку – рівність, яка виключає визнання наявності ієрархії, що стимулює конкуренцію, особистий розвиток й ініціативу; представники старшого віку – справедливість як відмінне ставлення до людей, залежно від сприйняття їх поведінки. *Індивідуалістичні цінності* проявляються у опитаних представників всіх поколінь через самоспрямованість (впевненість), яка характеризується самостійністю, вмінням висловлювати і відстоювати свою думку та вірою в себе, що дозволяє розвиватися і досягати успіху. Представники молоді та середнього віку до значень індивідуалістичних цінностей відносять ще універсалізм – однакове ставлення до всіх, що зумовлює відповідну поведінку. Поряд з універсальністю поведінки фігурує значення толерантності – прийняття і правильне розуміння різних категорій людей, незалежно від їх фізичних чи розумових можливостей. Інновацію як одне із значень індивідуалістичних цінностей представники молоді та осіб зрілого віку характеризують як відкритість до змін і прогресивність.

Загалом можна простежити інтерпретацію аналогічних значень представників всіх поколінь українців, тобто можна виокремити ті значення колективістських (доброзичливість, конформність) чи індивідуалістичних цінностей (самоспрямованість, універсальність поведінки), які однаково присутні й важливі для більшості опитаних респондентів. На нашу думку, саме ця подібність є значимою під час прийняття управлінських рішень та втілення їх у життя, під час вирішення питань різного рівня

важливості суспільного розвитку. Тому під час спірних ситуацій, за необхідності згуртування людей потрібно акцентувати увагу саме на спільності значень колективістських та індивідуалістичних цінностей й мінімізувати відмінності, що можуть призвести до загострення відносин, різного роду конфліктів чи будь-яких інших деконсолідаційних процесів, котрі можуть призвести до руйнівних наслідків.

Цікавим аспектом нашого дослідження стало те, що незважаючи на схильність респондентів до колективістських чи індивідуалістичних цінностей, всі опитані представники 4 поколінь, незалежно від особливостей власної соціалізації, схильні заохочувати й підтримувати орієнтацію власних дітей на індивідуалістичні цінності. Тобто можемо припустити, що незважаючи на домінування в орієнтаціях людей колективістських цінностей (йдеться про три старші покоління), розуміння важливості індивідуалістичних цінностей притаманне не лише молоді, а й представникам всіх вікових груп, що дає підстави робити висновок про значні консолідаційні міжпоколінні можливості.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, проведене дослідження, яке базувалося на триангуляції матеріалів глибинних напівструктурованих інтерв'ю з представниками чотирьох, диференційованих відповідно до свого радянського / пострадянського / українського соціалізаційного досвіду, поколінь сучасних українців та результатів реалізованих з цими респондентами проєктивних методик, дає змогу стверджувати, що

для всіх поколінь характерна змішана система цінностей у контексті показників індивідуалізму та колективізму. Дослідження достатньо переконливо продемонструвало тенденції до зростання ваги індивідуалістичних цінностей із зменшенням віку сучасних українців, що проявляється як у наданні більшої ваги окремим індивідуалістичним ціннісним показникам, так і в підкресленні індивідуальних особливостей під час визначення власної ідентичності. І навпаки – чим старші люди, тим більш значимими для них є колективістські цінності та соціальні аспекти власної ідентичності. Проте дослідження не дає підстав виокремити покоління, для якого були б притаманні лише індивідуалістичні або лише колективістські цінності: кожне із визначених поколінь цінує, хоча й різною мірою, як колективізм, так і індивідуалізм. Таке твердження дозволяє зробити висновок, що ціннісна дихотомія індивідуалізм / колективізм не повинна виступати роз'єднуючим фактором для сучасного українського суспільства, а навпаки, завдяки спільним точкам дотику може слугувати вагомою консолідуючою віссю для сучасного соціуму. Таким чином, розуміння ціннісної системи змішаного колективістсько-індивідуалістського типу як важливої особливості українського суспільства може і повинно мати вагоме значення під час прийняття управлінських рішень на різних рівнях суспільних трансформацій, актуальність котрих, ймовірно, ще довгий час буде визначальною для України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Журавльов В.М. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування корпоративних струк-

тур. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки.* 2011. Вип. 20(2). С. 162–170.

2. Кун М., Макпартленда Т. Емпіричні дослідження установок особистості на себе. *Сучасна зарубіжна соціальна психологія. Тексти.* М., 1984. С. 180–188.

3. Лапин Н.И. Социокультурный подход и социально-функциональные структуры. *Социологические исследования.* 2000. № 7. С. 3–12.

4. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии.* 2008. № 1. С. 226–273.

5. Новикова Л. Ціннісні відмінності поколінь в сучасному українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія.* 2015. Вип. 1. С. 23–31.

6. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. Ін-т соціології НАН України.* 2014. Т. 1, вип. 1 (15). С. 117–124.

7. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг.* Київ : Інститут соціології НАН України, 2011. Том 1. 576 с. С. 201–215.

8. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.

9. Шестаковський О.П., Білоус Є.В. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку. *Наукова доповідь за ред. О.М. Балакіревої.* Київ, 2015. 36 с.

10. Щербаківа Ю. Цінності об'єднаної Європи : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 207 с.

11. Hofstede G., Minkov M. *Cultures and Organizations: Software of the Mind.* McGraw Hill, 2010. 561 p.

Криза суспільства України позначилась на сім'ї і сімейно-шлюбних відносинах в українських сім'ях, які загострилися останнім часом. У статті особливу увагу приділено таким явищам, як насильство в сім'ї; статеві збочення (сексуальні домагання, сексуальний примус, сексуальна експлуатація дітей і підлітків), співжиття, погане виховання дітей в сім'ї; наявність у суспільстві «дітей вулиці» і осіб без певного місця проживання (бомжів), поширення ВІЛ та СНІДу. У родині діє складна система взаємовідносин, де кожен член родини виконує свою соціальну роль. Неякісне виконання своєї соціальної ролі є негативним моментом та частіше всього приводить насамперед до виникнення різних сімейних конфліктів, до непорозуміння партнерів та закінчується розпадом сімейно-шлюбних відносин.

У статті розглядається: 1) насильство в сім'ї, як між партнерами, так і щодо дітей; 2) негативні явища співжиття; 3) гомосексуалізм та лесбіанство, зокрема, дана оцінка українців одностатевим сім'ям.

Ключові слова: суспільство, сім'я, сімейно-шлюбні відносини, насильство в сім'ї, сексуальні збочення, співжиття, сімейне виховання дітей, ВІЛ та СНІД.

The crisis of society in Ukraine affected the family and family-marital relations in Ukrainian families, which have intensified recently. The article focuses on such phenomena. The crisis of society in Ukraine affected the family and fam-

ily-marital relations in Ukrainian families, which have intensified recently. The article focuses on such phenomena as domestic violence; sexual perversions: sexual harassment, sexual coercion, sexual exploitation of children and adolescents; cohabitation; poor parenting in the family; the presence in the society of "children from the street" and people without a fixed place of residence (homeless people); the spread of HIV and AIDS.

The family has a complex system of relationships, where each of members of the family fulfills its social role. Violation in the performance of one's social role is an unfavorable moment and often leads first to the emergence of various family conflicts, and then to a misunderstanding of partners and ends with the collapse of family and marriage relations.

The article discusses: 1) domestic violence both from partners to each other, and violence, sexual perversions in relation to children; 2) negative traits of cohabitation; 3) homosexuality and lesbianism, and given the assessment of Ukrainians to equal families; 4) the problems of raising children and the participation of parents in the educational process.

The article discusses violations of social roles in the family, as well as the attitude of Ukrainians towards common European values, such as cohabitation, same-sex marriage: homosexuality and lesbianism.

Key words: society, family, family-marital relations, domestic violence, sexual perversions, cohabitation, same-sex marriage, family education of children, HIV, AIDS.

УДК 316.22: 331.108 (447)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.8>

Малахова Ж.Д.

к.и.н., профессор,
академик Академии наук СТ и МС,
профессор кафедры
социальной работы
Мелитопольский институт экологии
и социальных технологий
Открытого международного
университета развития человека
«Украина»

Постановка проблемы. В развитии личности особо важное место занимает семья, та атмосфера, которая царит в ней, включающая взаимоотношения родителей, отношения к детям, взаимопонимание взрослых и подрастающего поколения. Социологические исследования показывают, что дети чаще всего при создании своих собственных семей повторяют стереотипы поведения, которые были свойственны их родителям вместе с теми же недостатками, наблюдаемые ими в детстве. Недаром говорят, что «все мы из детства». Вот почему негативные отношения в семье оказывают губительное воздействие на становление личности в целом, а также на ту культуру построения современной семьи, которая закладывается в личности в самые ранние годы её развития. Негативные явления в семье калечат души детей, отрицательно сказываются на их воспитании, разрушают устои самой семьи.

В статье рассматриваются негативные явления, которые особенно заострились в период кризиса семьи.

Анализ последних исследований и публикаций.

В Украине проблемы семьи и брака изучали Л.А. Аза, Л.М. Бучинская, С.М. Вакуленко, Н.В. Лавриненко, С.М. Оксамитна, В.М. Пича, В.Ф. Рыбаченко, О.Д. Цымбалюк, Ю.М. Якубова и др. [12, с. 29]. Они изучали демографические проблемы семьи, репродуктивное поведение партнёров, объединение профессиональных и семейных ролей, распределение обязанностей в семье и другие важные вопросы, касающиеся семейной жизни.

За последние годы появились публикации и социологические исследования о негативных явлениях в семье: нарушении социальных ролей в семейно-брачных отношениях, насилии в семье, сексуальных извращениях, проблемах воспитания детей в условиях полной занятости родителей вне дома, среди которых наиболее известными являются работы А.В. Лысовой «О границах радикальной феминистской теории и объяснение насилия в семье»; Н. Гоцуенко «Такая супружеская пара: муж – неженатый, жена – замужем»; В. Кожевниковой «Місце сімейного права

в системі правового права України»; Соцопрос роролі «Четверть українських подростков пробовали наркотики»; Т. Хлебниковой «Ни лечиться, ни работать»; В.В. Щербины «Норми та девіації сучасного шлюбу» [4; 6; 14].

Постановка задачі. Цель статьи – показать на примерах социологических исследований проблемы семей современной Украины, так как, по мнению автора статьи, последние публикации об украинских семьях не дают общей картины изменений, происшедших за период провозглашения независимости Украины. Надеюсь, что данная статья ликвидирует этот пробел.

Изложение основного материала исследования. Семья – один из элементов микросреды, в которой формируется личность человека. В семье действует сложная система взаимоотношений, где каждый её член выполняет свою социальную роль. Нарушение в исполнении своей социальной роли является неблагоприятным моментом и зачастую приводит сначала к возникновению различных семейных конфликтов, а потом к недопониманию партнёров и заканчивается распадом семейно-брачных отношений.

Так, например, нарушение традиционного принципа, что муж является главой семьи, её хранителем, защитником, основным источником материального благополучия семьи, так называемым добытчиком, приводит чаще всего к возрастанию роли женщины (жены), которая зарабатывает больше супруга и не хочет мириться с тем, что муж перестал быть главой семьи. В особенности это касается семей, где муж потерял работу, длительное время не может трудоустроиться и становится не добытчиком, а скорее потребителем, пассивным членом семьи. Утрата главенствующей роли мужа в семье становится причиной потери авторитета мужчины в доме не только со стороны жены, но и со стороны других членов семьи: детей, родителей, ближайших родственников. К сожалению, за годы независимости Украины, когда закрылись многие промышленные предприятия и резко возросла безработица, а перейти к другим видам деятельности многие мужчины оказались неспособными, выросло число разводов, а также увеличилась численность суицида среди мужчин наиболее продуктивного возраста от 40 до 55 лет.

Утрата авторитета родителей пагубно отражается на взаимодействии родителей – детей, так как последние не видят в родителях примера для подражания, порождают у подростков вседозволенность, которая приводит к праздному образу жизни, потреблению наркотиков, потере социальных ориентиров.

Нельзя обойти молчанием и такое негативное явление, как насилие в семье.

Семейное насилие – физическое извращение, применяемое одним членом семьи по отношению к другому или к остальным членам семьи [4, с. 142].

Насилие в семье – это не гендерная проблема, это социальная, человеческая проблема. Она объясняется рядом факторов, среди которых, во-первых, семья основана на эмоциональных, духовных связях её членов, причём нередко чувства любви сопровождается чувством ненависти, а во-вторых, семейные конфликты между супругами часто разрешаются драками. Данные статистики свидетельствуют о том, что дома человек чаще является предметом насилия, чем ночью на улице. Одно из четырёх убийств в Великобритании совершается в семье. Такая же статистика наблюдается и в Украине, и в других странах СНГ.

Социологические исследования показывают, что обычно насилие применяется к детям или со стороны мужа по отношению к жене. Избиение жены феминистские теоретики объясняют не только большей физической силой у большинства мужчин по отношению к женщине, но и культурным климатом общества в целом, поддерживающим «мужское господство» [1, с. 231].

Феминизм (фр. *feminisme* < лат. *femina* – женщина) – общее название течений в женском движении по уравнению в правах женщин с мужчинами [11, с. 523].

Феминизм имеет долгую историю, начиная с XV столетия. Корни современной феминистской мысли прослеживаются с конца XVIII столетия. Активизация феминизма сопровождается периодами относительного затишья. Выделяют по активизации феминизма «первую волну» (середина XIX – начало XX столетия) и «вторую волну» (конец 1960-х гг. по настоящее время). Сибилайн (1978) выявила свыше десятка политических тенденций внутри феминизма в диапазоне от либеральной позиции равноправия до требований женского верховенства. Палмер (1989) выявила следующие тенденции феминизма: академический, культурный, лесбийский, либеральный, психоаналитический, радикальный, социалистический, а также политическое лесбиянство. В настоящее время экологический феминизм особенно развивается внутри радикального феминизма [1, Т.2, с. 385–387].

Из многих современных направлений внутри феминизма наиболее существенными из них являются радикальный и либеральный феминизм. С позиции радикального феминизма женщина видится в основном в роли жертвы насилия, а мужчина – в роли агрессора. Поэтому радикальный феминизм заявляет о проблеме «насилия против женщин», а не «насилия в семье». Даже когда женщина

убивает мужа или партнёра, женщина часто представляется жертвой, а её поведение смягчается, потому что радикальный феминизм ввёл понятие «синдром избиваемой жены». Некоторые женщины в США избежали наказания, уголовной ответственности за убийства или травмы, нанесенные ими своим мужьям или партнёрам. Основываясь на убеждении, что женщины слишком слабы и беззащитны, не способны постоять за себя под давлением радикального феминизма роль защитника жертв взяло на себя государство в лице полицейских, судей, врачей, социальных работников.

Представители либерального направления критиковали радикальный феминизм за преувеличение агрессивности мужчин, отрицание и определение женской агрессии. Либеральный феминизм призывает к изучению женской агрессии, возможность испытывать негативные эмоции: злость, ярость, способность совершать насилие, но при этом также нести равную (с мужчинами) ответственность за свои действия. В большинстве западных исследований домашнего насилия и насилия против женщин радикальная феминистская теория, несомненно, доминирует [18].

Однако в последнее время всё чаще появляются исследования по изучению насилия, совершаемого женщинами. В диссертационном исследовании «Женское супружеское насилие» Е.А. Брайцева описала специфические формы женского насилия, такие, например, как единоличное решение об аборте, ограничение сексуальных контактов, упреки в низких заработках мужа [2].

Основные положения радикальной феминистской теории.

1. Патриархат или гендерное неравенство в пользу мужчин и распределение власти в экономической, политической и социальной сферах общества также характерны для области семейных отношений. Патриархат ограничен почти в трети современных развитых обществ, включая Россию и Украину. Россия и страны СНГ унаследовали от советского режима систему, крайне деструктивную, в первую очередь для мужчин, а не для женщин. Индикатором таких различий служит разница в ожидаемой продолжительности жизни между мужчинами и женщинами в России, которая на протяжении последних двух десятилетий составляет 13 лет (60 лет среди мужчин и 73 года среди женщин) [6, с. 113].

Продолжительность жизни граждан Украины с 1991 г. по настоящее время сократилось на 15 лет. Согласно статистике ВОЗ, по показателю средней продолжительности жизни Украина отстала от стран Центральной Европы на 5,5 лет, а от стран ЕС – почти на 12 лет [8, с. 2].

2. Насилие в семье совершается в основном мужчинами против женщин. Более 200 исследований в США и других развитых странах, включая Россию и Украину, демонстрируют примерно одинаковый уровень насилия, совершаемого женщинами и мужчинами [19]. Штраус считает, что для измерения насилия нужно осторожно использовать инструмент для измерения насилия [20]. М. Джонсон отстаивает позицию, что существует как минимум три типа насилия: интимный терроризм, физическое сопротивление и ситуационное насилие в паре [18].

3. Если женщины совершают насилие в семье или в интимных отношениях против мужчин, то почти исключительно в целях самообороны. Исследователи США выявили крайние формы женской агрессии, в результате которой мужчины были вынуждены обратиться за помощью в полицию, но это скорее исключение, чем правило.

4. Социологи сделали вывод, что мужчины почти никогда не становятся жертвами внутрисемейного насилия.

Сексуальное насилие – одно из самых распространённых и серьёзных преступлений против личности. Сексуальное наслаждение предполагает свободу и добровольность, однако во всех человеческих обществах во все времена существовали различные сексуальные насилия. Это случается гораздо чаще, чем фиксирует официальная статистика, так как большинство жертв предпочитает молчать о случившемся. Сексуальная агрессия, крайним случаем которой является изнасилование, проявляется в трёх основных формах: сексуального домогательства, принуждения и насилия.

Сексуальное домогательство – навязчивое приставание в форме физического контакта или словесных замечаний и предложений, вопреки выраженному нежеланию лица. Не всегда можно отличить нежелательное сексуальное домогательство от настойчивого ухаживания. Мужская сексуальность зачастую содержит элементы агрессивности, что соответствует стереотипам поведения: мужчина должен «завоевать» женщину, сопротивление женщины его возбуждает.

Сексуальное принуждение, когда человек добивается сексуальной близости с другим вопреки его воле, но не прибегая к насилию. В неблагополучных семьях, а также в тех семьях, которые находятся на грани развода, сексуальное принуждение нередкое явление.

Особенно сложная социально-правовая проблема – защита детей и несовершеннолетних от сексуального насилия. Объясняется это тремя причинами: 1) дети зависят от взрослых; 2) они часто не осознают, что с ними делают, их «добровольность» может быть фиктивной; 3) обществу не безразличны

долгосрочные последствия ранних сексуальных контактов. Поэтому если взрослых закон охраняет только от сексуального принуждения и насилия, то детей он защищает от любых покушений сексуального характера.

Никакой закон сам по себе не может защитить детей и подростков от сексуальных посягательств и злоупотреблений. В этой области бытует много ложных представлений.

Во-первых, в обществе распространено мнение, что сексуальные покушения на детей редки и являются признаком морального распада и деградации общества. На самом деле они были всегда. Так, по американским данным, каждая четвертая или пятая девочка и каждый седьмой или девятый мальчик моложе 18 лет подвергался каким-либо сексуальным покушениям. Чаще всего пристают к подросткам, но четверть подобных случаев приходится на долю детей младше семи лет [5, с. 220].

Во-вторых, многие считают, что большинство сексуальных покушений совершают посторонние люди. На самом деле в четырёх случаях из пяти это делают те, кого ребёнок знает, чаще всего – кто-то из старших членов его собственной семьи. Из 927 американских студентов, опрошенных в начале 1980-х гг., сексуальные контакты с близкими родственниками имели в детстве 21% мужчин и 20,9% женщин. Чаще всего «совратителями» бывают братья и сёстры (45% девочек и 68% мальчиков). На втором месте (38% девочек и 10% мальчиков) – отцы и отчимы. 6% мальчиков имели сексуальные контакты с матерями [5, с. 220].

В-третьих, бытует мнение, что все взрослые, развращающие детей, психически больные или ненормальные люди. На самом деле педофилы, то есть люди, которых неодолимо влечёт именно к детям, составляют среди них незначительное меньшинство. Большинство же составляют самые обычные мужчины, среди которых много женатых и имеющих собственных детей.

В-четвёртых, сексуальные покушения на детей совершаются главным образом в бедной, необразованной среде и неполных семьях. Это мнение ложно, потому что сексуальные покушения на детей случаются во всех слоях общества, с любым уровнем образования и дохода, во всех этнических и религиозных группах.

В-пятых, рассказывая о сексуальных покушениях, дети часто выдают воображаемое действие за действительное, по своей сути они лгут. На самом деле детские рассказы – сложный сплав реальности и воображения, но пренебрегать ими так же неразумно, как и принимать их на веру.

В-шестых, многие считают, что дети и подростки – невинные жертвы и пассивные объекты сексуальных извращений взрослыми.

На самом деле рано развивающиеся дети сами провоцируют и даже поощряют взрослых к сексуальным контактам. Иногда это делается бессознательно, а иногда, особенно подростками, вполне осознано. Так что слово «совращение» не всегда правильно описывает характер таких взаимоотношений.

Субъективные реакции детей на сексуальное совращение неоднозначны. Среди американских студентов, переживших такую ситуацию, 52% восприняли её отрицательно, 18% – нейтрально, а 30% – положительно [5, с. 220].

Особенно сложной моральной и психологической проблемой является инцест, когда ребёнка совращают близкие родственники. Сексуальные отношения между братьями и сёстрами встречаются гораздо чаще, чем между родителями и детьми.

Единой теории инцеста не существует. Так, Зигмунд Фрейд считает, что инцест – универсальное свойство человеческой психики. Бронислав Малиновский объясняет запрещение инцеста необходимостью поддержания стабильности социальной структуры и семейных отношений, потому что сексуальные связи между членами семьи создают между ними опасную напряжённость. Робин Фокс связывает кровородственные связи с ухудшением генофонда соответствующей человеческой группы.

В настоящее время точной статистики инцеста не существует, потому что эти случаи держатся в глубоком секрете, как величайшая семейная тайна. Из ста случаев инцеста, описанных в одном американском исследовании, полиция знала только об одном [5, с. 221].

К сожалению, в Украине мало внимания обращается на социологические исследования по изучению случаев сексуального насилия, принуждения, домогательства, педофилии, сексуальной эксплуатации детей и подростков, а также инцест.

К негативным явлениям можно отнести и сожителство, когда пары живут вместе, вступая в половые отношения, но не состоят при этом в законном браке. Институт брака на современном этапе характеризуется двумя процессами: сохранением традиций, норм, сформированных в предыдущем периоде развития общества и формированием новых образований, которые обусловлены современными социальными явлениями. Ослабление традиционных норм – одна из причин сожителства, что является отражением институционального кризиса, который охватил все стороны социальных отношений, в том числе и семейных. Чертой этих отношений является аномия (слабость, неопределённость). Сожителство широко распространено в западных странах. В Швеции, Дании, Норвегии, Фин-

ляндии, Германии сожителство стало нормой и рассматривается как «пробный» брак для пары, которая в будущем вступает в брак. В Швеции 50% детей рождается вне брака. Но даже в Швеции 75% женщин, живущих с партнёрами старше 30 лет, официально зарегистрировали брак [13, с. 210].

Однако сожителство не является альтернативой браку. Сожителство, также как и однополые браки, является девиацией брачных отношений. Девиация (от лат. deviation – уклонение) – отклонение от правильной линии [11, с. 148].

Сожителство или гражданский брак, кроме положительной черты, – возможности до вступления в законный брак больше узнать о своём партнёре, к сожалению, имеет целый ряд недостатков, а именно:

- подрывает готовность партнёров выполнять свои социальные семейные роли;
- не обеспечивает функционирование семьи как социального института;
- это угроза семье как фундаменту общества;
- ослабляется репродуктивная функция общества;
- слабая инициатива для побуждения индивида к интернализации нормативных ожиданий по поводу принятых в обществе форм брака;
- неудовлетворительное использование разных методов организации социального опыта молодых людей по отношению к принятым в обществе формам брака;
- неэффективные разные формальные и неформальные санкции к носителям брачных девиаций [15].

Социологический опрос среди молодых мужчин и женщин Украины, проведенный в 2007 г., показал, что позитивно относятся к гражданскому браку 44% респондентов, что в два раза больше тех, кто относится к гражданскому браку отрицательно (18,6%). И хотя за последние годы в украинском обществе изменилось мнение о сожителстве, однако в целом менее 50% молодёжи одобряют гражданский брак [16, с. 226].

Дети, рождённые в сожителстве, не являются законными. Хотя в некоторых странах, включая Великобританию, закон признаёт, что люди, живущие вместе, но не заключившие брак, имеют те же права, что и брачная пара [3, с. 143].

В 1994 г. в Англии было проведено интервью с 5 000 домохозяйств, которое показало, что более половины всех 25-летних сожителствовали с партнёрами, тогда как 25 годами ранее сожителство фиксировалось в количестве 1–2%. Рост числа сожителствующих пар и рождения детей вне брака изучались в Англии Кэтлин Киран и Валери Эсто.

Они установили:

- 1) сожителствующие пары обычно молоды – семь из 10 пар моложе 35 лет;
- 2) из трёх пар в двух партнёры никогда не состояли в браке;
- 3) к 1989 г. 26% одиноких людей сожителствовали, по сравнению с 3% в 1979 г.;
- 4) к 1991 г. количество рождений вне брака составляло 30%;
- 5) пары обычно сожителствуют недолго. Каждая третья пара была вместе меньше одного года, в то время как 16% были вместе более 5 лет [13, с. 209].

Сожителство приводит к тому, что мужчины чаще всего считают себя холостыми, а женщины чувствуют себя замужними. Женщины больше стремятся сохранить свой гражданский брак, тогда как мужчины при сожителстве стараются не брать на себя каких-либо обязательств не только по отношению к своей избраннице, но и прежде всего по отношению к детям. В случае развода нужно через суд восстанавливать права и жене, ранее состоявшей в незарегистрированном браке, и родившимся от сожителства детям.

Индустриализация стран, в том числе и Украины, вовлечение женщин в производительный труд вне дома накладывает отпечаток на воспитание подрастающего поколения.

По данным социологических исследований, в Украине, России, Белоруссии и других странах СНГ в среднем работающая женщина в сутки уделяет воспитанию детей 16 минут, в выходные дни – 30 минут [12, с. 467].

Основные причины плохого воспитания детей:

- низкий экономический уровень развития Украины, когда основная масса времени родителей тратится на добывание средств для существования (заработной платы для приобретения продуктов питания, промышленных товаров и так далее);
- низкая культура общественной жизни, куда редко вовлекаются родители совместно с детьми;
- демагогичность общества, связанная с двойной моралью [12, с. 467].

Трудовая нагрузка женщины-горожанки в простых семьях с детьми составляет 77 часов в неделю, в том числе дома 36 часов, то есть средний рабочий день женщины-матери, включая воскресенье, длится 11 часов [3, с. 467].

Неравенство женщин и мужчин в браке – основная причина распада молодых семей. Неумение и нежелание, прежде всего, мужчин помогать жене в ведении домашнего хозяйства и воспитании детей приводит к серьёзным конфликтам между супругами и отрицательно сказывается на воспитании детей.

Имеется школьный курс «Этика и психология семейной жизни». Но читался он очень

короткое время, а потом его растворили в общем курсе «Человек и общество». Нет специалистов для его преподавания. Разговор ведётся на уровне «детского сада». По данным социологических исследований, проведенных в Киевских школах, 90% школьников считают, что курс «Этика и психология семейной жизни» обязательно следует читать в школе. Эти же исследования показали, что о специфических отношениях между мужчиной и женщиной узнали в 9–10 лет и раньше 42% опрошенных, в 10–12 лет – 24%, в 13–14 лет – 33%. Отсюда вывод, когда изучаются отношения между мужчиной и женщиной, то все уже «образованы». Кем же? Для 50% «просветителями» стали сверстники, 30% – специальная и популярная литература, 24% – старшие ребята. Только 3% школьников назвали своих родителей в качестве тех, кто им объяснил тактично сложные вопросы физиологического рождения человека. Никто из опрошенных не назвал учителей, призванных дать научные знания по всем сферам жизни людей. Также социологические исследования показали, что 40% девочек интересуются вопросами организации семейной жизни, 33% хотят знать проблемы, возникающие в семье при воспитании детей. Напряжённая, конфликтная обстановка во многих семьях приводит к тому, что 45% подростков никогда не говорят дома о том, что они узнали в школе об этике и психологии в семейной жизни. Делятся с матерями мыслями и чувствами, возникшими на уроке, около 30% девочек и только 6% указали, что беседуют с отцами [12, с. 468].

В настоящее время вместо курса «Этика и психология семейной жизни» в средних школах Украины вводится новый курс «Семейные ценности». Департамент образования и науки города Запорожья, кафедра социологии и социальной работы Классического частного университета провели социологическое исследование «Эффективность внедрения семейно-родственного воспитания в образовательной системе г. Запорожье». Возглавил проведение социологического исследования кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы КПУ Ф.С. Хрусталёв.

В результате социологического исследования было опрошено 703 ученика 8–10 классов 13 средних школ г. Запорожья. Были охвачены исследованием все районы города. Из опрошенных учеников восьмых классов было 35,8%, девятым – 33,4%, десятым – 30,8%. Среди них девочек было 57,7% и подростков мальчиков – 42,3%. Возраст респондентов: 13 лет – 22,7%, 14 лет – 32,4%, 15 лет – 30,2%, 16 лет – 14,7%. Метод сбора информации: анкетирование. Максимальное отклонение результатов, полученных с помощью выборочного анкетиро-

вания от данных генеральной совокупности, составило 3,1%. Время проведения социологического исследования декабрь 2016 г. Среди учеников средних учебных заведений г. Запорожья в первую тройку наиболее важных ценностей входят: семья – 98,2%, образование – 96,7% и самореализация – 95,9%. Наличие друзей стоит на четвёртом месте – 95,3%. Установлена разница в ранжировании ценностей среди учеников школ, в которых был осуществлён курс семейно-родственного воспитания, и в тех, где его не было. Наглядно есть разница в отношении к семье: хотя она и занимает первую позицию, но ценности её меньше среди учеников, которые не изучали курс «Семейные ценности» [17].

Большую проблему для украинского общества представляют беспризорники, или как их еще называют «дети улицы». Согласно данным ЮНИСЕФ – Детского фонда ООН, количество беспризорников в возрасте от 10 до 19 лет в Украине составляет около 150–160 тысяч человек [14, с. 3].

Социологи и педагоги отмечают основные социально-экономические причины возникновения беспризорности: войны, голод, стихийные бедствия и другие изменения условий жизни, влекущие за собой сиротство детей. Во вторую очередь они называют следующие причины возникновения беспризорности: экономические кризисы, безработицу, нужду, детскую эксплуатацию, ослабление семейных устоев, морально-психологический кризис, распространение психических заболеваний, конфликтную обстановку в семьях, асоциальное поведение родителей и жестокое обращение с детьми.

Беспризорность была и в первые годы советской власти. Наивысших своих отметок она достигла в 1922 г., когда беспризорных детей насчитывалось, по разным данным, от 5 до 7 миллионов. А уже через три года, в условиях хозяйственной разрухи, голода, эпидемий число зарегистрированных беспризорников сократилось до трети миллиона. Решение проблемы беспризорности было объявлено не социальной, а политической задачей. Уже в 1919 г были образованы: Государственный совет защиты детей во главе с А.В. Луначарским, в 1921 г. – Комиссия по улучшению жизни детей «Деткомиссия ВЦИК» во главе с Ф.Э. Дзержинским, Народный комиссариат просвещения, социальные инспекции на местах для оказания помощи беспризорным детям [10, с. 3].

Правительство заботилось о получении воспитанниками интернатов общего политехнического образования и усвоения практических производственных навыков, чтобы подготовить их к общественно-трудовой деятельности. С этой целью при детских домах

были организованы тысячи мастерских, узаконена бронь на производстве для подростков из детдомов.

К сожалению, опыт советского правительства не явился примером для Украины в вопросе работы с «детьми улицы», хотя общие черты поведения беспризорников сохраняются и до настоящего времени. У беспризорников сильно развит инстинкт самосохранения, они отличаются повышенной возбудимостью, склонностью к наркотикам и алкоголю, многие из них преждевременно начинают половую жизнь. Они активны, выносливы, подчинены логике коллективных действий, у них стирается понимание ценности человеческой жизни, они отвергают законы любой морали, кроме той, которая действует в их локальной группе. Это приводит к тому, что безнадзорные дети пополняют криминальные сообщества и даже становятся их организаторами – беспощадными, чуждыми к состраданию. Таким образом, они несут угрозу не только своим сверстникам, но и взрослым, что выливается во всё растущее количество преступлений, совершаемых подростками.

Отсутствие правильного трудового воспитания беспризорников опасно тем, что «дети улицы» – это потерянное для общества поколение, потому что им не привиты навыки труда, они привыкли ничего не делать, не учиться, они ничем, кроме хлеба насущного, не интересуются. Такие дети, даже став взрослыми, уже никогда не станут к станкам на производстве, не пополнят страну произведениями искусства и вообще не станут полноценными людьми. Они, воспитанные вне семьи, не создадут настоящие семьи, не будут стремиться к рождению детей, что пагубно отразится на демографической ситуации в стране.

Нельзя умолчать и о таком пагубном факте в стране, как наличие лиц без определённого места жительства (БОМЖей). Официальная статистика насчитывает их 30 тысяч человек, а неофициальная – 130 тысяч. К ним относятся и 30% тех, кто покинул места лишения свободы, но юридически нигде не числится, что составляет увеличение численности бомжей около 25 тысяч в год [9, с. 1].

Точную цифру количества бездомных в любой стране получить крайне сложно. Однако если на 309,5 миллионов граждан самой богатой страны мира США приходится 3,5 миллиона бездомных; на одну из самых богатых стран Европы – Францию (с довольно высокими социальными стандартами) на 65 миллионов человек населения приходится 100 тысяч человек бездомных, то Украина с населением в 42 миллионов человек вполне вписывается в стандартные рамки бездомности, которые являются неотъемлемым элементом рыночных капиталистических отношений [7, с. 73].

Среди беспризорников и БОМЖей много лиц, употребляющих наркотики, имеющих психические заболевания и даже тех, кто заражен ВИЧ/СПИДом.

Наркоманов в Украине становится всё больше и не только среди беспризорников или БОМЖей. Сегодня в каждой десятой украинской семье живёт наркоман. Таковы результаты исследований «Наркомания в Украине», проведенных с 9 по 11 августа 2010 г. сотрудниками Института имени Горшенена. Респонденты были из всех областей Украины. 73,5% из них считают, что меры, которые принимают правоохранительные органы для борьбы с наркоманией, недостаточны.

Минздрав сообщает, что в Украине наркозависимых свыше 200 тысяч. А независимые эксперты считают, что их намного больше. Ежегодно в Украине количество наркоманов увеличивается на 8%. Ныне коэффициент наркоматизации населения страны лишь по официальным данным достигает 2%. Украина вошла в первую десятку стран по темпам поражения наркоманией. С начала 90-х годов ряды наркозависимой молодежи ежегодно пополняются. Из них взрослых – 27%, подростков – 60%, 11–14-летних детей – 13% [14, с. 3].

В Украине быстро растёт число ВИЧ-инфицированных женщин. Наша страна имеет самую острую эпидемиологическую ситуацию с ВИЧ/СПИДом в Европе и среди стран СНГ [14, с. 2].

Выводы из проведенного исследования. Социологи всего мира обеспокоены ростом негативных явлений в семейно-брачных отношениях, таких как: рост насилия в семье; сексуальные домогательства и принуждения; зарегистрированные инцесты; увеличение количества однополых (гомосексуальных) семей; рост сожительства; ухудшение воспитания детей в семьях (особенно в тех, где работают женщины); наличие беспризорников и БОМЖей; широкое распространение наркотиков и заболеваний ВИЧ/СПИДом.

Все эти негативные явления присущи и современной украинской семье. Как показывают современные социологические исследования, насилию в семье подвергаются не только женщины (жёны), но и мужчины и другие члены семьи. Борьба с насилием в семье является одной из насущных проблем семейно-брачных отношений. Нельзя допускать насилие против любого члена семьи и прежде всего насилие по отношению к детям, поскольку они самые бесправные члены семьи.

Не может остаться в стороне и проблема гомосексуальных семей. Стремление Украины в Европу, овладение европейскими ценностями сталкивается с признанием в правовом поле однополых семей. Это встречает сопро-

тивление и непринятие таких брачных союзов со стороны большинства населения Украины.

Большой проблемой для Украины является широкое распространение наркотиков, а также наличие в обществе огромного количества беспризорных детей и БОМЖей. Статистика показывает, что «детей улицы» насчитывается порядка 150–160 тысяч человек, а БОМЖей – по неофициальной статистике 130 тысяч. Борьба с уменьшением количества «детей-улицы» и БОМЖей является серьезной проблемой для всей Украины.

Украина в последние годы вышла на первое место в Европе по скорости распространения СПИДа. Это тоже большая проблема, потому что если скорость распространения такой тяжелой болезни сохранится в ближайшие годы на том же уровне, то Украина рискует выйти на первые места по количеству лиц, которые заболели СПИДом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Большой толковый социологический словарь (Collins) / Дэвид Джери, Джулия Джери. В 2-х томах. Пер. с англ. Москва, Вече, АСТ, 1999. Том 1. 544 с. ; Т. 2. 528 с.
2. Брайцева Е.А. Женское супружеское насилие : автореф. дисс. ... канд. соц. наук. Нижний Новгород, 2008.
3. Гиденс Э. Социология. Пер. с англ. Москва, 1999.
4. Гоцуенко Н. Такая супружеская чета: муж – неженатый, жена – замужем. *Газета «Зеркало недели»* №44 (469) 15 ноября 2003 г.
5. Кон И.С. Введение в сексологию : учебное пособие. Москва : Олимп ИНФРА – М., 1999. 288 с.
6. Лысова А.В. О границах радикальной феминистской теории и объяснение насилия в семье. *Право Украины*. № 4, 2012, с. 110–117.
7. Малахова Ж.Д. Пути преодоления бедности в современной Украине. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць* № 50 / Гол. ред.. В.Г. Воронкова. Запоріжжя ЗДІА, 2012. С. 71–81.
8. Мороз Л. Скрытый голодомор. *Газета «Коммунист»*, 12 июля 2010 г.
9. Нормы капитализации: бездомный. *Газета «Коммунист»*. № 13 (1471), среда, 15 февраля, 2012 г.
10. Симоненко Р. Они ничьи... Те, которые никому не нужны. *Газета «Киевский вестник»*. 14 августа 2012 г.
11. Словарь иностранных слов. 13 изд., стереотип. Москва, Рус. яз. Москва, 1986. 608 с.
12. Социология. Наука об обществе : учебное пособие / Под общ. ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. Н.И. Горлача. Харьков, Институт востоковедения и международных отношений. Харьковский колледжиум. Кафедра истории, философии и политических наук. 1996, с. 688.
13. Томпсон Л. Социология: вводный курс / Л. Томпсон, Д. Пристли. Социология: вводный курс / Пер. с англ. Москва : ООО «Фирма Издательство АСТ» ; Львов : «Инициатива», 1998. 496 с. (Классики зарубежной психологии).
14. Хлебникова Т. Это страшное слово «наркотик». *Газета «Киевский вестник»*. Декабрь 2011 г.
15. Щербина В.В. Норми та девіації сучасного шлюбу : автореф. дис. канд. соціологічних наук. Запоріжжя : КПУ, 2008.
16. Щербина В.В. Сопоставление мнений молодых мужчин и женщин о гражданском браке. *Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції*. Житомир, 2007. С. 225–227.
17. Felix Rhrustaliov. Ефективність форм впровадження сімейно-родинного виховання в освітній системі м. Запоріжжя. Результати соціологічного дослідження.
18. Yohnson M.P. Atypology of domestic violence: intimate terrorism, violent resistance, and situational couple violence. Boston : Northeastern University Press, 2008.
19. Stark E. Coercive control: the entrapment of women in personal life. New York : Oxford University Press, 2007.
20. Straus M.A. Thirty years of denying the evidence on gender symmetry in partner violence: implications for prevention and treatment. *Partner Abuse*, 2010, № 1.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ РАНЬОГО МАТЕРИНСТВА

MAIN DIRECTIONS OF SOCIAL WORK FOR SOLVING THE PROBLEM OF EARLY MOTHERHOOD

У статті проблема раннього материнства розглядається як така, що має комплексний характер і концентрує в собі численні соціально-культурні, соціально-педагогічні, соціально-виховні, соціально-психологічні, нормативно-правові, соціально-організаційні складники.

Враховуючи широке визначення соціальної роботи як діяльності, що сприяє загальній гармонізації суспільства, більш комфортній самореалізації усіх верств населення, та її вузьке спрямування на допомогу клієнтам у «складній життєвій ситуації», виділено два основні напрями вирішення проблеми раннього материнства в її межах: 1) профілактика раннього материнства та підліткової вагітності; 2) надання соціальної допомоги неповнолітнім матерям та їхній соціальній супровід.

Профілактика раннього материнства передбачає широкий спектр соціально-виховної та соціально-педагогічної роботи, спрямованої на вироблення в суспільній свідомості (перш за все у молоді) відповідального ставлення до батьківства; впровадження в системі освіти сексуального (статевого) виховання; розроблення методики сімейного виховання в закладах освіти.

У роботі охарактеризовано сучасні підходи до надання соціальної допомоги юним матерям за кордоном і в Україні, виявлено ускладнення соціального супроводу неповнолітніх матерів у зв'язку з віковими та психологічними особливостями даної групи клієнтів.

Проаналізовано різноманітні форми та методи соціальної роботи з юними матерями, що забезпечують їхню найшвидшу соціальну реабілітацію та подальшу адаптацію в суспільстві.

Ключові слова: раннє материнство, соціальна робота, неповнолітні матері, соціальна профілактика, соціальна адаптація, соціальна реабілітація.

In the article the problem of early motherhood is considered as having a complex nature and concentrating numerous socio-cultural, social-pedagogical, social-educational, socio-psychological, normative-legal, social-organizational components.

Given the broader definition of social work as an activity conducive to the overall harmonization of society, a more comfortable self-realization of all segments of the population, and its narrow focus on helping clients in a "difficult life situation", there are two main areas of early motherhood: 1) prevention of early motherhood and pregnancy; 2) providing social assistance to underage mothers and their social support.

Prevention of early motherhood involves a wide range of social-educational and social-pedagogical work aimed at developing in the public consciousness (especially in the youth) a responsible and conscious attitude towards fatherhood; implementation of sexual (sexual) education in the education system; development of methods of family education in educational institutions.

The paper describes the modern approaches to providing social assistance to young mothers abroad and in Ukraine, reveals complications of social support for underage mothers due to the age and psychological characteristics of this group of clients.

Various forms and methods of social work with early mothers are analyzed to ensure their early social rehabilitation and further adaptation in society.
Key words: early motherhood, social work, underage mothers, social prevention, social adaptation, social rehabilitation.

УДК 37.013.42-051:159.922.8-053.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.9>

Мальцева О.В.

д.філос.н., доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Постановка проблеми. Нині неповнолітнє материнство є універсальною світовою тенденцією, факти «народження дітей дітьми» спостерігаються у більшості країн світу. Як свідчать дані Міністерства охорони здоров'я України, щороку в нашій країні приблизно 118 дівчат стають матерями, не досягнувши 14-річного віку, а у віці від 15 до 18 років народжують близько 6 тисяч дівчат [1]. Кожна 60-а дитина в Україні народжена неповнолітньою матір'ю. Ще донедавна раннє материнство не було об'єктом соціальної роботи, оскільки народження дітей у неповнолітньому віці цілком відповідало національно-культурним, релігійним, історичним традиціям багатьох народів і не розглядалося як щось асоціальне. Втім, і сьогодні сам по собі вік матері не може бути приводом для втручання з боку соці-

альних служб. Проте дедалі більше випадки раннього материнства супроводжуються низкою негативних явищ, а саме: відмовою від новонародженої дитини; зростом соціального сирітства, передчасним перериванням вагітності неповнолітніми; порушенням репродуктивної функції неповнолітніх внаслідок кримінальних абортів тощо. Тож у сучасних умовах раннє материнство все частіше набуває статусу соціальної девіації, запобігання якої потребує системних заходів з боку різних соціальних структур та інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конструювання проблеми раннього материнства представлено в численних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких варто виділити М. Галлахер, Х. Грем, Т. Греченкову, Т. Гурко, К. Ендрюс, Е. Мак-

Дермотт, К. Мур, П. Пфайкер, П. Халлорен, Д. Херст, Х. Фремpton та ін.

У науковій літературі, як правило, висвітлюються лише визначені аспекти проблеми раннього материнства, що відповідають загальному напрямку досліджень. Приміром, М. Гуревич, Т. Берднікова, О. Путінцева, Т. Раділовська вивчають сучасні соціально-культурні підвалини неповнолітнього материнства, узагальнюючи громадську й експертну думку з даної проблеми. Значний пласт доробків присвячений соціально-медичним аспектам юного материнства (В. Брутман, А. Бабенко, А. Денисов, В. Спинов та ін.). Потребу соціально-педагогічного та соціально-психологічного супроводу юних матерів обґрунтовують у своїх роботах М. Красноярова, С. Сальцева, Г. Філіпова та ін. У працях Т. Алексєнко, В. Бондаровської, Л. Буніної, Т. Говорун, В. Кравця, О. Песоцької, І. Трубавіної та ін. подано концептуальні засади соціально-педагогічної роботи з сім'ями щодо підготовки підлітків до сімейного життя, формування в них усвідомленого батьківства. Проте досі замало системних досліджень, що розглядають раннє материнство як об'єкт соціальної роботи, засобами якої може забезпечуватися комплексний підхід до вирішення цієї проблеми.

Постановка завдання. У дослідженні виявлено системний характер проблеми раннього материнства як об'єкту соціальної роботи. З цією метою було визначено два основних напрями соціальної роботи, в межах яких може бути вирішено зазначену проблему та розкрито зміст цієї діяльності, а саме: 1) профілактика раннього материнства та підліткової вагітності; 2) надання соціальної допомоги неповнолітнім матерям та їх соціальний супровід.

Виклад основного матеріалу дослідження. Материнство є об'єктом вивчення різноманітних наук. Вже склалися філософський, соціокультурний, психологічний підходи, що розкривають численні грані материнства. Соціальні науки, розглядаючи материнство як біосоціальний феномен, акцентують увагу саме на його соціальну складову. Концепт материнства чимраз далі враховує не просто факт народження жінкою дитини, а визначає сутність і якість материнсько-дитячих відносин у широкому соціальному контексті. Сьогодні стверджується розуміння материнства не стільки як суспільного обов'язку жінки, обумовленого її природою, скільки як прояву материнського ставлення до дитини як до «Іншого» і послідовного виконання материнських функцій на підставі суспільних норм та цінностей. У цьому плані проблема раннього материнства є однією з найбільш актуальних у реалізації жінкою материнства як її атрибутивної соціальної функції.

Загострення проблеми раннього материнства пов'язане з особливістю новітніх соціокультурних умов, які мають яскраво виражений кризовий характер. Серед головних детермінант раннього материнства у сучасному соціокультурному просторі експерти називають декілька груп взаємопов'язаних між собою чинників: культурні традиції; низький рівень освіти; психологію підліткового віку; недоліки у використанні протизаплідних засобів; схильність дівчат надавати особливої значущості стосункам зі старшими чоловіками; сексуальне насильство; дитинство з досвідом насильства. Особливістю сьогодення, що додає динаміки іншим чинникам, є медіа-вплив та інтернет-залежність неповнолітніх, які створюють в уяві підлітків відмінний від реальності світ [2, с. 133–139].

Ще декілька десятиліть тому народження дитини неповнолітньою матір'ю не викликало соціального резонансу. Проте усвідомлення суттєвих розривів, що виникають в умовах сучасного суспільства між статевою та соціальною зрілістю молодих людей, призвело до проблематизації раннього материнства та перетворило його на об'єкт соціальної роботи. Можна стверджувати, що наразі відбувається процес інституалізації проблеми раннього материнства в соціальній роботі та напрацьовуються основні напрями її вирішення.

Інтегральний характер соціальної роботи як наукового напряму та як сфери практичної перетворювальної діяльності має високий потенціал для вирішення проблеми раннього материнства, оскільки дає змогу підходити до цього завдання комплексно. В межах соціальної роботи проблема раннього материнства розглядається як така, що концентрує в собі численні соціально-культурні, соціально-педагогічні, соціально-виховні, соціально-психологічні, нормативно-правові, соціально-організаційні складники [3–7].

В Україні соціальна робота щодо вирішення проблеми раннього материнства знаходиться на стадії становлення. У сфері регулювання питань раннього материнства соціальна робота в Україні спирається на досвід ряду зарубіжних країн (США, Швеції, Німеччині, Франції та ін.), оскільки ця проблема є універсальною. Враховуючи широке визначення соціальної роботи як діяльності, що сприяє загальній гармонізації суспільства, більш комфортній самореалізації усіх верств населення, та її вузьке спрямування на допомогу клієнтам у «складній життєвій ситуації», наразі виділено два основних напрями вирішення проблеми раннього материнства в її межах. Перший напрям пов'язаний із реалізацією програм профілактики підліткового материнства та ранньої вагітності, а другий – з вирішенням питань реабілітації та соціальної адаптації юних матерів.

Щодо першого напрямку, то створення профілактичних програм із запобігання раннього материнства передбачає чітке дотримання принципів, за якими будується будь-яка соціально-профілактична активність, а саме: принципу системності, принципу стратегічної цілісності, принципу багатогранності, принципу ситуаційної адекватності профілактичної діяльності, принципу безперервності [8, с. 114–118].

Первинна соціально-педагогічна профілактика передбачає виховання визначеної спрямованості особистості підлітка, його морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях і ситуаціях вибору. Серед головних завдань соціально-педагогічної діяльності з профілактики раннього материнства фахівці виділяють такі: виховання культури потреб, бажань, захоплень підлітків; виховання свідомого дбайливого ставлення до свого здоров'я, власного організму; стимулювання саморегуляції психофізичних можливостей особистості шляхом її включення у позитивну альтернативу (фізичні та психологічні випробовування, загартовування, тренінги); формування науково обґрунтованих уявлень про анатомо-фізіологічні та психологічні зміни, що відбуваються в організмі у ситуаціях стресу, інформаційних перевантажень, аутотренінгу, самопсихотерапії, умінь і навичок самоконтролю та самооцінки поведінки [9; 10].

Аналіз профілактичної роботи із запобігання раннього материнства дозволяє виділити п'ять основних типів профілактичних програм (або програм навчання здоровому способу життя): *медична модель*; *освітня модель*; *соціально-політична модель*; *модель самопідсилення* (комбіновано поєднує в собі основні характеристики трьох попередніх моделей); *модель «дії на благо здоров'я»* [11, с. 8–11]. Велике значення для профілактичної соціальної роботи має статеве виховання як комплекс виховних та освітніх впливів на дитину, спрямованих на прилучення її до прийнятої в суспільстві системі статевих ролей і взаємин між статями в суспільному та приватному житті. В Україні, як і в більшості європейських країн, поширено досвід США, де профілактична робота в області сексуальної освіти (виховання) підлітків здійснюється за двома напрямками: «Навчання контрацепції» і «Навчання стриманості» [12, с. 2–14]. Однак слід відзначити, що досі в нашій країні не розроблено єдиної освітньої програми з сексуальної освіти (виховання) для навчальних установ. Спроби запроваджувати курси за вибором на підставі окремих авторських розробок зустрічають критику з боку батьків та засобів масової інформації через відсутність у них збалансова-

ності науковості, відповідності віковим та психологічним особливостям цільової аудиторії, культурним та релігійним традиціям тощо.

В Україні поки що не ведуться цілеспрямовані соціологічні дослідження проблем профілактики раннього материнства. Проте ця проблематика була включена як складова до таких магістральних моніторингових досліджень, як: *Вивчення ролі батьківської сім'ї у формуванні особистості дитини та її схильності до девіацій* (Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України); *Створення освітніх програм для підлітків і молоді* (Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї»); *Практики підготовки до статевого життя школярів* (Експертний центр «СЕНСОА» (Бельгія) спільно з групою благодійних організацій в Україні) та ін. Такі дослідження дозволяють отримати більш широке розуміння чинників впливу на суспільну свідомість щодо профілактики раннього материнства, у тому числі соціально-педагогічного супроводу сімейного виховання у закладах освіти. Як показують дослідження стану превентивної соціальної роботи в закладах освіти, одним із найменш задіяних аспектів профілактики раннього материнства на сьогодні є нормативно-правовий аспект, який дає змогу транслювати законодавчу інформацію не тільки про права, але й про обов'язки, що покладаються на неповнолітніх батьків та їхніх батьків (дідусів та бабусь) щодо реєстрації, утримання та виховання новонародженої дитини за законодавством України (ч. 2 ст. 6, ст. 156, ст. 164; Сімейного Кодексу України; ч. 1 ст. 32 Цивільного кодексу України; п. 2 глави III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. №52/5 та ін.).

Другий напрям соціальної роботи з вирішення проблеми раннього материнства пов'язаний із наданням соціальної допомоги, підтримки та соціального супроводу неповнолітніх матерів. В Україні організацією соціальної роботи з неповнолітніми матерями займаються соціальні служби різної підвідомчій підпорядкованості та їх фахівці (педагоги, психологи, медики, соціальні працівники та ін.). *В контексті соціальної роботи з неповнолітніми матерями комплексна соціальна допомога передбачає:* захист прав і інтересів неповнолітніх матерів; психолого-педагогічну допомогу; соціально-педагогічну допомогу; медико-соціальну допомогу; сприяння в отриманні пільг і т. ін. *Супровід неповнолітньої матері як система соціальної допомоги включає:* поєднання і взаємопроникнення соціального, правового і психолого-педагогічного аспектів даної діяльності; широкий спектр різних видів соціальної підтримки, спрямованих як на вирішення актуальних проблем жит-

тедіяльності неповнолітньої матері, так і на попередження виникнення нових негативних явищ; особливі види допомоги неповнолітній матері у вирішенні складних життєвих обставин, пов'язаних із матеріально-побутовими, соціально-економічними проблемами, потребою в оформленні чи відновленні документів тощо; налагодження консультативної допомоги [8, с. 68].

Наразі в Україні соціальний супровід юних матерів здійснюється на базі спеціалізованих центрів для неповнолітніх матерів, ЦСССДМ, Кризових центрів. Соціальна робота з юними матерями має об'єктивні ускладнення, що викликані непростим психоемоційним станом цієї категорії клієнтів, почуттям провини, віковими особливостями, соціальною незрілістю, нездатністю самостійно виконувати материнські обов'язки із догляду за дитиною тощо [7, с. 87–93]. Саме тому початковою ланкою соціального супроводу юних матерів є психологічна реабілітація. Програма психологічної реабілітації неповнолітніх матерів включає в себе такі форми роботи, як діагностика та індивідуальне консультування; групова робота з вихованками; бесіди, спостереження, тестування (тест КОТ, таблиці Равенна, кубики Косса, проективний колірний тест Лютера, тест восьми потягів Сонді, визначення ймовірності агресії *Hand test*, тест Кеттелла і т. ін.); визначення психологічного статусу вихованки [6, с. 79–87].

Серед оптимальних моделей підтримки маленьких мам варто виділити проекти, що здійснюються у спеціалізованих центрах. Їх можна умовно розділити на три групи: короткочасні проекти з надання допомоги малолітнім матерям; програми статевої освіти на базі ЦСССДМ; надання допомоги у Кризових центрах, пріоритетним напрямком діяльності яких є безпосередня стаціонарна робота з юними матерями.

Робота Кризових центрів в Україні побудована за принципом діяльності аналогічних структур у США, Швеції, Німеччині. Особливістю Кризових центрів для неповнолітніх матерів є надання екстреної соціальної допомоги. Основними формами соціальної реабілітації та адаптації вихованок у відділенні Кризового центру є цілодобовий стаціонар і соціальний патронаж. Програма реабілітації вибудовується як багаторівнева соціальна робота. Основу системи допомоги становлять методи індивідуальної роботи. В рамках подальшої соціальної реабілітації юних матерів тут здійснюються: розробка програми допомоги у професійному самовизначенні й отриманні профільної освіти; представлення інтересів в судах; сприяння в оформленні допомоги; соціальний патронаж; обстеження житлово-побутових умов; робота з найближ-

чим оточенням; міжвідомча взаємодія; сприяння в працевлаштуванні.

Висновки з проведеного дослідження. Процес інституалізації проблеми раннього материнства в соціальній роботі в Україні перебуває на початковому етапі. Звертаючись до досвіду провідних країн світу, за останні десятиріччя було сформовано два основних напрямки з вирішення цієї проблеми: профілактика раннього материнства та підліткової вагітності та надання соціальної допомоги неповнолітнім матерям, їх соціальний супровід. Профілактика раннього материнства передбачає широкий спектр соціально-виховної та соціально-педагогічної роботи, спрямованої на вироблення в суспільній свідомості (перш за все у молоді) відповідального ставлення до батьківства; впровадження в системі освіти сексуального (статевого) виховання; розробку методики сімейного виховання в закладах освіти. Соціальна робота із реабілітації та подальшої соціальної адаптації неповнолітніх матерів здійснюється за рахунок комплексної соціальної допомоги, що потребує широкої міжвідомчої взаємодії, створення спеціальних програм та проектів, які можуть бути реалізовані завдяки інтеграції зусиль фахівців різного профілю. Незважаючи на наявність в Україні спеціалізованих центрів з соціальної допомоги юним матерям у захисті їхніх прав і інтересів, у соціальному супроводі неповнолітніх матерів (їх психолого-педагогічній; соціально-педагогічній; медико-соціальної, консультаційно-правовій підтримці) особливої значущості набуває якість соціального обслуговування. Є нагальна потреба у запровадженні новітніх технологій, методів і форм соціальної роботи з надання соціальних послуг цій категорії клієнтів. Дослідженню інноваційних підходів до вирішення проблеми раннього материнства засобами соціальної роботи будуть присвячені подальші розвідки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні кожна 60-та дитина народжена неповнолітньою матір'ю. URL: https://zik.ua/news/2012/11/16/v_ukraini_kozhna_60ta_dytna_narodzhen_a_nepovnlitnoyu_matiryu__statystyka_379252 (дата звернення: 14.09.2019).
2. Гуревич М.А., Радилівська Т.Ю. Несовершеннолетние мамы – причины и последствия. *Гуманитарий*. 2010. №1(10). С. 133–139.
3. Братусь І.В. Соціально-педагогічна робота з юними матерями у США та Великій Британії: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2007. 22 с.
4. Голод С.І. Сексуальна емансипація жінчин і проблема другого. *Журнал соціології і соціальної антропології*. 1999. Т. 2. № 2. С. 102–111.
5. Красноярова М.В. Социально-педагогические условия сопровождения материнства несовершеннолетних девочек. *Письма в Эмиссия. Оффлайн*:

Электронное научное издание (научно-педагогический интернет-журнал). Февраль, 2010. URL: <http://www.emissia.org/offline/2010/1386.htm>.

6. Николаева В. Соціальна реабілітація як одна з перспективних технологій сучасності. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2007. № 3. С. 79–87.

7. Мальцева О.В., Стюганцев В.І. Соціальна робота з неповнолітніми матерями: соціально-педагогічний аспект. *Nauka i nowacja – 1019 : Materialy XV Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji. Przemyśle 07-15 października 2019. Przemyśl : Nauka i studia*, 2019. V. 5. С. 87–93.

8. Скутнева С. В. Раннее материнство. *СОЦИС*. 2009. №7. С. 114-118.

9. Бест Дж. Социальные проблемы / пер. с англ. Искэндэра Ясавеева. URL: <http://socprob.ru/2008/sotsialnyie-problemyi-best-dzh.html> (дата обращения: 29.06.2019).

10. Гольцова Е.В., Лещенко Я.А. Факторы социальной среды как детерминанты брачности и рождаемости. *СОЦИС*. 2010. № 2. С. 125–131.

11. Брутман В.И. Проблема: дети, бросающие своих детей. *Женщина плюс*.1996. Вып. 3. С. 8–11.

12. Арчакова Т.О. Раннее материнство: психологическая проблема или социальный конструкт. *Психологическая наука и образование*. 2012. № 1. С. 2–14.

ПРОЕКЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ В ПРОСТОРІ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ДО ПИТАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ДИСКУРСУ ВІЙНИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ

PROJECTIONS OF CULTURAL TRAUMA IN EVERYDAY SPACE: TO THE ISSUE OF VISUAL PRESENTATION OF THE DISCOURSE OF WAR IN URBAN SPACE

У статті розглядаються теоретичні умови дослідження проблематики культурної травми. Особлива увага зосереджена на ідеях М. Хальбвакса, Дж. Александера та П. Штомпки, які заклали основу та запропонували ґрунтовну методологічну схему дослідження культурної травми в межах соціологічного фокусу аналізу. Окреслено зв'язок понять «культурна травма» та «конфлікт». Відмічено, що культурними травмами можуть виступати економічні та соціальні кризи, військові дії, революції, державні перевороти тощо. Як конкретний приклад існування культурної травми в сучасному українському суспільстві запропоновано розглянути війну, яка є одним із модусів культурної травми. Простежено концептуалізацію поняття «війна» в межах різнопланових наукових дискурсів – соціологічного, філософського, політологічного, лінгвістичного. Особлива увага приділена лінгвістично-семантичному напрямку дослідження війни. Підкреслено, що фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу. Охарактеризовано сучасні соціокультурні та соціоісторичні контексти виникнення війни як культурної травми в сучасному українському суспільстві. Зазначено, що військові дії на Сході України виступають саме тим прикладом культурної травми, які можуть бути проаналізовані та зафіксовані в межах локальних просторів, зокрема міському. В результаті авторського соціологічного дослідження, виконаного методом візуального аналізу, було зафіксовано існування ряду дискурсивних стратегій візуальної (ре)презентації дискурсу війни у просторі міста – героїзація військових, презентація матеріальних артефактів бойових дій, актуалізація національної ідентичності, меморіальні практики, експлікація концепту війни в політичному полі, війна як елемент повсякденності, війна як трагедія.

Ключові слова: культурна травма, конфлікт, війна, міський простір, дискурс, дискурсивна стратегія.

The article discusses the theoretical conditions of the problem research of cultural trauma. Special attention is focused on the ideas of M. Halbwachs, J. Alexander and P. Sztompka, who laid the Foundation and offered a solid methodological outline for the study of cultural trauma within the sociological focus of the analysis. Indicated the relationship of the concepts of "cultural trauma" and "conflict". Noted that as a cultural trauma there may be economic and social crises, war, revolution, coups etc. As a concrete example of the existence of a cultural trauma in the modern Ukrainian society, invited to consider the war as one of the modes of cultural trauma. Traced the conceptualization of the concept "war" in the framework of diverse scientific discourses – sociological, philosophical, political, linguistic. Special attention is paid to linguistic-semantic the direction of the war. Emphasized that the physical mode of existence, war is always accompanied by its discursive mode. Describes the contemporary socio-cultural and sociohistorical contexts of emergence of war as a cultural trauma in the modern Ukrainian society. Indicated that military actions in Eastern Ukraine are just the example of cultural trauma, which can be analyzed and recorded in the framework of local spaces, including urban. The result of the author's sociological research, made by visual analysis, was recorded the existence of a number of discursive strategies of visual (re) presentation of the discourse of war in the space of the city – glorification of the military, the presentation of the material artifacts of the fighting, the actualization of national identity, memorial practice, the explication of the concept of war in the political field, the war as an element of everyday life, war as a tragedy.

Key words: cultural trauma, conflict, war, urban space, discourse, discursive strategy.

УДК 316.334.56
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10>

Міхно Н.К.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. У сучасних наукових дослідженнях відзначається, що насиченість ХХ століття істотними і важкими соціальними змінами призвела до широкого поширення вживання понять «травма», «переживання», «травматичний досвід», які використовуються в ході осмислення масштабних історичних подій і їх наслідків для людини. Тут необхідно розуміти, що культурна травма має місце, коли члени спільноти відчують, що їх змусили пережити якусь жахливу подію, яка залишає незабутні сліди в їх груповій свідомо-

сті, назавжди залишається в їх пам'яті і корінним чином змінює їх майбутню ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах класичного соціологічного теоретизування близькими до розуміння культурної травми є окремі моменти теорій Е. Дюркгейму, М. Хальбвакса, Е. Гуссерля, А. Шюца. Дискурс культурної травми нерозривно пов'язаний з осмисленням феноменів колективної свідомості та колективної пам'яті. Зокрема, інтерес викликає теорія «соціального факту» Е. Дюркгейма і введений ним концепт «колективних

уявлені». Настільки ж значущими представляються розробки проблематики соціальної пам'яті в рамках структурного функціоналізму М. Хальбваксом. Дослідження М. Хальбвакса, по суті, заклали основи аналізу культурної травми в соціологічній науці.

Основні аспекти парадигми культурної травми розроблені представниками сучасної західної соціологічної теорії – культурсоціології, до них можемо віднести Дж. Александера, Ф. Сміта, Р. Айермана, П. Штомпку, Н. Смелзера та інших. Ці відомі теоретики проаналізували причини виникнення культурної травми, способи фіксації її існування в суспільстві, вплив на наступні покоління травмованої пам'яті, способи подолання негативних наслідків травмуючих подій. Насамперед вони розмежували поняття колективної та культурної травми, відмічаючи, що остання, будучи також пов'язаною з травмуючим інцидентом, залежить від ряду факторів, які необов'язково можуть проявлятися. Тут доречно зазначає Н. Смелзер, що культурна травма «створюється, а не народжується».

Постановка завдання. У цьому дослідженні була здійснена спроба окреслити основні теоретичні фрейми вивчення війни в категоріях культурної травми та застосовано методикою візуального аналізу з метою фіксації специфіки (ре)презентації дискурсу війни в просторі сучасного українського міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Okремо відзначимо декілька ключових моментів для нашого подальшого дослідження, які ґрунтовно проаналізовані в роботах Дж. Александера та П. Штомпки. По-перше, звернемося до робіт Дж. Александера. Так, вчений зазначає: «Щоб травма виникла на рівні спільноти, соціальна криза повинна стати культурною кризою. І тут важливо підкреслити, що існування будь-якої події – це одна справа, а репрезентація цих подій – зовсім інша. Травма не є результатом того, що якась група людей відчуває біль – вона є результатом гострого дискомфорту, що проникає у відчуття спільнотою власної ідентичності. Колективні актори «вирішують» маркувати соціальну біль як основну загрозу їхньому розумінню того, хто вони, звідки вони і куди хочуть йти» [1].

Подолання розриву між подією і її репрезентацією залежить від того, що К. Томпсон в контексті проблематики моральної паніки називав «спіральною означення». Репрезентація травми залежить від конструювання переконливої системи культурної класифікації. У певному сенсі це просто розповідання нової історії. Однак таке розповідання історії водночас є складним і багатозначним символічним процесом, який має контингентний, спірний та іноді досить різноплановий характер. Щоб переконати ширшу аудиторію в тому, що і вона

теж була травмована будь-яким досвідом або подією, групі носіїв інформації необхідно виконати успішну роботу зі змістом. Особливу увагу варто звернути на тези Дж. Александера стосовно того, що під час успішного процесу колективної репрезентації повинні бути запропоновані переконливі відповіді на такі питання: 1) природа болю; 2) природа жертви; 3) зв'язок жертви травми з більш широкою аудиторією; 4) розподіл відповідальності.

Надалі Р. Айерман уточнює думку Дж. Александера, проводячи різницю між дискурсом і нарративом. Дискурс являє собою безособовий опис травматичної події (наприклад, параграф в підручнику історії), тоді як нарратив – це емоційно насичений опис, який властивий власникові травми, і саме схожість афективної реакції дозволяє представникам спільноти отримати додаткове підтвердження своєї колективної ідентичності [2].

У підході до аналізу культурної травми П. Штомпка підкреслює, що травма одночасно об'єктивна і суб'єктивна: вона виступає і як подія, і як результат інтерпретації цієї події. Взаємозв'язок двох вищезазначених смислів польський соціолог розглядає в динаміці, використовуючи поняття «травматична послідовність». У його розумінні цей процес включає в себе появу, поширення та поглиблення травми, а також формування і використання стратегій, націлених на її обмеження або подолання. П. Штомпка, спираючись на теоретичні концепції Р. Мертона і Е. Гідденса, розробляє дві стратегії співіснування з травмою – активну адаптацію і пасивне пристосування. Активна адаптація є конструктивним способом «переживання» травматичного впливу, що дозволяє його долати. До таких типів адаптації належать інновація і бунт, описані Р. Мертоном, і «жорстка боротьба проти виявлених джерел небезпеки», як визначає її Е. Гідденс. До непродуктивних стратегій життя з травмою П. Штомпка зараховує виділені Р. Мертоном ритуалізм і ретріатизм, доповнюючи їх типами протидії нестабільності за Е. Гідденсом, – прагматичним ставленням з свідомим придушенням занепокоєння; оптимізмом, тобто вірою в те, що все якось владнається; цинічним песимізмом [3]. Також П. Штомпка виділяє такі фази травматизації:

- наявність культурного середовища, що сприяє виникненню травми;
- травматичний інцидент;
- пошук відповідних репрезентацій і створення травматичного дискурсу;
- поширення травматичних симптомів на ту спільноту, якій вони адресовані;
- посттравматична адаптація (інституалізація дискурсу);
- детравматизація – поступове згасання симптомів травми або поява нової травми, яка переключає увагу спільноти [4].

Як травми можуть виступати такі події, як війни, революції, державні перевороти, економічні кризи та їх наслідки. В основі більшості подій лежить поняття конфлікту (будь то політичний, економічний, соціальний, військовий тощо). Відповідно, пропонуємо звернути увагу на цей концепт у науковому теоретизуванні. Різні наукові дисципліни, звичайно, роблять акценти на різних аспектах конфлікту. У соціології, наприклад, конфлікт часто розглядається крізь призму неузгодженості конкретних цілей і інтересів його учасників – соціальних груп, спільнот і так далі. Ці ж категорії є основними у філософії. У психології конфлікт досліджується головним чином у руслі мотиваційних чи когнітивних концепцій. Кожна наукова дисципліна представлена багатоманітністю підходів: залежно від «кута зору» різними будуть і визначення конфліктів, і відношення до них, і рекомендації щодо поведінки в конфлікті тощо. Свій ракурс є і в політологічному розгляді конфліктів. Різноманітність у визначеннях і використанні понять зумовлена рядом причин: складністю самого феномена конфлікту; зазвичай неоднозначним розумінням того, чим викликано його виникнення, і насамкінець специфікою авторського підходу до його дослідження. Останнє є особливо важливим під час визначення конфлікту, багато в чому зумовлюючи розуміння його суті [5].

Як конкретний приклад існування культурної травми в сучасному українському суспільстві пропонуємо розглянути війну, яка є одним із модусів культурної травми.

Загальноприйняті уявлення про війну мають фреймову будову, яка не тільки концептуально структурує те, що люди думають про світ, але й впливає на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Такий вплив реалізується в дискурсивних практиках. Попередній аналіз концепту «війна» виявляє деякі суттєві риси його когнітивної структури [6]. Пропонуємо в стислих межах окреслити процес концептуалізації поняття «війна» в науковому дискурсі різних напрямів.

У термінах семіотики війна визнається одним із символів ХХ ст. Образ війни складається з «власного образу» й «образу ворога» та «може бути позитивним і негативним». Позитивна оцінка пов'язана з усвідомленням цінності життя, із піднесенням духу, утвердженням моральних цінностей справедливої війни на тлі негативних образів та символів – знущання над полоненими, масові вбивства тощо, поширених в інформаційному середовищі, у засобах мас-медіа, де їм надається переважно негативна оцінка. Суб'єктивний складник образу війни, представлений без-

посередніми переживаннями, проявляється у формі рефлексивної оцінки.

У рамках когнітивної поетики концепт «війна» входить у систему бінарних опозицій, що структурують модель світу. Концепт «війна» описаний як просторово-часова єдність (хронотоп війни). У семантичних студіях концепт «війна» представлений складною моделлю семантико-асоціативної структури. До неї входить значна кількість «варіативних компонентів», які відображають різні негативні сторони війни. У плані мікродіахронії концепт «війна» зазнає значних змін: якщо раніше війна асоціювалась з поняттями смерті, страждань, героїзму, то пізніше концепт витлумачується як дегероїзований, не кривавий; це негативна, але необхідна подія. У руслі лінгвоконцептології концепт «війна» віднесено до числа гіперконцептів, він уміщує концепти «бій», «армія», «зброя», «перемога» тощо [7].

На межі філософії та лінгвістики знаходиться робота доктора філологічних наук Г. Яворської «Концепт «війна»: семантика і прагматика». Вона виділяє схеми «війна – гра», «війна – катастрофа», «війна – стихія», «війна – подорож» як основні під час дослідження концепту «війна». Такі схеми мають глибоке коріння, що відображене як у масовій мовній свідомості у вигляді фразеологізмів і сталих виразів («війна – стихія»: війна забрала, узяла могила), так і в індивідуальній мовній картині світу, яку відбито у авторських художніх творах («війна – подорож»: «який, прийшовши вночі з війни додому» [6]. Ще одними вечними, які зверталися до метафори концептуального поля «війна» з критичної точки зору, були В. Міщенко і В. Дубик. Вони зазначають, що лексику зі сфери «війна» часто вживають у політичному дискурсі, що робить її інструментом політичного впливу [8]. Війна як соціальне явище має дві діалектично пов'язані сторони: соціально-політичну і військово-технічну. І якщо перша визначає, хто і в ім'я чого веде військові дії, то друга відображає ті матеріальні та людські ресурси, які використовуються у війні. В наявних концепціях війни можна виокремити чотири домінуючі методологічні підходи: культурологічний, соціобіологічний, економікоцентричний та організаційний.

Актуалізація питання, пов'язаного з аналітикою дискурсу війни в просторі сучасного українського суспільства, безумовно виникла в результаті початку військових дій на Сході України у 2014 році. Як відмічає С. Хобта, військовий конфлікт на Сході України перетворив війну на актуальний предмет дослідження вітчизняної соціології. Незважаючи на те, що війна локалізована на окремій ділянці східного україно-російського прикордоння, вона впливає на життя всього українського суспільства. В соціологічних концепціях сучасних війн

Рис. 1. Стратегія 2. Презентація матеріальних артефактів бойових дій

Рис. 2. Стратегія 4. Меморіальні практики. Стратегія 3. Актуалізація національної ідентичності

Рис. 3. Стратегія 1. Героїзація військових

Рис. 4. Стратегія 5. Експлікація концепту війни в політичному полі

Рис. 5. Стратегія 7. Війна як трагедія.
Стратегія 6. Війна як елемент повсякденності

акцентується зміна суб'єктів військових конфліктів та стратегій становлення контролю. В Україні військовий конфлікт на Донбасі прийнято називати «гібридною війною». З цього питання констатується консенсус вчених, політиків і практиків [9].

Як відмічає М. Требін, «гібридній» війні, що стала нашою реальністю, притаманне те, що, по-перше, вона поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії і відповідних їхніх учасників (поряд зі збройними силами учасниками війни стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок «гібридної» війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом всієї «гібридної» війни дуже важливе значення приділяється боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними суб'єктами виступають не військові, а цивільні: ЗМІ, зокрема, телебачення та Інтернет [10].

Інша справа, що сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття – «збройний конфлікт», яке передбачає дві обов'язкові складові частини: наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен – це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів. Людські втрати, загибель військових та цивільних у ході конфлікту також належать до фізичної сфери. Саме у фізичному вимірі втрата людського життя є остаточною і незворотною. Водночас фізичні дії на полях боїв постійно супроводжуються процесами їхнього дискурсивного осмислення, словесного опису та аналізу. Зв'язок війни та слів, текстів, оповідей є давнім і невідповідним: не дарма давньогрецька назва війни об'єднувала у своєму значенні і збройні, і словесні баталії. Є всі підстави припустити, що дискурс про війну і війна у фізичному вимірі з'являються одночасно. Збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати

як війна – тобто історична, соціальна, гуманітарна та інша подія – тільки в межах її дискурсивного (насамперед вербального) осмислення. Фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами [11].

І тому вплив як і тривалого процесу війни, так і її наслідків дуже легко та інтенсивно пронизують повсякденне життя кожного українця. Війна в Україні, виступаючи і соціальним феноменом, і водночас культурною травмою, проходить зазначені вище фази травматизації за П. Штомпкою. Відповідно, маючи «реципієнтів» травматизації, продукує відповідні дискурси в межах конкретних просторів життєдіяльності. Внаслідок цього зазначимо, що можливим та цікавим видається розгляд візуальної презентації дискурсу війни саме в міському просторі. Як конкретний приклад було обрано кейс м. Дніпра. В результаті проведеного візуального аналізу було зафіксовано основні дискурсивні стратегії щодо війни – героїзація військових (стратегія 1), презентація матеріальних артефактів бойових дій (стратегія 2), актуалізація національної ідентичності (стратегія 3), меморіальні практики (стратегія 4), експлікація концепту війни в політичному полі (стратегія 5), війна як елемент повсякденності (стратегія 6), війна як трагедія (стратегія 7) (див. рис. 1–5).

Висновки з проведеного дослідження. Результати проведеного теоретичного та емпіричного дослідження заклали основу для подальших наукових розвідок у напрямку вивчення механізмів та специфіки (ре)презентації різних дискурсів, які формують текстувальність міської площини. В межах нашого дослідження обраний локус стосувався дискурсу війни в візуальному просторі міських ландшафтів. Сприйняття війни як культурної травми дозволяє більш детально (виходячи за межі традиційного) проаналізувати специфіку виробництва нових культурних форм, питання актуалізації різних рівнів ідентичностей (від локальної до національної), виявлення механізмів подолання або зменшення соціальної напруги в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александер Д. Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*, 2012. № 3. С. 6–40.
2. Айерман Р. Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*. 2016. № 5. С. 42–54.
3. Кучева А. Концепция культурной травмы и возможность ее применения к интерпретации исторических событий. *Грамота*. 2016. № 8 (70). С. 118–120.
4. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
5. Турбан В. Суспільний конфлікт і дискурс зміни парадигм. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 2017. № 3(2). С. 164–175.
6. Яворська Г. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 14–23.
7. Васянович Є. Структурно-семантичне наповнення концепту «війна» у лінгвістичних дослідженнях. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2018. № 38. С. 5–10.
8. Міщенко В. Метафора концепту «війна» в сучасному франкомовному політичному дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови*. 2013. Вип. 21. С. 190–196.
9. Хобта С. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. №5 (302). С. 126–150.
10. Требін М. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2016. № 1148. С. 30–34.
11. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Strategic priorities*. 2016. № 4 (41). С. 41–48.

ВПЛИВ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ НА СУЇЦИДАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ МОЛОДІ

THE INTERNET'S INFLUENCE ON THE PROMOTION OF SUICIDAL BEHAVIOURS AMONG YOUNG PEOPLE

Стаття присвячена дослідженню особливостей Інтернет-поведінки молодих людей, що сприяють розвитку кіберсуїциду, потенційних причин, які спонукають до кіберсуїциду, а також рівню вираженості факторів ризику суїциду. З розвитком Інтернету збільшується кількість людей, що віддають перевагу віртуальному спілкуванню, це призводить до руйнування людських взаємин у реальному житті та появи депресії. У кризові періоди життя молода людина з цікавості або з метою знайти співрозмовників і обговорити свої проблеми може легко зайти на сайти, що пропагують суїцид. У мережі Інтернет є безліч сайтів, форумів та груп, де поширюється інформація про суїцид у молодіжному середовищі, віртуальна реальність ідеалізує смерть в молодості. Респондентами виступили веб-серфери (користувачі Інтернету), що проживають у місті Одеса. За допомогою Інтернет-анкетування та психодіагностичних методик було отримано дані, які свідчать, що найважливішою особливістю Інтернет-поведінки є анонімність та безкарність. Молодь, яка схильна до суїциду, привертає до себе увагу оточуючих, вимагаючи співчуття і розуміння, в них домінує емоційність. Класифікуючи моделі Інтернет-поведінки за цілями веб-серферів, ми пропонуємо їх поділ на пошукові, розважальні, презентаційні та комунікаційні. Веб-серфери знають і відчували інтернет-тролінг і кібермобінг, вони засуджують кіберсуїцид. Причинами кіберсуїциду, на думку респондентів, є проблеми в особистому житті, протест, заклик, уникнення, самопокарання, відмова від життя. Суїцидальні наміри людини за допомогою Інтернету легко формуються і посилюються, тому що в віртуальному світі індивід ще більш самотній, ніж в реальному. Сучасні реалії такі, що досліджень про особливості впливу мережі Інтернет на суїцидальну поведінку молоді недостатньо, цей феномен потребує вироблення технології зниження

ризиків суїциду та розроблення профілактичних заходів.

Ключові слова: суїцид, кіберсуїцид, суїцидальна поведінка, суїцидальні ризики, веб-серфери.

The paper studies Internet behaviours of young people promoting cybersuicide, its probable causes and risk factors. The development of the Internet encourages more and more people to prefer virtual communication. It destroys human relationships in real life and causes depression. In times of crisis, a young person, being curious or seeking to find someone to talk to and discuss his or her problems, can easily come across suicidal websites. There are websites, forums and groups that spread information about suicide in the youth environment, and virtual reality idealizes young death.

The respondents were web-surfers (Internet users) from Odesa. Online questionnaires and psychodiagnostic techniques prove that the most important features of Internet behaviours are anonymity and impunity. Suicidal young people are incredibly emotional and attract the attention of others, demanding compassion and understanding. According to their goals, the forms of Internet behaviours are related to search, entertainment, presentation and communication. Web-surfers have experienced Internet trolling and cyber-mobbing and criticize cybersuicide. The respondents believe that the causes of cybersuicide involve problems in personal life, protest, appeal, avoidance, self-punishment, rejection of life.

Suicidal intentions easily originate and amplify because of the Internet since the individual is even more lonely in the virtual world than in the real world. Unfortunately, the issue of the Internet's influence on the promotion of suicidal behaviours among young people has not been addressed yet. Therefore, it is crucial to develop relevant technologies to reduce the risk of suicide and take preventive measures.

Key words: suicide, cyber suicide, suicidal behavior, suicidal risks, web-surfers.

УДК 316.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.11>

Нікон Н.О.

к.соціол.н., доцент кафедри психології та соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

Постановка проблеми. Наприкінці 20 та на початку 21 ст. бурхливий розвиток Інтернету змінив шлях пошуку та обміну інформацією, особливо серед молоді. Інтернет як засіб комунікації став поширеним культурним явищем, проявом еволюційного процесу. Інтернет – це незаперечний ключовий ресурс і потужний комунікаційний інструмент. Для багатьох він займає майже головне місце в професійній діяльності, а також є місцем для розваг, ігор, спілкування, де легко знайти людей зі спільними інтересами.

Незважаючи на широке поширення Інтернету, у нього є недоліки. Надмірне використання Інтернету прямо пов'язане з рядом

соціально-психологічних проблем, серед яких депресивні симптоми, самотність, тривога. Користувачі Інтернету мають вільний доступ до інформації, що міститься на просторах веб-сторінок. Вони можуть містити депресивний контент, на них публікуються новини про суїциди, способи їх здійснення та навіть докладний опис. Так, наприклад, за запитом «як покінчити життя самогубством» в пошуковому рядку “Google” знайшлося 2,5 млн результатів. Інтернет, а точніше веб-сайти із суїцидальним контентом, виступають фактором суїцидальних дій для зневіреної молоді. Контент віртуальних сайтів самогубств спрямований на доведення його учасників

до суїциду. Не можна стверджувати, що суїцидальний контент може довести людину до суїцидальних дій, але за допомогою Інтернету це можуть зробити користувачі мережі. В Інтернеті люди можуть створювати, наприклад, клуби самогубців у соціальних мережах або «групи смерті», де адміністратори штовхають людей до суїциду.

Аналізуючи статистичні дані суїцидів в Україні, необхідно зважати на те, що достовірні факти, присвячені проблемі, відсутні, інформація про даний феномен досить суперечлива та сумнівна. Однак навіть поверхневий аналіз може показати, що в Україні ця проблема стоїть гостро. У різних джерелах вказується, що в Україні на 100 тисяч населення припадає від 22 до 30 самогубств. Середні показники самогубств більш ніж значні – щорічно тільки за офіційними даними Державної служби статистики України накладають на себе руки майже 12 тис. українців [1]. В Україні чоловіки здійснюють самогубства в 4–5 разів частіше, ніж жінки [10, с. 95]. Групами високого ризику являються молоді люди, наслідки самогубств яких особливо важкі для суспільства та їх сімей. Спілкування в Інтернеті може стати приводом для самогубства, але причини суїцидів молодих людей необхідно шукати в реальному світі, а не у віртуальному просторі. Саме тому доцільним є вивчення чинників, що сприяють або можуть сприяти розвитку кіберсуїциду¹ інтернет-користувачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням суїциду займаються вчені різних областей знання – філософії, психіатрії, антропології, психології, соціології, права, що дозволяє розглядати його з мультидисциплінарних позицій.

Однією з перших ще у середині 18 ст. цим феноменом зацікавилася медицина, а вже у 19 ст. зростає кількість думок та поглядів психологічних (Р. Гаупп, З. Фрейд, Г. Полмайер, К. Меннінгер, Д. Юм, Д. Хілмен, Г. Гордон, В. Бехтерев, І. Сикорський) та соціологічних концепцій (Е. Дюркгейм, В. Тард, П. Соркін, Я. Гилинський, В. Шилова). В 30–70-ті рр. 20 ст. в СРСР тема самогубства була щільно закрита не тільки для суспільства, але і для наукової спільноти. Починаючи із 70-тих рр. 20 ст. розпочався розвиток науково-дослідних розробок в області проблематики суїциду. Особливо необхідно відзначити діяльність в цій області А. Амбрумової, А. Лихачова, М. Феноменова, А. Коровіна, В. Тихоненко, С. Бородіна, Л. Постовалової та інші.

Серед сучасних українських дослідників суїциду слід відзначити Т.В. Бондар,

П.Н. Жужуленко, С.Е. Захаров, А. Кравчук, Г.Ф. Кривда, Р. Мамчиц, В. Менделевич, А.Н. Моховиков, Л. Найдюнова, Л.А. Пироженко, В.А. Розанов, Г. Стеценко.

У міру історичного розвитку суспільства змінюється не тільки поняття «суїцид», а також його інтерпретація. Суїцидальна поведінка молоді в останні роки все частіше стає предметом наукових досліджень, а дискусії в цьому напрямку викликають великий суспільний резонанс. Сучасні дослідники велику увагу приділяють питанням соціальної географії в проблемі суїцидів, кліматичним чинникам, впливу інформаційних технологій та мережі Інтернету на суїцидальну поведінку людей, при цьому розглядають використання Інтернету як інструмент, за допомогою якого розвивається кіберсуїцид та кібермобінг².

Постановка завдання. Дослідження присвячене вивченню особливостей Інтернет-поведінки молодих людей, що сприяють розвитку кіберсуїциду, потенційних причин, які спонукають до кіберсуїциду, а також вивченню рівня вираженості факторів ризику суїциду інтернет-користувачів та рівню схильності до суїцидальних реакцій.

Дослідження проводилося за допомогою методу Інтернет-анкетування, додатково використовувалися психодіагностичні методики суїцидальної поведінки – методика «Карта ризику суїциду» Л.Б. Шнейдер (визначення ступеню вираженості факторів ризику суїциду у суб'єктів), методика незакінчених речень (проективна методика, що дозволяє цілеспрямовано з'ясувати ставлення випробуваного до навколишнього і деякі особистісні установки); опитувальник суїцидального ризику за модифікацією Т.Н. Разуваєва (діагностика суїцидального ризику та виявлення рівня сформованості суїцидальних намірів).

Вибіркова сукупність складала 200 осіб – веб-серферів, основними критеріями відбору був вік (16–35 років) та місце проживання (м. Одеса), відбір респондентів є стихійним, що характерне для Інтернет-опитувань. Вибіркова сукупність дослідження за використанням психодіагностичних методик складала 30 осіб (15 чоловіків і 15 жінок віком від 17 до 25 років). Дослідження проводилося в листопаді 2018 р., обробка емпіричних даних здійснювалася із використанням статистичного пакету "SPSS".

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному суспільстві Інтернет займає одне з головних місць у діяльності людей, він впливає на життя молоді, поведінку, світогляд та думки, в тому числі суїцидальні.

¹ Кіберсуїцид – досить новий різновид групового або індивідуального самогубства, що вчиняється в результаті використання інтернет-ресурсів [13, с. 157].

² Кібермобінг – навмисні образи, погрози, дифамації і повідомлення іншим даних, що компрометують за допомогою сучасних засобів комунікації, як правило, протягом тривалого періоду часу [4].

Тому доцільним є проведення дослідження стосовно цієї проблематики.

В Інтернеті користувачі (веб-серфери) можуть знайти будь-яку інформацію згідно зі своїми інтересами або діяльністю, інформація може бути корисною і сприяти розвитку, а може навпаки, мати негативний, оманливий характер, що також сприяє формуванню світогляду, сприйняття та настроїв. Близько чверті опитаних (22%) вважають, що сучасні молоді люди швидко і позитивно розвиваються завдяки Інтернету, протилежну думку висловили 13% опитаних. Стосовно позитивного/негативного впливу Інтернету на сучасну молодь думки респондентів розподілилися рівнозначно (по 25%), амбівалентні відповіді свідчать про нерозуміння того, які соціально-психологічні наслідки може мати використання мережі.

Веб-серфери віддають перевагу сайтам з огляду на власні цілі та орієнтуючись

на особистісні критерії. За останні півроку веб-серфери найчастіше відвідували соціальні мережі, блоги та сайти із електронною поштовою скринькою (94% – соціальні мережі, 67% – сайти з електронною поштовою скринькою), середні показники відповідей стосуються сайтів для перегляду фільмів, інтернет-магазинів, торентів, серверів онлайн-ігор та найменший відсоток – сайтів знайомств, сайтів з контентом для дорослих і з забороненим контентом.

Веб-серфери визначають, що на вказаних сайтах їх утримує такі причини: для них цей сайт є перевіреним джерелом інформації (26%); сайт має гарний дизайн та зручний у використанні (21%); сайт обирають, тому що там знайомі користувачі (15%); подобається тематика сайту та атмосферність (15%); сайт допомагає справлятися з особистими проблемами (9%); сайт можна використати для заробітку (8%); є власниками сайту 6% респондентів.

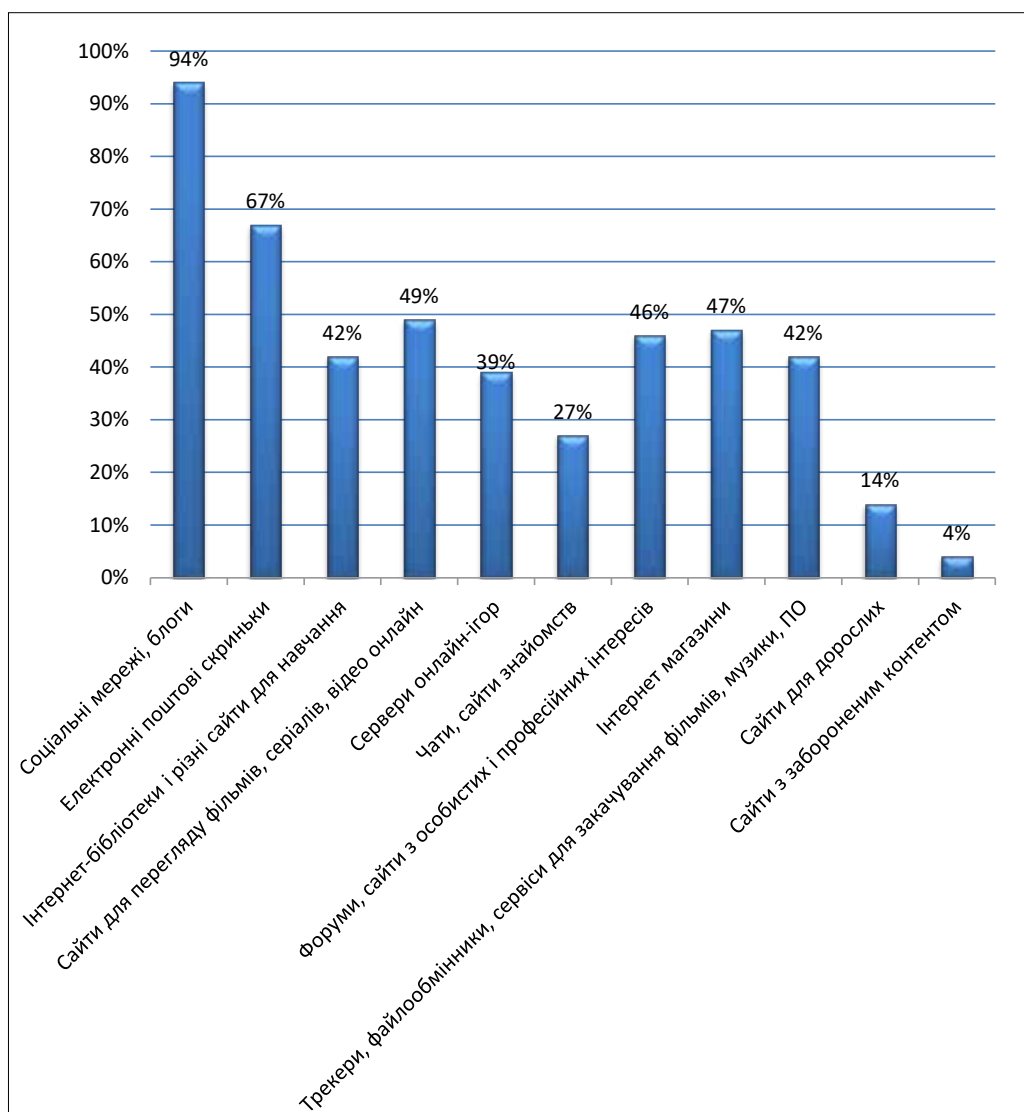

Рис. 1. Найпопулярніші сайти, відвідувані за останні півроку респондентами

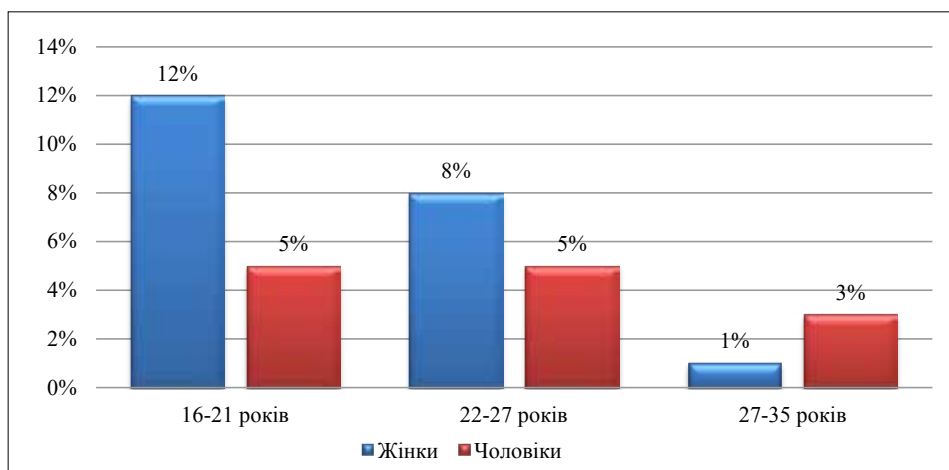

Рис. 2. Розподіл респондентів, що піддалися кібербулінгу, за статтю та віком

Отже, веб-серфери використовують сайти, які є джерелом інформації, а також цінують тематику сайту і зовнішній вигляд.

Стосовно того, що Інтернет є вільним простором, в якому на свій розсуд можна робити все що забажаєш, висловилися більшість (71%) респондентів, 16% респондентів не погодились із такою думкою, вагаються з відповіддю 13% опитаних.

Оскільки Інтернет – це простір, який є анонімним, то користувачі Інтернету можуть обирати поведінку, яка не властива їм у реальному житті. За власними визначеннями для них характерні такі моделі поведінки: жартування над друзями в Інтернеті (61%); ввічливість у спілкуванні в Інтернеті (53%); іноді ображають користувачів у соціальних мережах (39%); буває тролінг³ через анонімність в Інтернеті (28%). Цікавим є той факт, що ті ж самі респонденти визначають, що в мережі зустрічалися з негативними і агресивними користувачами (60%), зустрічалися з позитивними користувачами (40%), зустрічалися з ввічливими користувачами (37%).

Таким чином, веб-серфери стикаються з негативними і агресивними користувачами Інтернету більше, ніж з ввічливими та позитивними, причому самі в більшості ввічливі в спілкуванні та жартівливі із друзями.

Причини, із яких існує агресія в Інтернеті це, по-перше, анонімність (87%), по-друге, бажання самоствердитися (47%) та по-третє, це бажання виплеснути негативні емоції (49%).

Результати дослідження підтверджують, що однією із характерних моделей поведінки, яка часто зустрічається у користувачів мережі, є така форма агресії, яка відбиває жорстокі дії з метою дошкулити, нашкодити, принизити

людину з використанням інформаційно-комунікаційних засобів, або як її називають «кібербулінг», респонденти визнали, що вони були жертвою Інтернет-цькування (34%), серед них більше жінок визнали, що ставали жертвою Інтернет-цькувань (21% респондентів), чоловіків – 13%.

Причинами існування кібербулінгу є анонімність – 96%, психологічні відхилення «тролів» – 55%, особиста помста – 33% респондентів. Серед тих респондентів, які визнали, що піддавалися кібербулінгу, – 34%, обговорювали цю проблему з друзями (7%), з педагогами, соціальними працівниками – 3%, з батьками – 2%, але більша частина респондентів ні з ким не обговорювали проблему – 22%.

Про сайти з депресивною або суїцидальною тематикою знає 76% респондентів, молоді люди відвідують ці сайти унаслідок пошуку шляхів відмови від життя – 48%, цікавості – 21%, уникнення особистих проблем – 18%, для знайомств з новими людьми і пошуку нових емоцій – 9%, для помсти – 4% респондентів.

Серед тих, хто піддавався кібербулінгу, більша кількість респондентів це жінки віком від 16 до 21 року. Серед основних причин виявлення такої форми поведінки, на думку респондентів, є анонімність, серед тих, хто піддавалися кібербулінгу, проблему обговорюють з друзями, але більша частина не обговорює такі проблеми та замикається в собі, що є соціально небезпечним для людини, значна більшість користувачів мережі знає про існування сайтів з депресивною або суїцидальною тематикою. Основний контингент користувачів мережі Інтернет на сайтах, присвячених суїцидальній поведінці, причинам і способам суїциду, – це молодь.

У зв'язку з очевидною актуальністю поставленої проблеми було поставлене завдання виявити індивідуальні особливості осіб моло-

³ Тролінг – розміщення провокаційних повідомлень у мережі для привернення уваги та збудження активності, що може спричинити конфлікт [8].

дого віку, що мають схильність до суїциду, за допомогою психодіагностичних методик.

За допомогою методики «Карти ризику суїциду» Л.Б. Шнейдера було визначено ступінь вираженості факторів ризику суїциду у респондентів та отримано такі результати: ризик суїциду незначний у більшості респондентів – 74%; ризик суїциду присутній у 18% респондентів; ризик суїциду значний у 8% респондентів. За біографічними даними, жоден респондент не мав суїцидальну спробу або не мав родича, який міг зробити спробу суїциду. Проте 30% мають недолік тепла в родині, а у 8% цей недолік сильно виражений. За актуальною конфліктною ситуацією у 61% не виявлено конфліктної ситуації з найближчими родичами або педагогом, у 27% конфлікт є, але він слабо виражений, та у 12% цей конфлікт яскраво виражений. У конфлікті з групою 36% мають слабо виражений конфлікт з однолітками, 8% мають сильно виражений конфлікт. У конфліктній ситуації 8% мали слабо виражені висловлювання з погрозами до суїциду, та ще у 8% висловлювання щодо таких погроз були сильно виражені. В емоційному забарвленні у 66% респондентів не виявлено почуття апатії або безсилля, у 26% це почуття слабо виражене і у 8% це почуття сильно виражене. Також 8% респондентів вважають, що конфліктна ситуація нездоланна, і цей показник у них сильно виражений. У факторах ризику, пов'язаних з вольовою сферою особистості, 44% мають сильно виражену рішучість, у 27% рішучість слабо виражена і у інших 27% рішучість не виявлена. За показником довіри у 26% слабо виражена, у 16% цей показник сильно виражений.

Отже, у осіб, в яких присутній ризик суїциду та значний ризик суїциду, виявлено конфлікти з родиною, присутність почуття апатії. Також у осіб з суїцидальним ризиком присутній фактор довіри, це означає, що вони можуть легко попасти під будь-який вплив, наприклад, сайтів з суїцидальним контентом.

З'ясувати ставлення респондента до навколишнього і деякі особистісні установки дозволяє проективна методика «Метод незакінчених речень» Сакса-Леві. Тест включає 26 незакінчених речень, які можуть бути розділені на 10 груп. Деякі групи пропозицій мають відношення до минулого і майбутнього, зачіпають взаємини з родичами і друзями, власні життєві цілі.

Аналіз даних методу незакінчених речень показав, що відношення до батька викликають у респондентів загалом позитивні емоції, як серед чоловіків, так і серед жінок. Загальним для чоловіків і жінок є негативне ставлення до страхів, побоювань. При цьому чоловіки більш негативно ставляться до своїх страхів і побоювань, ніж жінки. Ставлення до себе у жінок в серед-

ньому позитивне, на відміну від чоловіків, в яких відзначено в середньому негативне ставлення. До майбутнього у жінок більш позитивне ставлення, ніж у чоловіків. Ризик здійснення суїциду зростає тим більше, чим яскравіше виражені фрустрація, негативне сприйняття навколишнього світу, а також відсутність усвідомленого прагнення до життя. У чоловіків ці особливості проявляються частіше.

Серед жінок і чоловіків ставлення до матері позитивне, але при цьому жінки частіше висловлюють його в найвищих ступенях, чоловіки ж більш стримані у відповідях. Почуття провини серед чоловіків переживається трохи важче, ніж серед жінок.

Найчастіші відповіді:

– Мій батько рідко: «бачив мене»; «спілкувався зі мною»; «приділяв мені увагу»; «цікавиться мною»;

– Найгірше, що я мав нагоду зробити, це: «вступити до навчального закладу»;

– Головні страхи: павуки, змії, смерть, вчителі, виступи, втратити родину, висота, темрява, собаки;

– Часто: ідеал чоловіка / жінки; матері / батька;

– У реченні «Я люблю свою маму, але ...», – закреслюють «але» або пишуть «... і батька теж».

– Серед респондентів, які мають схильність до суїциду:

– Я боюся <...> свого відображення, смерті, людей, дотиків, нападів;

– Люди, чию перевагу я визнаю <...> відсутні/таких немає;

– Настане той день, коли <...> все закінчиться;

– Моя найбільша слабкість <...> занадто довірливий;

– Якщо все проти мене <...> я проти всіх;

– Порівняно з більшістю інших сімей, моя сім'я <...> неповна.

Серед людей, у яких є схильність до суїциду (12% чоловіків і 6% жінок), є проблеми у взаємовідносинах з сім'єю, вони не задоволені самореалізацією і ставлення до майбутнього залежить від можливості контролювати своє життя і керувати ним за своїм бажанням. У решті опитуваних присутнє позитивне ставлення до себе, що пов'язано з позитивним ставленням до майбутнього і хорошими відносинами в сім'ї і з оточенням.

Виявлення рівня сформованості суїцидальних намірів можливо за допомогою методики Т.Н. Разуваєвої «Опитувальник суїцидального ризику». За результатами опитування, було виявлено: 32% опитуваних мають середній рівень схильності до суїцидальних реакцій; 26% – мають рівень схильності до суїцидальних реакцій вищий від середнього; 24% – мають рівень схильності до суїцидальних реакцій

нижчий від середнього; 12% – схильність до суїциду відсутня; 6% – мають високий рівень схильності до суїциду (володіють дуже високими показниками за всіма діагностичними коефіцієнтами).

Висновки з проведеного дослідження.

Отримані дані свідчать про те, що особливістю інтернет-поведінки є *анонімність* та *безкарність*, яка має цілий ряд наслідків, кіберсуїцид зокрема. Користувачі Інтернету тематично орієнтовані на *пошукові* та *соціальні ресурси*, частота їх відвідин значно вище, ніж інших інтернет-ресурсів. Основні форми інтернет-поведінки можна класифікувати за програмними цілями виходу в «Інтернет»: *пошукова, розважальна, презентаційна, комунікаційна*. Інтернет-користувачі знають і на особистому досвіді відчували *інтернет-тролінг* і *кібермобінг*, на підставі їх обізнаності сформувався негативне, несхвальне враження, що засуджує ставлення до *кіберсуїциду*. Основні причини кіберсуїциду, на думку респондентів, це *проблеми в особистому житті, протест* (до протестних мотивів відноситься помста), заклик, уникнення, самопокарання, відмова від життя.

У молоді, у якої схильність до суїциду вище середнього рівня, присутня схильність до демонстративної поведінки (бажання привернути увагу оточуючих до своїх нещастя, домогтися співчуття і розуміння), афективних реакцій (домінування емоцій над інтелектуальним контролем в оцінці ситуації), максималізму (поширення на всі сфери життя змісту локального конфлікту в якійсь одній життєвій сфері).

Підсумовуючи, зазначимо, що з отриманих результатів можна стверджувати, Інтернет для сучасної молоді став однією з частин життя, за допомогою якого відбувається спілкування в соціальних мережах, швидке отримання потрібної інформації, що допомагає представити себе як іншу особу, яка буде відрізнитися від реальної людини. Молоді люди можуть створювати свій образ замість себе. Звідси з'являються тролі, які можуть використовувати анонімність у своїх цілях, – кібербулери, які заради забавки виплескують негативні емоції.

На жаль, незважаючи на те, що Інтернет – це інструмент миттєвої комунікації, він не може вирішити проблеми самотності людини. Тестування за методиками «Карти ризику суїциду» і «Незакінчених речень» показало, що серед молоді є люди, у яких є проблеми у відношеннях з родичами і оточуючими або вони не мають конкретної мети у своєму житті. Це все приводить до апатії та депресивності і підвищує суїцидальні ризики. Не можна не зазначити, що такі люди мають довірливий характер, що робить їх підвладними зовнішнім маніпуляціям.

Про сайти з суїцидальним контентом знають майже всі користувачі мережі Інтернет,

більше третини інтернет-користувачів стали жертвою кібербулінгу.

Однак досліджень, що стосуються виявлення особливостей впливу мережі Інтернет на суїцидальну поведінку молоді, недостатньо. Оскільки цей феномен є новим, він потребує розробки методології дослідження, вироблення технології зниження ризиків суїциду та алгоритму профілактичних заходів. Це та інше може стати *перспективою подальших розвідок*. Профілактика суїцидальних дій є комплексним завданням, виконання якого можливе за ефективною взаємодії різних прошарків суспільства, має бути забезпечено комплексним підходом та розробкою конкретної превентивної стратегії. Головна причина, чому людина відвідує суїцидальні сайти – пошук шляхів відмови від життя, уникнення особистих проблем і навіть цікавість. Для запобігання кіберсуїциду необхідно скласти план дій, який повинен привести до зниження кількості суїцидів серед молоді та впливу Інтернету на суїцидальну поведінку молоді. Необхідно залучити структури, які будуть працювати для попередження та для профілактики кіберсуїциду. Основний акцент повинен ставитися на заходи превентивної профілактики, спрямованої на підтримку і розвиток умов, що сприяють збереженню фізичного, особистісного та соціального здоров'я і попередженню несприятливого впливу на нього факторів соціального і природного середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биляков А. Самоубийство нынче в моде? 2005. URL: <https://from-ua.com/articles/6286-samoubiistvo-ninche-v-mode.html>.
2. Бондар Т.В. Стильові особливості повсякденних практик українських підлітків. Харків, 2010. 186 с.
3. Данные мониторинга суицидальных попыток в г. Одессе за период 2001-2005 гг / В.А.Розанов, С.Е. Захаров, П.Н. Жужуленко, Г.Ф. Кривда. *Суицидология*. 2012. №4. С. 3–10.
4. Кравчук А. Кібербулінг та право на безпеку. 2016. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/insh/kiberbulling-ta-pravo-na-bezpeku-.html>.
5. Мамчиц Р. Украинцы предпочитают уходить из жизни по собственному желанию. 2013. URL: <https://www.ukraine.ru/analytics/113597.html>.
6. Найдьонова Л. Проблема кібербулінгу і його типи. 2016. URL: <https://familytimes.com.ua/harakter/kiberbuling>.
7. Нікон Н.О. Суїцидальна поведінка населення у сучасному українському суспільстві: аналіз статистичних даних. *II International scientific conference "Modernization of the educational system: world trends and national peculiarities"*: February 22th, 2019. Kaunas: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2019. P. 369–371.
8. Поговоримо про кібербулінг у день безпеки в Інтернеті. 2017. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1200-qqq-17-m2-06-02-2017-pogovormo-pro-kberbuling-u-den-bezpeki-v-nternet>.

9. Розанов В.А. Перспективы предикции суицидального поведения. *Клинико-лабораторный консилиум*. 2010. № 1. С. 53–40.

10. Розанов В.А., Захаров С.Е., Кривда Г.Ф., Пирожено Л.А. Завершенные самоубийства в Одесском регионе за период 2000–2002 гг. *Український вісник психоневрології*. 2006. Т. 14, вып. 1 (46). С. 92–95.

11. Сологуб К.В. Кіберсуїцид у сучасному суспільстві. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали дванадцятої міжнародної науково-*

практичної конференції (м. Одеса, 19 листопада 2018 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. Одеса : ФОР Бондаренко М.О., 2018. С. 43–45.

12. Стеценко Г. В Україні бум самогубств: щорічно зводять рахунки з життям 12 тисяч чоловік. URL: <http://www.bagnet.org/news/ukraine/172427>.

13. Birbal R. Cybersuicide and the adolescent population: challenges of the future? *International Journal of Adolescent Medicine and Health*. 2009. № 2. P. 151–159.

ГОТОВНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

WILLINGNESS OF UKRAINIAN CITIZENS FOR LABOR MIGRATION

Дослідження трудової міграції за кордон неодмінно має спиратися на чітке розмежування міграційних настроїв, міграційних намірів та, власне, міграційної поведінки. Слід брати до уваги і комплексність кожного з цих явищ, які можуть виявлятися на інтелектуальному, емоційному або вольовому рівнях. Завдяки визначальному значенню емоційних та вольових складників рішення, зростання міграційних настроїв економічно активного населення України суттєво випереджають реальну готовність до міжнародної трудової міграції. Під впливом емоційних або вольових складників економічно активне населення України приймає недостатньо мотивовані рішення щодо працевлаштування за кордоном і створює соціальні загрози на мікросоціальному і макросоціальному рівнях.

У деяких дослідженнях можна натрапити на вимірювання намірів українців поїхати на тимчасові заробітки за кордон. Слід зазначити, що у медіадискурсі та політичному дискурсі ці поняття і відповідні показники (бажання виїхати назавжди і бажання поїхати за кордон попрацювати, щоб згодом повернутися) дуже часто свідомо чи несвідомо змішуються. Виникає потреба розмежування готовності до трудової міграції, міграційних настроїв, бажання і наміру українців працювати чи проживати за кордоном. Питання кількісної оцінки масштабів трудової міграції з України привертало увагу багатьох дослідників. Сьогодні маємо задокументовані показники динаміки цього явища, які, однак, часто є дискусійними. Складність точної оцінки масштабів цього явища зумовлюється низкою методичних труднощів: відносна латентність явища із нелегальним складником; висока динамічність трудової міграції, включно із таким явищем, як циркулярна міграція.

Аналіз соціально-демографічного портрета трудових мігрантів з України не підтверджує уявлення про них як виключно про «місіонерів ринкових ідей» або «носіїв підприємницької свідомості». Показник готовності трудових мігрантів з України до ризиків, який є важливим для оцінки їхньої конкурентоспроможності на ринку праці, є надзвичайно низьким. Випередження міграційними

настроями економічно активного населення України реальної готовності до міжнародної трудової міграції створює тиск на рішення законодавчої та виконавчої влади.

Ключові слова: трудова міграція, міграційні настрої, міграційні наміри, міграційна поведінка, соціальні ризики.

The study of labor migration abroad must certainly be based on a clear delineation of migration sentiment, migration intentions and, in fact, migration behavior. Consideration should also be given to the intellectual, emotional or volitional components of the decision, the growth of migration sentiments of the economically active population of Ukraine significantly outstrips the real readiness for international labor migration. Under the influence of emotional or volitional components, economically active population of Ukraine makes insufficiently motivated decisions about employment abroad and social threats at the micro-social and macro-social levels.

In some studies, you can come to measuring the intentions of Ukrainians to go to temporary earnings abroad. It should be noted that in the media discourse and the political discourse, these concepts and corresponding indicators (the desire to leave forever and the desire to go abroad to work, to later return) are very often consciously or unconsciously mixed together. There is a need for distinction of readiness for labor migration, migration moods, willingness and intention of Ukrainians to work or reside abroad the question of quantitative estimation of scale of labor migration from Ukraine attracted the attention of many researchers. Today we have documented indicators of the dynamics of this phenomenon, which, however, are often debatable. The complexity of the precise estimation of this phenomenon is caused by a number of methodical difficulties: relative latency of the phenomenon with the illegal component; High dynamism of labor migration, including such phenomenon as circular migration. The outpacing of migration moods of the economically active population of Ukraine.

Key words: labor migration, migration sentiment, migration intentions, migration behavior, social risks.

УДК 314.74+331.556.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.12>

Новосад К.Я.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Постановка проблеми. Дослідження готовності громадян України до трудової міграції за кордоном має принципове значення для розвитку країни не лише в далекому майбутньому, але й у найближчій перспективі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників, які вивчали міграційні настрої та готовність громадян України до трудової міграції, можна назвати О. Балакіреву, О. Шестаковського, І. Маркова, Є. Головаху, А. Горбачика та інших.

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми намагалися чітко розмежувати

міграційні настрої, міграційні наміри та, власне, міграційну поведінку, та які загрози та виклики на мікро- та макросоціальному рівні несуть недостатньо мотивовані рішення щодо працевлаштування за кордоном.

Виклад основного матеріалу дослідження. Готовність громадян України до трудової міграції за кордон розглядається як складова частина міграційних настроїв, вимірюється як за допомогою кількісних, так і за допомогою якісних методів і назагал оцінюється дослідниками як висока. «За даними дослідження, проведеного Соціологічною гру-

пою «Рейтинг» у вересні 2016 року, 30% опитаних українців скоріше хотіли б поїхати за кордон на постійне місце проживання (майже 65% – скоріше не хотіли б), 40% – хотіли б працювати за кордоном» [1]. Схожі результати показують дослідження інших дослідницьких компаній. Згідно із результатами соціального дослідження, проведеного компанією Research & Branding Group у червні 2017 року, третина мешканців України (33%) за можливості готові назавжди залишити Україну та переїхати до іншої країни на постійне місце проживання, тоді як не готові до такого кроку більше половини мешканців країни (56%) [2].

У деяких дослідженнях можна натрапити на вимірювання намірів українців поїхати на тимчасові заробітки за кордон [3]. Слід зазначити, що у медіадискурсі та політичному дискурсі ці поняття і відповідні показники (бажання виїхати назавжди і бажання поїхати за кордон попрацювати, щоб згодом повернутися) дуже часто свідомо чи несвідомо зміщуються. Виникає потреба розмежування готовності до трудової міграції, міграційних настроїв, бажання і наміру українців працювати чи проживати за кордоном.

Зауважимо тут, що у світовому масштабі наміри іммігрувати за кордон є досить поширеними у багатьох країнах світу. Компанія Інститут Геллапа (Gallup found) у 2013–2016 роках здійснила крос-національне дослідження міграційних настроїв, у якому виявила, що найвищими у світі показниками міграційних настроїв відзначається населення таких країн, як: Сьєрра-Леоне (62% населення бажають виїхати з країни назавжди), Гаїті (56%), Албанія (56%), Ліберія (54%), Конго (50%), Домініканська республіка (50%), Гондурас (48%), Вірменія (47%), Сирія (46%), Нігерія (43%) та інші. Приблизно на рівні українських показників перебуває населення Македонії та Косова (34% населення бажають назавжди змінити країну проживання) [4].

Питання кількісної оцінки масштабів трудової міграції з України привертало увагу багатьох дослідників. Сьогодні маємо задокументовані показники динаміки цього явища, які, однак, часто є дискусійними. Складність точної оцінки масштабів цього явища зумовлюється низкою методичних труднощів: відносна латентність явища із нелегальним складником; висока динамічність трудової міграції, включно із таким явищем, як циркулярна міграція. «Результати моніторингу «Українське суспільство» переконливо свідчать, що практики трудової міграції за кордон дуже поширені. Так, з 2002 по 2010 рік частка населення, яка мала подібний досвід або чиї члени родини мають такий досвід, збільшилася приблизно з 10 до 14%. Частка осіб, які самі були трудовими мігрантами, у 2005–2010 роках

коливалася на рівні 7–10%. Ті, хто збирається найближчим часом поїхати за кордон, стабільно складають 6–7% впродовж цих років» [3, с. 101].

У 2007 році підрахунки даних статистичних служб країн *OECP* (Організації економічного співробітництва та розвитку (англ. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)), виконані А. Гайдуцьким, виявили, що число трудових мігрантів з України становить близько 4,8 млн [5].

У наступні роки, за даними Державної служби статистики України, фіксується хвилеподібна динаміка трудової міграції за кордон. При цьому піковими є роки фінансово-економічної кризи 2008–2009 років та роки після політичної та економічної кризи 2014 року [6]. Оскільки державна статистика може бути корисною у сенсі виявлення спрямованості динаміки трудової міграції за кордон, абсолютні масштаби явища за її допомогою оцінювати не варто. Водночас, як зазначають О. Балакірева та О. Шестаковський, державна статистика працевлаштування українців за кордоном не показує реальну кількість зовнішніх трудових мігрантів, оскільки фіксує лише працевлаштуваних за допомогою офіційних структур [7].

Результати чотирьох хвиль міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, виконаного Інститутом соціології НАН України в межах загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS), підтверджують те, що кількість трудових мігрантів з України, які впродовж останніх 10 років мали оплачувану роботу в іншій країні терміном не менше ніж 6 місяців, коливалася від 5,7% у 2005 році до 4,95 у 2011 році [8, с. 51]. На думку однієї з найбільш авторитетних дослідниць української трудової міграції О. Балакіревої, до 2012 року число українців, які працювали за кордоном, становило близько трьох мільйонів. У наступні ж роки число громадян, які виїхали в інші країни, виросло до 6–8 мільйонів. Вважаємо, що це число не слід сприймати надто «статично», а більшою мірою розглядати його як наслідок істотного росту можливостей міжнародної мобільності у зв'язку із лібералізацією міграційного режиму з країнами ЄС. Чи доцільно у цьому разі говорити про незворотні втрати людських ресурсів – питання відкрите. Припускаємо, що за умов сприятливої економічної та політичної ситуації може йтися про відносно масштабний процес повернення українських громадян на батьківщину.

Є очевидним, що різниця поміж міграційними настроями та фактичною міграційною поведінкою може бути досить істотною. Міграційні настрої можуть бути мінливими, нерелістичними, ситуативними, «завищеними» врешті. Це, на наш погляд, свідчить про необ-

хідність більш гнучкого розуміння міграційних настроїв, тоді як міграційні наміри, і особливо міграційний досвід, значно точніше описують явище міжнародної трудової міграції з України.

Готовність до міграції «характеризується прийняттям, але ще не реалізованим рішенням про переїзд» [9, с. 810]. Це рішення має у своїй структурі емоційні, вольові та інтелектуальні елементи. Прийняття трудовими мігрантами міграційного рішення може відбуватися на інтелектуальному рівні, але може бути не погодженим на емоціональному або вольовому рівнях. «Цей процес відбувається поетапно на основі психічного оберту як одиниці психічної діяльності, забезпечується актуалізацією вольових, інтелектуальних та емоційних механізмів та опосередковується відповідним рівнем особистісної готовності суб'єкта» [10, с. 145]. Цікаво, що на рівні готовності трудових мігрантів з України до короткотривалої праці за кордоном це сильніше проявилось у респондентів без досвіду роботи за кордоном. Вони, за висловом керівника соціологічної групи «Рейтинг», проявили більшу «обережність», ніж трудові мігранти з досвідом роботи за кордоном [11]. Обережність потенційних трудових мігрантів, на нашу думку, слід розглядати як їх низьку готовність до ризиків праці за кордоном.

На думку І. Маркова, потенціал готовності трудових мігрантів з України зростає завдяки низці чинників інституційно-правового характеру. Це і лібералізація міграційного режиму, і поступове покращення ситуації із правовою захищеністю громадян України, які працюють у країнах ЄС, і ріст частки легально працюючих українців у цих країнах. Згідно із думкою І. Маркова, «українське суспільство виявляє дуже великий потенціал міграційної готовності в усіх сферах, особливо серед молоді» [93]. Найбільш бажаними країнами призначення є країни євроатлантичного вектора міграції, адже соціальні ризики там нижчі, аніж у РФ, а трудові мігранти з України «живуть у режимах правових держав і міжнародного режиму прав людини» і у них є «можливість створити власну громаду, зокрема, церковну» [12] та отримати правовий і соціальний захист за європейськими стандартами. Разом з тим трудові мігранти з України намагаються зберегти робочі місця і частіше погоджуються на гірші умови оплати праці, вважає І. Марков.

Зауважимо також, що динаміка міграційних настроїв (як і міграційної поведінки) має хвилеподібний характер і, очевидно, пов'язана із політичною та економічною динамікою суспільства. Загалом зростання міграційних настроїв економічно активного населення України суттєво випереджує його готовність до міжнародної трудової міграції завдяки визначальному значенню емоційних та вольових складників

цього рішення. Під впливом емоційних або вольових складників економічно активне населення України приймає недостатньо мотивовані рішення щодо працевлаштування за кордоном і створює соціальні загрози на мікросоціальному і макросоціальному рівнях.

На мікросоціальному рівні недостатньо мотивовані рішення торкаються загрози руйнування сімейних та родинних стосунків міжнародних трудових мігрантів, створення умов для формування соціального сирітства. На цьому рівні рішення економічно активного населення України щодо міжнародної трудової міграції знижують рівень економічної безпеки держави. «Несинхронність» між міграційними настроями економічно активного населення України та реальною готовністю до міжнародної трудової міграції створює тиск на рішення законодавчої і виконавчої влади. В медіадискурсі та політичному дискурсі тема зовнішньої міграції часто представляється надмірно алярмістськи – із нехтуванням реальних показників трудової міграції за кордон і наголосом на міграційних настроях. Проте, як зазначає завідувачий сектором міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень О. Позняк, більшість із тих, хто декларує свої міграційні наміри, насправді нічого не роблять для того, щоби мігрувати. Ці люди не вивчають мову країн потенційної міграції, часто не мають закордонних паспортів та інше, але «мріють про міграцію». Ця знахідка дозволила говорити про явище «диванної міграції» – необґрунтованих і відірваних від реальності міграційних настроїв [13].

Висновки з проведеного дослідження. Міграційні настрої мають і цілком реальні наслідки як на рівні політичних рішень, так і на рівні масових очікувань. Завищені очікування трудової міграції за межі України вимагають прийняття рішень, які штучно обмежують свободу пересування робочої сили та право на вільний вибір місця проживання. Обмеження демократичних свобод створює умови для вибору безпеки як домінуючої цінності та консервації прагнень до прогресу та динамічного суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Результати дослідження соціологічної групи «Рейтинг» «Міграційні настрої населення України» URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/migracionnye_nastroeniya_naseleniya_ukrainy.html (дата звернення 18.02.2018).
2. Миграционные настроения в Украине (июнь 2017 г.) URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9184/> (дата звернення 17.12.2017).
3. Шестаковський О. Чинники намірів трудової міграції за кордон серед економічно активного населення України. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Вип. 12. С. 101–104.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2011_12_23 (дата звернення 28.04.2018).

4. Esipova N., Ray J., Pugliesy A. Number of Potential Migrants Worldwide Tops 700 Million. URL: <https://news.gallup.com/poll/211883/number-potential-migrants-worldwide-tops-700-million.aspx> (дата звернення 21.11.2017).

5. Гайдуцький А. П. Міграційний капітал в країнах, що розвиваються. Київ : УкрІНТЕІ, 2008. 296 с.

6. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 12.11.2017).

7. Балакірева О., Шестаковський О. Масштаби трудової міграції українців: досвід кількісної оцінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2012. Вип. 29 (№ 993). С. 102–106.

8. Головаха Є., Горбачик. А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.

9. Лютак О. Соціально-психологічні детермінанти трудової міграції. *Молодий вчений.* № 11 (51). Листопад, 2017. С. 809–813.

10. Помиткіна Л. Теоретико-методологічний аналіз проблеми прийняття рішень у діяльності суб'єкта праці. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія.* 2014. Вип. 36. С. 140-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2014_36_25. (дата звернення 27.01.2018).

11. Прес-конференція з приводу оголошення результатів опитування «Міграційні настрої населення України». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LLJ45WKYMPM> (дата звернення 27.01.2018).

12. Найт Ф. Поняття риска и неопределенности. *Альманах «Thesis». Риск. Неопределенность. Случайность.* 1994. № 5. С. 12–28.

13. Дорош С. Покинуть Украину: «диванная» эмиграция или реальная угроза? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-40853337> (дата звернення 7.08.2017).

У статті розглянуто мобінг в освітньому середовищі як складне багатокomпонентне явище. Проаналізовано основні роботи вчених, які досліджували структуру та механізми відтворення мобінгу в закладах освіти. За основу взято теорію мобінгу Е. Руланна, яка пояснює мобінг через модель взаємодії не тільки ключових учасників мобінгу – моберів, жертви, спостерігачів, але й обґрунтовує включення звичної моделі мобінгу в систему контекстних факторів, як-от: клас, школа, суспільство, сукупність учнів з їх особистісними характеристиками, ефективність навчання, а також цінності, норми та правила, сім'ї учнів, педагогічний колектив та керівництво освітнього закладу.

У результаті дослідження з'ясовано, що особистість мобера має специфічний набір індивідуальних якостей та поведінкових стратегій: система комплексів, самозакоханість та патологічне небажання визнавати свою поведінку деструктивною, висока, але нестабільна самооцінка, конфліктна поведінка оцінюється моберами як бажана, адже вони вбачають в ній можливість домінувати. Ситуацію, яку інші учні сприймають як нейтральну, мобери ідентифікують як конфліктну чи загрозову. Звісно, на модель такої інтерпретації значний вплив здійснює найближче соціальне оточення учнів. Насамперед джерелом взірців та стратегій інтерпретації є сім'я, ЗМІ, друзі, соціальні мережі та заклади освіти. Важливими у формуванні поведінки мобера є інтерпретація ситуації, постановка цілей та критерії оцінки інструментарію їх досягнення. Ситуація відтворення мобінгу може підтримуватися легалізацією та ігноруванням насильства освітніми закладами.

У результаті опитування, проведеного у травні 2019 року, що охопило 100 учнів старших класів, вдалося з'ясувати, що третина учнів вважають насильство прийнятним для вирішення ситуації, використовують лайки та образи, переконані, що невдачу слід провчити за допомогою насильства. Третина опитаних учнів були жертвою насильства з боку інших дітей. Більшість опитаних зізналися, що є суб'єктами насильницької поведінки.

Ключові слова: мобінг, мобер, жертва, насильство, агресія, заклади освіти.

The article deals with mobbing in the educational environment as a complex multi-stage and multi-component phenomenon. The basic works of scientists who have investigated the structure and mechanisms of reproduction of mobbing in educational establishments are analyzed. E. Rullann's theory of mobbing is used as a basis for explaining mobbing through the model of interaction of not only key participants of mobbing: mobsters, victim, observers, but also substantiates the inclusion of the usual model of mobbing in the system of contextual factors: class, school, society, a totality of students with their personal characteristics, effectiveness of teaching, as well as values, norms and rules, families of students, pedagogical staff and management of the educational institution.

The study revealed that the mobster's personality has a specific set of individual qualities and behavioral strategies: the system of complexes, narcissism and pathological reluctance to recognize their behavior destructive, high, but unstable self-esteem, conflict behavior is evaluated by mobsters as desirable, because they see it as an opportunity to dominate. The situation, which other students perceive as neutral, is identified by mobsters as conflicting or threatening. Of course, the closest social environment of students has a significant impact on the model of such interpretation. First and foremost, family, media, friends, social networks, and educational institutions are the source of role models and interpretation strategies. The interpretation of the situation, setting goals and criteria for evaluating the tools to achieve them are important in shaping the behavior of the mobber. The situation of mobbing reproduction can be supported by legalization and ignoring of violence by educational institutions.

A survey conducted in May 2019, which involved 100 high school students, found that a third of students consider violence acceptable for dealing with situations, use profanities and insults, convinced that failure should be taught a good lesson through violence. A third of the students surveyed were victims of violence of other children. Most of the respondents admitted that they are subjects of violent behavior.

Key words: mobbing, victim, violence, aggression, educational institutions.

УДК 316.624.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.13>

Орос О.Б.

к.соціол.н., старший викладач кафедри психології

Мукачівський державний університет

Постановка проблеми. Майже всі профілактичні та дослідницькі програми та заходи, спрямовані на насильство щодо дітей, починаються з розуміння необхідності захистити дитину, яка потрапила в моторошну ситуацію. Трансляторами насильства по відношенню до дітей звикли вбачати у емоційно вигораючих педагогах, проблемних батьках, жорстоких та підозрілих незнайомих та знайомих дорослих. І тільки останнім часом у нашій країні збільшився інтерес до насильства серед дітей, зокрема, законодавчо закріплена відповідальність за булінг.

Найбільш небезпечною за своїми проявами та наслідками, на нашу думку, є явище мобінгу. Мобінг – це мотивоване нанесення шкоди жертві групою осіб, що має системний та тривалий характер. Адже найбільше часу діти проводять саме в освітніх закладах серед однолітків та старшокласників, які часто можуть бути налаштовані досить вороже. Школа сьогодні – це одне з найнебезпечніших місць для дітей. Жертви мобінгу – це не ситуативна роль, діти можуть бути жертвами протягом кількох років чи навіть весь період навчання у школі. Саме аналіз мобінгу в освітньому середовищі

як складного соціального явища може наблизити нас до розуміння цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми мобінгу як складного соціального та психологічного явища торкалися ряд зарубіжних та вітчизняних науковців: Х. Лейман, Х. Хайнеман, В.П. Ефроінсон, Д. Олвеус, К.Е. Дамбах, Л. Розе-Красно, Е. Руланн, Ф.Д. Алзакер, П.К. Сміт, А. Баумгартнер, Г. Гіні, А. Фонці, К. Колодей. О. Корабльова, Ю. Філіппова, О. Качмар та інші. Але досі залишається нерозкритим ряд питань щодо процесу відтворення мобінгу в освітньому середовищі.

Явище мобінгу має досить специфічну складну структуру: мобер – жертва – свідки мобінгу. При цьому ряд досліджень підтверджують, що всі учасники процесу мобінгу впливають на його динаміку. Одним з найавторитетніших дослідників мобінгу у світі вважається Д. Олвеус. Його концепція мобінгу складається з системи елементів, які тісно пов'язані між собою: значимі фактори мобінгу (сім'я, зовнішні і внутрішні фактори навчання у школі), комбінація взаємодії потенційних жертв та потенційних переслідувачів, а також мобінг як процес [1]. Теорія А. Пікаса ґрунтується на аналогії процесу мобінгу в групі з ліхтарним стовпом, який розхитується [2]. Х. Хайнеман вважав, що мобінг – це форма колективної реактивної агресії, яка виникає через вторгнення в групу і порушення її звичного режиму функціонування [3, с. 78]. Звичайно, це могло б пояснити упереджене ставлення до «новачків» у класі, проте даних, які б підтвердили таке припущення, немає. Досі нерозкритими залишається питання відтворення мобінгу, які могли б дати відповіді на питання: «Хто може стати жертвою мобінгу?», «Яким є мобер?», «Як виявити ключові ознаки мобінгу?».

Постановка завдання. Мета статті – розкрити сутність процесу мобінгу в освітньому середовищі як складного багатокomпонентного явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ризик стати жертвою насильницької чи агресивної поведінки з боку однолітків в освітньому середовищі є завжди. Для деяких учнів ця ймовірність вища, для інших незначна. Проте сьогодні все більше педагогів та батьків скаржаться на високий рівень насильства та агресії серед дітей та по відношенню до себе. Така ситуація і провокує посилений інтерес до насильства та агресії в освітньому середовищі, зокрема булінгу та мобінгу. «В освітніх закладах найчастіше вчиняється мобінг і в актах насилля бере участь група учнів. Воно підсилюється ефектами групової поведінки, зокрема синергії, згуртування, співпричетності, послаблення відчуття власної відповідальності за свої дії («Там був не тільки я»)» [4].

Як заявила директорка ЮНІСЕФ Генрієтта Фор: «В Україні у 2017 році 24% дітей стали жертвами булінгу. 40% постраждалих дітей нікому про це не розповідали. Третина школярів у 39 розвинутих країнах визнають, що вдаються до цькування своїх однолітків. Приблизно 720 мільйонів дітей шкільного віку живуть у країнах, де тілесні покарання у школах ще не повністю заборонені. Хоча дівчата та хлопці мають однакові ризики стати жертвами булінгу, дівчата більш часто зазнають психологічного тиску, тоді як хлопці частіше страждають від фізичного насильства та погроз» [5]. Така невтішна статистика викликала обурення у частини українських фахівців освіти, проте дані нашого дослідження підтверджують, що ситуація щодо насильницьких та агресивних дій серед старшокласників справді складна.

На нашу думку, найбільш точною та всеохоплюючою є концепція мобінгу в освітньому середовищі, розроблена норвезьким дослідником Е. Руланном. Вчений пояснює мобінг через модель взаємодії не тільки ключових учасників мобінгу – моберів, жертви, спостерігачів, але й обґрунтовує включення звичної моделі мобінгу в систему контекстних факторів – класу, школи, суспільства. В центрі моделі постає клас, в якому слід аналізувати всю сукупність учнів з їх особистісними характеристиками, ефективність навчання, а також цінності, норми та правила. На ситуацію в класі впливають сім'ї учнів. Вчителю відведено важливу і керівну роль, окремо відмічено його зв'язок з класом та сім'ями учнів, а також колегами та керівництвом освітнього закладу [6]. З цієї моделі видно, що трактування процесу мобінгу тільки через трикомпонентну модель взаємодії надто спрощено. Мобінг – це складне багаторівневе явище і превентивні заходи також повинні бути комплексними та мультиаспектними.

Мобінг, на відміну від інших форм насильницької (побиття, штовхання, утримування у певному місці тощо) чи агресивної (лайка, озвучування кличок, насмішки, бойкот) поведінки в закладах освіти, є найбільш жорстоким та найбільш небезпечним за своїми наслідками передусім для жертви.

Як зазначає американський соціолог Рендал Коллінз, насильство проти іншої людини є справді особливим. У такому разі людині необхідно подолати два серйозні бар'єри на своєму шляху у вигляді конфронтаційної напруги та страху. Один з найпростіших способів подолання бар'єрів – так звана асиметричність насильства, коли той, хто здійснює насильство, відчуває свою перевагу над жертвою [7]. Це класична ситуація мобінгу, адже значна частина моберів ніколи не насмілилися б поводити себе таким чином один на один з жертвою. Сміливості моберам надає як від-

чуття кругової поруки, так і подолання страху та конфронтації через кількісну перевагу над жертвою. При цьому можна говорити про загострене почуття соціальної справедливості моберів, яка набуває рис деформованості: пріоритетною стає тільки особиста вигода, і мобінг стає інструментом встановлення чи відновлення справедливості. Очевидно, що в основі дій мобера лежить саме інструментальна агресія. При цьому періодично може змінюватися об'єкт мобінгу, але наявність жертви для мобера завжди залишається актуальною.

Особистісними характеристиками мобера часто є система комплексів, самозакоханість та патологічне небажання визнавати свою поведінку деструктивною [8]. Здебільшого конфліктна поведінка оцінюється моберами як бажана, адже вони вбачають у ній можливість домінувати. Для пояснення агресивної та насильницької поведінки Д. Доллард та Міллер розглядали фрустрацію, особливо в ситуації неможливості подолати зовнішні перешкоди на шляху до отримання очікуваного задоволення. Водночас рівень очікувань та домагань може стрімко зростати у ситуації змін соціальної системи, коли можна сподіватися на перерозподіл ресурсів. Саме надмірні очікування певних благ, які не задовольняються, можуть спровокувати агресію. Тоді виникає відчуття несправедливості, наслідком якого часто є гнів, що призводить до агресії. Це підтверджує, що в особи, яка реагує агресивно, є певні проблеми з самооцінкою, рівнем домагань та образом власного Я в цілому. [9] До особистісних характеристик суб'єкта мобінгу дослідники відносять високу, але нестабільну самооцінку, яку він відновлює агресивними діями. Проте низька самооцінка, яка потребує компенсації, також може слугувати спусковим механізмом агресивної поведінки [10].

У такому разі можемо говорити про такі найголовніші аспекти формування поведінки мобера: інтерпретація ситуації, постановка цілі та критерії оцінки вибору інструментарію. Проблему інтерпретації ситуації, яка провокує агресивну, насильницьку поведінку мобера, розкрито в концепції соціального навчання А. Бандури. Якщо раніше учень потрапляв у ситуації, на які реагував агресивно і це приносило успіх, то в подальшому навіть нейтральні за змістом подібні ситуації будуть сприйматися як негативні. Агресивні чи насильницькі дії завжди будуть пріоритетною формою реакції на подібні ситуації. Навіть більше, А. Бандура показує, що позитивно підкріплена дія кілька разів не потребує в подальшому детального аналізу, вона здійснюється автоматично [11]. Так, мобери, отримуючи бажаний ефект від цькування жертви, продовжують це робити протягом тривалого часу, майже автоматично, навіть не аналізуючи свої дії. Ситуацію, яку

інші учні сприймають як нейтральну, мобери ідентифікують як конфліктну чи загрозливу. Звісно, на модель такої інтерпретації значний вплив здійснює найближче соціальне оточення учнів. Насамперед джерелом взірця та стратегії інтерпретації є звичайно ж сім'я, друзі, ЗМІ, соціальні мережі, проте і заклади освіти закладають взірці поведінки та уточнюють рамки можливої поведінки. Недостатньо дослідженими сьогодні залишається неконтрольований вплив соціальних мереж та демонстрація насильства через них на дітей. В основі агресивних інтерпретаційних стратегій учнів лежить такий когнітивний складник особистості, як ворожість. Очевидно, що у моберів спотворена картина світу, вони сприймають все навколо як потенційно небезпечне та вороже. Тому виникає питання: «Чи розуміють мобери емоції інших людей?»

Дослідження Г. Гіні, метою якого було з'ясувати, наскільки мобери вміють розпізнавати емоції інших людей, охопило 692 дитини. Їм продемонстрували 8 чорно-білих портретів інших дітей, на яких вони або виражали різні емоції, або виглядали нейтрально. З допомогою нейтральних емоційних виражень дослідники прагнули з'ясувати деформацію у розпізнанні емоцій, коли вони визначаються дітьми як якась емоція (наприклад всі три як радість чи гнів, чи страх). На відміну від дослідження А. Фонці, автору не вдалося підтвердити припущення, що мобери розуміють емоції гірше, ніж інші діти. Проте з'ясовано, що найчастіше демонстровані емоції жертв, зокрема сум, страх, гнів, можуть підсилювати акт цькування мобера, викликають у них почуття влади і переваги.

Дослідження Г. Гіні та Е. Менесіні виявило у дітей-моберів дефіцит соціально-моральних якостей за відсутності відмінностей між особливостями інтелектуальної сфери у моберів, жертв та незадіяних у цьому процесі дітей. К. Сютон припускає, що для моберів характерним є процес знеособлення жертви та знецінення її болісних переживань і негативних соціальних наслідків. Адже достатній рівень розвитку соціально-когнітивних навичок може слугувати інструментом у досягненні як позитивних, так і негативних цілей. [12]. Навіть більше, на нашу думку, достатній рівень розвитку інтелектуальної сфери моберів дозволяє їм об'єднуватися з іншими та об'єднувати навколо себе інших дітей задля реалізації цькувань інших. Вищезгадані дослідження підтверджують, що різниця між моберами і дітьми з просоціальною поведінкою полягає насамперед у соціальних цілях, які вони переслідують, а також у моральних засадах, які мотивують їхню поведінку та слугують критеріями для вибору інструментів реалізації цілей та поведінки. Мобери не

є достатньо популярними в класі. За даними соціометрії, їх частіше обирають теж мобери, але рідко інші діти [6]. Чому ж тоді їм так важко протистояти? І чому «нейтральні учні» бояться зупинити їх? Можемо припустити, що через страх опинитися на місці жертви.

Однією з найважливіших проблем, на думку С.М. Єніколопова, є проблема легітимізації застосування насильства. До тих пір, поки не буде чесно дана відповідь на питання про роль застосування насильства у соціальних системах, всі дискусії з цього питання будуть безрезультатними [13]. На жаль, у сучасному освітньому середовищі насильство та різні форми агресії з боку педагогів залишаються інструментом контролю та впливу на учнів та вихованців. Як зазначає Е. Руллан, роль педагога у відтворенні та подоланні мобінгу є ключовою. Вчитель завжди знає про факти мобінгу і реагує в такий спосіб: ігнорує факт мобінгу (і таким чином дає свою мовчазну згоду), намагається боротися з ним чи схвалює та координує мобінг, скеровуючи його у напрямку, необхідному для підтримки певної бажаної ситуації. Навіть більше, з дошкільного віку у закладах освіти підкріплюються взірці насильницької та агресивної поведінки. Ось приклад, свідком якого довелося бути у ЗДО: головний герой свята – хуліган, який все трощить, говорить погані слова і стріляє у глядацький зал з рогатки. Для останнього дійства запрошує малюків із залу, але ті відмовляються; після чого вихователі таки виводять їх до хулігана і всі разом стріляють по інших дітях – адже це весело. Таке очевидне підкріплення та заохочення насильницьких поведінкових актів серед дітей дошкільного віку може формувати в них агресивні сценарії поведінки, і це підтверджує дослідження Л.Р. Хюзмана [14]. Дослідник підтверджує, що соціальна поведінка особи контролюється тими програмами поведінки, які вона вивчила у ранньому віці. Саме спостереження за певними поведінковими зразками (зокрема насильницькими) є основою для формування насильницьких сценаріїв реагування під час зіткнення із певними соціальними ситуаціями. Таким чином, процес формування агресивної та насильницької поведінки формується ще в дошкільному віці і багато в чому залежить від соціального середовища, в яке потрапила дитина. Оскільки діти більшість свого часу проводять саме в освітніх закладах, тому є необхідність впроваджувати превентивні стратегії щодо насильства, булінгу та мобінгу вже у закладах дошкільної освіти.

Характерною відмінністю процесу мобінгу від інших форм насильства в освітньому середовищі є знешкодження (нейтралізація активної позиції) жертви та позбавлення шансу захистити за допомогою об'єктивних та суб'єктивних механізмів. Об'єктивні: кількісна та (або)

фізична перевага моберів; систематичність знущань протягом тривалого часу (щонайменше тиждень). Суб'єктивні: почуття приреченості і невідворотності насильства; почуття безпомічності; сором та безсилля.

За таких умов жертва не робить спроб припинити знущання, а із суб'єкта функціонально перетворюється на об'єкт мобінгу. Звісно, одним з ключових питань розуміння мобінгу залишається «Хто потенційно може стати жертвою?». Побуває думка, що потенційні жертви чимось відрізняються від своїх однолітків: одягом, зовнішністю, статуєю... Проте дослідження Д. Олвеуса спростували це припущення. Більш ймовірно, що на процес перетворення учня на жертву мобінгу впливає низка чинників, які поєднуються у певну специфічну ситуативну конфігурацію. Комплекс соціальних (сім'я, друзі, педагоги, ЗМІ тощо) та індивідуальних чинників впливу на жертву та мобера, специфічних особистісних характеристик, що сприяють відтворенню ситуації насильства, можуть спровокувати мобінг.

З метою уточнення аспектів мобінгу в освітньому середовищі, у травні 2019 року, нами проведено опитування серед учнів старших класів. У дослідженні взяло участь 100 учнів шкіл міст Ужгорода та Мукачева, з них 54 дівчини та 46 хлопців 15–17 років. У результаті опитування вдалося з'ясувати таке: 95% учнів вказали, що у них є друзі серед однокласників, але 52% почуваються серед однокласників некомфортно. 35% респондентів вважають удари і побиття допустимими у вирішенні питань, 34% використовують образу, лайку у спілкуванні. На питання: «Чи траплялося, що ти з друзями гуртом когось провчив?» ствердну відповідь дали 64% учнів. 31% учнів вважають, що необхідно показати невдасі його місце за допомогою сили. 34% учнів вказали, що були жертвою насильства з боку однолітків. 58% опитаних визнали, що вигадують смішні прізвиська іншим, та 82% зізналися, що невинні жарти перетворюються на відкрите кепкування з когось. 45% вказали, що їм доводилось застосовувати насильство по відношенню до інших. Причиною насильницької поведінки і мобінгу зокрема є готовність та переконаність, що насильство є основним інструментом для розв'язання конфліктів та вирішення певних ситуацій і є «результатом взаємодії індивідуальних, соціальних, культурних та економічних факторів» [9].

Отримані результати опитування, які засвідчують високий рівень толерантності до насильства і мобінгу, є індикаторами складної соціальної, культурної та економічної ситуації.

Висновки з проведеного дослідження. Мобінг – це складне явище, яке має не тільки багатокomпонентну, але і багаторівневу структуру. Наслідки мобінгу для всіх безпосередніх

учасників (мобери, жертви та свідки) вкрай негативні, а система процесу мобінгу в освітньому середовищі також включає вчителів, керівництво, сім'ї учасників. У систему включено норми, цінності, культуру та ефективність навчання учнів. Важливими у формуванні поведінки мобера є інтерпретація ситуації, постановка цілей та критерії оцінки інструментів їх досягнення. Ситуація відтворення мобінгу може підтримуватися легалізацією та ігноруванням насильства освітніми закладами. В результаті опитування вдалося з'ясувати, що третина учнів вважають насильство прийнятним для вирішення ситуацій, використовують лайку та образи, переконані, що невдаха слід провчити за допомогою насильства. Третина опитаних учнів були жертвою насильства з боку інших дітей. Більшість опитаних зізналися, що є суб'єктами насильницької поведінки. Ефективна реакція на проблему мобінгу в освітньому середовищі, яка постала сьогодні гостро, неможлива без всебічного аналізу цього явища. Ретельне дослідження структури та функціонування мобінгу в сучасному освітньому середовищі потребує подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Olweus, D. Mobbning – vad vi vet och vad vi kan göra. Stockholm : Liber, 1986.
2. Pikas A. Slik stopper vi mobbing, Oslo : Gyldendal. 1976. 124 p.
3. Heinemann P.P. Mobbning – Gruppvåld bland barn och vuxna. Natur och kultur. Stockholm, 1972. P. 78.
4. Алексєенко Т.Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку та шляхи профілактики. *Особистість у просторі виховних інновацій*. 2018. № 1. С. 19–25.
5. Корабльова О.О. Профілактика мобінгу в шкільному середовищі у контексті діяльності UNISEF в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. №(1)18. С.130–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2018_1_32.
6. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга. Пер. с норв. Москва : Генезис, 2012. С. 119.
7. Randall Collins. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton University Press. 2009. 584.
8. Качмар О.В. Мобінг як різновид психологічного насильства у трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. 14. С. 58–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2016_14_16.
9. Тарасова С.Ю., Осницький А.К., Ениколопов С.Н. Социально-психологические аспекты буллинга: взаимосвязь агрессивности и школьной тревожности. Психологическая наука и образование psyedu.ru 2016. Том 8. № 4. С. 102–116.
10. Батаева Е.В. Моббинг на рабочем месте (междисциплинарные аспекты изучения). *Социологический журнал*. 2016. Том 22. № 3. С. 49–66. DOI: 10.19181/socjour.2016.22.3.4587.
11. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва. Серия: Психология. XX век, 2000, 512 с.
12. Malti T., Perren S. Soziale Kompetenz bei Kindern und Jugendlichen. Stuttgart: Kohlhammer, 2008, 280 S.
13. Ениколопов С.Н. Средства массовой коммуникации и насилие. Проблемы медиапсихологии. Москва : РИП Холдинг, 2002. С. 87–103.
14. Huesmann L.R., Moise J. Media violence; A demonstrated public threat to children. *Harvard Mental Health Letter*, 1996, Vol. 12.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОКРЕМИХ ТИПІВ КІБЕРЗЛОЧИНЦІВ

UKRAINIAN MEASUREMENT OF CYBER CRIME THROUGH THE PRISM OF SEPARATE TYPES OF CYBER CRIMINALS

У статті автором розглядаються окремі типи кіберзлочинців, які поширені в українському суспільстві, та надається загальна характеристика особливостей кожного з типів. У якості окремого типу кіберзлочинців виокремлюються хакери, які за допомогою масової культури власне й стали своєрідним символом даного різновиду протиправної діяльності. Водночас автор зауважує на багатогранності хакерства як соціального явища, яке не є тотожним кіберзлочинності, а також на зворотній стороні субкультури хакерів і їхній ролі у протидії кіберзлочинності. Крім того, автор звертає увагу на кіберзлочинність й у контексті глобальних викликів безпеці держав та інших соціальних інститутів, зокрема крізь призму інформаційних та кібервійн. У зв'язку із цим у рамках субкультури хакерів автором виділяється окремий тип кіберзлочинців, умовно позначений ним як політичні кіберзлочинці. На відміну від дій представників криміналітету та «білокомірцевих» злочинців, їхні дії можуть не мати економічних мотивів або такі мотиви не є пріоритетними. У статті також розглядається тип правопорушників у кіберсфері, який складається із представників традиційного та організованого криміналітету, які використовують здобутки науково-технічного прогресу під час здійснення кримінальних практик. У кіберзлочинах даного типу, на думку автора, вагоме місце займають не стільки технічні знання, скільки навички соціальної інженерії. Окремо автор виділяє кіберзлочини, які вчиняють «білокомірцеві» злочинці. Через складність їхнього виявлення кіберзлочини «білих комірів» відзначаються високим рівнем латентності. У зв'язку з масовим поширенням такого різновиду правопорушень у кіберсфері, як використання неліцензійного програмного забезпечення, автор виділяє в якості окремого типу кіберзлочинців пересічного побутового (кібер)пірата. При цьому надається економічне та соціологічне пояснення поширення подібних масових протиправних практик в українському суспільстві. Серед правопорушників із числа пересічних громадян, які використовують технічні прилади та віртуальну мережу, крім піратів, автором виділяються й інші злочинці, які складають окремий тип.

Ключові слова: кіберзлочинність, типи кіберзлочинців, хакери, кіберзлочинність кри-

міналітету, «білокомірцеві» кіберзлочинці, піратство, криміналізація віртуального простору.

In the article, the author considers certain types of cybercriminals that are common in Ukrainian society, and gives a general description of the characteristics of each type. Hackers stand out as a separate type of cybercriminals, who, with the help of mass culture, have actually become a kind of symbol of this type of illegal activity. At the same time, the author notes the versatility of the hacker subculture as a social phenomenon that is not identical with cybercrime, as well as on the reverse side of hacking and their role in countering cybercrime. In addition, the author draws attention to cybercrime in the context of global security challenges of states and other social institutions, in particular through the prism of information and cyber warfare. In this regard, in the framework of the hacker subculture, the author identifies a separate type of cybercriminals conditionally designated by him as political cybercriminals. Unlike felons and white-collar criminals, their actions may not have economic motives or such motives are not priority. The article also examines the type of offenders in the cyber sphere, consisting of representatives of traditional and organized criminals who use the achievements of scientific and technological progress in the implementation of criminal practices. In the cybercrimes of this type, according to the author, an important place is occupied not so much by technical knowledge as by the skills of social engineering. Separately, the author identifies cybercrime, criminals commit "white collar". Due to the complexity of their detection, white-collar cybercrimes have a high level of latency. In connection with the mass distribution of this type of offense in the cyber sphere, such as the use of unlicensed software, the author identifies ordinary (cyber) pirates as a separate type of cybercriminals. At the same time, an economic and sociological explanation is provided for the spread of such illegal practices in Ukrainian society. Among the offenders from among ordinary citizens who use technical devices and a virtual network, in addition to pirates, the author distinguishes other criminals who make up a separate type.

Key words: cybercrime, types of cybercriminals, hackers, cybercrime criminality, "white-collar" cybercriminals, piracy, criminalization of virtual space.

UDK 316.422.44+316.624
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.14>

Чаплик М.М.

к.і.н., доцент кафедри соціології управління
Донецький державний університет управління

Постановка проблеми. Злочинність як мінливе соціально негативне явище, яке супроводжує людство протягом усієї історії його існування, в епоху інформаційних технологій набуває нових форм та ознак. Інформаційні технології проникають та швидко опановують різноманітні сфери суспільства, в тому

числі і сфери, які пов'язані з отриманням прибутків, наприклад, сферу економіки, фінансів, торгівлі, або сфери, які пов'язані із суспільною та національною безпекою, приватністю особистості тощо. Дані сфери переносяться у віртуальний світ, а відтак стають вразливими для кіберзлочинців. Отже, з поширенням інформа-

ційних технологій кіберзлочинність перетворюється на вітальну проблему як усього людства та створених ним інституцій, так і окремих індивідів. Відтак і протидія кіберзлочинності потребує нових підходів та рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для пояснення кіберзлочинності доцільно звернутися до трактування злочинного та законного у соціологічній теорії. У даному разі, на нашу думку, видаються актуальними ідеї одного із класиків соціології Е. Дюркгайма стосовно того, що вважати нормою, а що – патологією, висловлені ним в однойменній праці [1]. Злочинність, як і інші соціальні патології, сприймається французьким соціологом як нормальне та цілком природне соціальне явище. Даний підхід був критично сприйнятий за часів Е. Дюркгайма та продовжує піддаватися критиці в наш час. Разом із тим він допомагає пролити світло на процес криміналізації віртуального простору. Особливо доречні ідеї Е. Дюркгайма в контексті погляду на норми та девіації у віртуальному світі крізь призму явища хакерства. У віртуальному просторі хакери намагаються самовиразитися і таким чином готують інноваційні та технологічні зміни. Водночас створений «людиною технічною» віртуальний світ потребує розроблення певних правил перебування в ньому. Отже, хакери не лише йдуть в авангарді технічного прогресу, але й готують соціальні зміни та виступають провісниками нових норм моралі та права.

Під час розгляду хакерів як соціального явища заслуговують на увагу ідеї іспанського соціолога М. Кастельса, висловлені ним стосовно інформаційного суспільства. Як зазначає М. Кастельс, культура хакерів відіграє головну роль у побудові Інтернету із двох причин: 1) вона є середовищем «для видатних технічних інновацій»; 2) вона є передавальною ланкою «між знаннями, породженими техномеритократичною культурою, та підприємницькою діяльністю» [2, с. 57]. Головними елементами субкультури хакерів є свобода, яка поєднується із співробітництвом та «в кінцевому підсумку призводить до «економіки дарування», технічні інновації та «внутрішнє задоволення від процесу творчості» [2, с. 64–65]. Крім того, існують субкультури хакерів, які «базуються на політичних принципах, а також на особистому протесті» [2, с. 68].

При цьому М. Кастельс відокремлює хакерів від крєкерів та кіберзлочинців. До крєкерів іспанський соціолог відносить індивідуумів, які «намагаються заявити про себе, але володіють досить обмеженими технічними знаннями» [2, с. 69]. Саме крєкерам, а не хакерам, він приписує поведінку «безвідповідальних комп'ютерних диваків», які «намагаються зламувати коди, незаконно проникати в системи

або вносити безлад у комп'ютерний графік» [2, с. 57]. Разом із тим, на думку М. Кастельса, подібну поведінку «слід відрізнити від кіберзлочину – грабунку через Інтернет з метою особи-стої наживи» [2, с. 68].

Американський соціолог Р. Коллінз розглядає хакерські атаки як своєрідну форму віртуалізованого конфлікту. Вони вчиняються з метою отримання матеріальної вигоди, інформації, документів (злочини проти власності, честі та гідності та вторгнення в приватну сферу). Також вони вчиняються з метою зламу та порушення нормальної роботи будь-якого ресурсу як форма протесту або демонстрація «програмістської майстерності» [3, с. 107].

Проблема кіберзлочинності в Україні привертає увагу дослідників різних наукових напрямків, а також фахівців-практиків, у першу чергу юристів, економістів, фінансистів, соціологів, фахівців з інформаційних технологій, безпеки тощо. До розгляду різних аспектів даної проблеми звертаються у своїх роботах такі дослідники, як П. Біленчук, В. Голубєв, М. Карчевський, Н. Козак, Н. Міщук, П. Пушкарєнко, В. Шелухін та інші [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Водночас серед усіх різновидів правопорушень кіберзлочини є найбільш динамічними, а відтак потенційно становлять найбільшу загрозу для людини та створених нею інституцій. Тому проблема кіберзлочинності потребує постійного вивчення та системного моніторингу для мінімізації загроз для індивіда та суспільства.

Постановка завдання. Метою даної статті є розгляд найпоширеніших типів кіберправопорушників у реаліях сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними колишнього начальника Департаменту кіберполіції С. Демедюка, серед найпоширеніших різновидів кіберзлочинів в Україні виділяються кібершахрайство, крадіжка даних банківської карти, протиправний контент, поширення шкідливого програмного забезпечення та створення майданчиків для продажу викраденої інформації [11].

За інформацією вітчизняної компанії Опендатабот, яка аналізує дані основних публічних реєстрів країни, шахрайство є найбільш популярною статтею кіберзлочинів, потім йдуть незаконне втручання в роботу комп'ютера та поширення порнографії [12].

Згідно із статистичними даними Офісу Генерального прокурора у 2019 році найбільшу кількість кіберзлочинів було обліковано за такими правопорушеннями, як: шахрайство, вчинене у великих розмірах або шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки (ст. 190 ч. 3) – 2440; несанкціоноване втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних

мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361) – 1137; несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в ЕОМ (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362) – 717; незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200) – 697 [13].

Застосовуючи метод типології, спробуємо поділити всю сукупність вітчизняних кіберправопорушників на окремі, найбільш характерні та узагальнені типи, враховуючи при цьому високий рівень латентності даного різновиду злочинності та неможливість його об'єктивного відображення у статистичних даних. На нашу думку, можна виділити шість типів кіберзлочинців, які поширені в українському суспільстві.

До представників першого типу правопорушників у кіберсфері слід віднести високоінтелектуальних злочинців, які не належать до світу традиційного криміналітету та організованої злочинності. Використовуючи усталене мовне кліше на позначення комп'ютерних зловмисників? позначимо їх таким поняттям, як «чорні» хакери (або black hat). Отже, перший тип кіберзлочинців – це власне фахівці у сфері інформаційних технологій, які використовують власні навички для протиправних дій. Наприклад, «чорні» хакери можуть зламувати віддалені сервери установ різної форми власності, приватних підприємств та окремих осіб у різних кутках світу із власної ініціативи або на замовлення. Спільнота хакерів у силу своїх здібностей у сфері комп'ютерних наук та ІТ-технологій, наприклад, здатна використовувати штучний інтелект для здійснення зловмисних атак, які вимагають залучення значної кількості ресурсів. Наприклад, шляхом програмування нейромережі на постійні атаки, які будуть повторюватися, поки не досягнуть результату [14].

Через те, що саме поняття «хакер» не є тотожним поняттю «кіберзлочинець», заради об'єктивності відзначимо й іншу, позитивну сторону хакерства – «білих» (white hat або етичних) хакерів, які, навпаки, протидіють кіберзлочинності та кіберзагрозам для людей та інституцій. Для забезпечення власної кібербезпеки з ними активно співробітничать провідні світові корпорації та компанії. Одним із напрямків діяльності «білих» хакерів є тестування сайтів шляхом намагання їх зламати та таким чином виявити вразливі місця, наприклад, тестування системи державних закупівель Prozorro [15]. Є випадки, коли в хакерській спільноті відбуваються переходи між «білою» та «чорною» сферами. В якості прикладу можна навести випадок із К. Мітником, який у минулому

був «чорним» хакером, а наразі є провідним експертом із кібербезпеки [16].

У межах субкультури хакерів можна виділити ще один тип кіберзлочинців – умовно позначений нами як політичні кіберзлочинці. Під ним ми маємо на увазі хакерів, яких використовують інші країни, наприклад, із метою дестабілізації політичної ситуації в державі тощо. Фактично в даному разі мова йде про окремих кіберфронт у гібридних війнах як війнах нового типу, де економічні мотиви можуть мати вторинне значення. До даного типу злочинів належать масовані кібератаки на окремі держави, їхні установи та інформаційні системи, силові та безпекові структури, підприємства, інфраструктурні об'єкти, кібершпигунство і т. ін. Сюди ж належать технології з поширення дезінформації (зокрема, дипфейків – зображень та відео, які створюються штучним інтелектом та видаються справжніми [17]), наприклад, для компрометації еліти, втручання у виборчий процес, масового маніпулювання свідомістю тощо. Отже, таких кіберзлочинців можливо використовувати як у кібервійнах, так і в інформаційних війнах. Крім того, до даного типу відносяться кібертерористи, які, наприклад, вчиняють кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури. Даний вид правопорушень може керуватися й благородною метою (наприклад, хактивізм), бути альтруїстичним та некерованим ззовні, виявлятися як форма протесту, зумовленого намаганням офіційних структур контролювати Інтернет, а неформальних структур – зберегти конфіденційність та анонімність [3, с. 107–108].

Третій тип кіберзлочинців – це особита група представників криміналітету, які мають кримінальний габітус або дотичні до кримінальних практик. На певному етапі свого розвитку технології потрапляють в поле зору традиційної та організованої злочинності, і зрештою, кіберзлочинність перетворюється на один із напрямків у протиправній діяльності організованого та традиційного криміналу. На даний час зафіксовано достатньо фактів того, що кіберзлочини вчиняються кримінальниками, в тому числі й із установ виконання покарань, наприклад, шляхом телефонного шахрайства з місць позбавлення волі. Керівництво даними правопорушеннями здійснюється представниками організованої злочинності, зокрема «злочинцями в законі» [11]. Важливу роль у переході кіберзлочинності до поля зору традиційного та організованого криміналітету відіграє технічне спрощення здійснення окремих видів кіберзлочинів, а відтак і здатність до їх вчинення звичайними користувачами інформаційних приладів, електронних мереж та засобів зв'язку. Крім того, варто зауважити, що традиційний криміналітет застосовує не стільки нові технології, скільки використовує соціальну

інженерію в поєднанні з технічними засобами, які є здобутками науково-технічного прогресу. При цьому традиційний та організований криміналітет також використовує кіберсферу для вчинення злочинів, які були відомі кримінальному світові ще до появи комп'ютерів та Інтернету. Зокрема, здійснює торгівлю наркотиками шляхом використання даркнету або за допомогою віртуальної мережі «наркомагазинів» у соціальних мережах та месенджерах, наприклад, через Telegram. Таким же чином традиційний та організований кримінал опановує віртуальний світ для поширення інших заборонених видів товарів та послуг, відмивання грошей тощо. Анонімність, а відтак і можливість уникнути відповідальності, а також можливість для організованої транснаціональної кіберзлочинної діяльності, динаміка зростання якої, на думку експертів, вже дозволила обігнати такий прибутковий напрямок кримінальної економіки, як наркобізнес, – усе це робить технічні прилади та віртуальний світ привабливими для організованої злочинності та традиційного криміналітету.

Четвертий тип кіберзлочинців – це «білокомірцеві» злочинці, які використовують кіберсферу для вчинення злочинів в економічній, фінансовій тощо сферах. Кіберзлочини приваблюють «білих комерційців» анонімністю, складністю їхнього розкриття тощо. «Білокомірцеві» злочинці можуть вчиняти традиційні економічні злочини за допомогою технічних пристроїв та віртуальної мережі. Також «білі комерційці» можуть вчиняти й кіберзлочини або імітувати роль «жертв» кіберзлочинів із метою приховування власне «білокомірцевих» правопорушень. Так, экс-начальник Департаменту кіберполіції С. Демедюк зазначав про факти прикривання окремими підприємствами вигаданими кіберзлочинами з метою уникнення сплати податків, викрадення та легалізації коштів. За його словами, коли законодавець дозволив податкову відстрочку для підприємств-жертв атаки вірусу Petya у червні 2017 року, то цим скористалося багато підприємств, які, за результатами слідства, були заражені вірусом вже після атаки [11]. Вчинення кіберзлочинів «білими комерційцями» збільшує їхню суспільну шкоду, адже самі злочини «білих комерційців» відзначаються високою латентністю, а в поєднанні з використанням технічних приладів та віртуальної мережі рівень їхньої латентності значно зростає.

Варто зважати на окремий тип кіберзлочинців, а саме на пересічних громадян країни, які порушують авторські права. Використання піратського програмного забезпечення зберігається як масове явище в українському суспільстві. За даними дослідження Business Software Alliance (BSA) «Global Software Survey», станом на кінець 2017 року 80% встановленого

на комп'ютерах програмного забезпечення в Україні не мало відповідної ліцензії [18]. Даний феномен пов'язаний із економічним зиском, який отримує пересічний житель країни від користування піратським програмним забезпеченням, а також іншими об'єктами авторського права та інтелектуальної власності. Поведінку такого типу правопорушників можна пояснити з точки зору економічного підходу Г. Беккера, а саме кризь призму оцінки витрат та користі, коли очікувана корисність від протиправної дії перевищує корисність, яку можна було б отримати використовуючи час та засоби законним шляхом [19, с. 293], та теорією аномії в її формулюванні Р. Мертоном, коли видається неможливим досягти приписаних у суспільстві устремлень законним шляхом [20, с. 247]. Проблема раціональності піратства у кіберсфері детально розкривається у вітчизняних наукових розвідках [10].

Масовість поширення порушень авторського права та суміжних прав також підтверджує теорію німецького соціолога та кримінолога Ф. Зака стосовно того, що переважна більшість дорослого населення сучасного суспільства принаймні раз у житті вчиняє злочин згідно з існуючим у конкретному суспільстві кримінальним правом [21, с. 109].

У якості репрезентантів шостого типу кіберзлочинців слід виділити пересічних громадян, які вчиняють інші, крім піратства, правопорушення із застосуванням технічних приладів та віртуальної мережі. До нього не належать представники традиційного та організованого криміналітету, «білі комерційці» або комп'ютерні інтелектуали – хакери. На нашу думку, це найбільш строкатий та складний у сенсі систематизації тип кіберзлочинців. Більшість кіберзлочинів даного типу лежить у площині отримання матеріальної вигоди. При цьому деякі з них можуть відрізнитися особливим цинізмом навіть серед соціальних патологій, як, наприклад, поширення дитячої порнографії або шахрайство на зборі коштів для лікування хворих дітей тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, правопорушення у кіберсфері є доволі поширеним соціальним явищем не лише у світі, а й в українському суспільстві, яке має високу динаміку зростання та латентність. Водночас природа цих правопорушень, а відтак і типів кіберзлочинців, які їх уособлюють, є різною. Кожен із типів кіберправопорушників має свою мотивацію до вчинення злочинів у кіберсфері. Якщо профілактика та протидія одним правопорушенням потребує інформаційної та роз'яснювальної роботи або лежить у площині зростання рівня економічного добробуту населення, то профілактика та протидія іншим кіберзлочинам полягає в поширенні знань про кібербезпеку почина-

ючи зі шкільного віку, посиленні кримінальної відповідальності на законодавчому рівні, залученні до кібербезпеки комп'ютерних інтелектуалів тощо. Відтак профілактика та протидія даним правопорушенням потребують різних підходів в залежності від окремого типу кіберзлочинців. У цілому проблема такого різновиду девіацій, як кіберзлочинність, лежить у міждисциплінарній площині і не втрачати актуальності в найближчій часовій перспективі, а відтак залишатиметься у фокусі уваги фахівців як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дюркгейм Э. Норма и патология. Социология преступности (Современные буржуазные теории): сб. статей / под ред. М. Вольфганга. Москва : Издательство «Прогресс», 1966. 368 с. С. 39–44.
2. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе; пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитонов. Екатеринбург : У – Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. 328 с.
3. Кучеренко И.В. Рэндалл Коллинз о виртуализации конфликта в повседневной жизни. *Философские проблемы информационных технологий и киберпространства*. 2013. Выпуск 5, № 1. С. 99–111.
4. Біленчук П.Д. Портрет комп'ютерного злочинця. Київ : V&V, 1997. 48 с.
5. Голубев В.А. Аналіз кіберзлочинності у сфері економічної безпеки. *Information Technology and Security*. 2013. № 1(3). С. 26–32.
6. Карчевський М.В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України : монографія. МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 528 с.
7. Козак Н.С. Криміналістична характеристика осіб, які вчиняють комп'ютерні злочини. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*, 2(61) 2013. С. 186–191.
8. Міщук Н. Кіберзлочинність як загроза інформаційному суспільству. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2014. Вип. 51. С. 173–179.
9. Пушкаренко П.І. Кіберзлочинність як новітній феномен тіньової економіки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*: зб. наук. праць. Суми : УАБС НБУ, 2006. Т. 17. С. 75–82.
10. Шелухін В.А. Інтернет-піратство як раціональний вибір (з погляду моделі Г. Беккера та концепції мікро-макро переходів Дж. Колмена). *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 1/2 (33/34). 2017. С. 161–170.
11. Голова Кіберполіції: «Ваш син у поліції» приносить шахраям на «зоні» мільйон гривень на добу. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/01/15/633003/> (дата звернення: 10.01.2020).
12. За п'ять років кіберзлочинність в Україні виросла вдвічі. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/21/652782/> (дата звернення: 10.01.2020).
13. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2019 р. Офіс Генерального прокурора. Статистика. URL : <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 25.01.2020).
14. Використання штучного інтелекту для злочину назвали головною загрозою 2020 року. URL : https://dt.ua/TECHNOLOGIES/vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-dlya-zlomu-nazvali-golovnoyu-zagrozoju-2020-roku-333526_.html (дата звернення: 15.01.2020).
15. «Білі» хакери шукатимуть баги в системі Prozorro. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2019/08/16/650675/> (дата звернення: 15.01.2020).
16. Митник К.Д., Саймон В.Л. Искусство обмана. Издательство : Компания АйТи, 2004. 360 с.
17. Мацука О. Дипфейк – нові можливості, або Революція у фальсифікаціях. URL : https://dt.ua/internal/dipfejk-novi-mozhливosti-abo-revoluciya-u-falsifikacijah-308451_.html (дата звернення: 15.01.2020).
18. В Україні 80% усього програмного забезпечення є неліцензійним – дослідження. URL : <https://www.unian.ua/science/10267089-v-ukrajini-80-usogo-programnogo-zabezpechennya-ye-nelitsenziynim-doslidzhennya.html> (дата звернення: 15.01.2020).
19. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории : пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников ; предисл. М.И. Левин. Москва : ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.
20. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 873, [7] с.
21. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Монография. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2013. 650 с.

СТАВЛЕННЯ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ ДО ВЛАСНОЇ ЗОВНІШНОСТІ

ATTITUDE OF MODERN STUDENTS IS TOWARD OWN APPEARANCE

Сьогодні оцінка зовнішності стала важливим соціально-психологічним фактором. Багато в чому це пов'язано із впливом соціокультурних факторів на формування образів ідеальної зовнішності. Також люди часто пов'язують неповноцінність своїх міжособистісних відносин із невідповідністю зовнішніх параметрів свого тіла вимогам, що висуваються соціумом.

У певні історичні періоди в різних країнах існували усталені стандарти зовнішньої привабливості та потворності, що виявлялося не тільки в культурному та естетичному аспекті (вбрання, прикраси), але й у фізичному (будова тіла, фізичні вади).

Досить актуальним та поширеним явищем у сучасному суспільстві є незадоволеність особистості власним зовнішнім виглядом. Важливу роль в оцінці зовнішньої привабливості відіграє ступінь відповідності зовнішності домінуючим стандартам краси. Власний тілесний образ, а саме такий важливий компонент, як зовнішність, може значно впливати на очікування людини відносно успішності або неуспішності майбутньої взаємодії та на її реальну поведінку по відношенню до інших людей.

«Мода на красу» не виникає просто так. Вона завжди відбиває найменші зміни, що відбуваються в житті суспільства.

Досить важливою проблемою сьогодення є оцінювання власної зовнішності представниками молодого покоління, зокрема студентською молоддю. Бо саме у студентському віці ставлення до власної зовнішності включає такі основні складові частини становлення самодостатньої та зрілої особистості.

Молоді люди за допомогою власного зовнішнього вигляду намагаються самовиразитися, позбутися відчуття самотності, самоорганізуватися, задовольнити потребу в сексуальних контактах тощо. Ставлення людини до свого зовнішнього вигляду є частиною її ставлення до себе.

У своєму розвідувальному дослідженні ми намагалися вивчити ставлення до власної зовнішності сучасних студентів та їхнє прагнення відповідати/не відповідати «стандартам краси».

Ключові слова: зовнішність, «стандарти краси», студент, оцінка зовнішності, ставлення до власної зовнішності.

Today the estimation of appearance became an important socialpsychological factor. In a great deal it is related to influence of socio-cultural factors on forming of characters of ideal appearance. Also people often bind inferiority of the interpersonal relations to the mismatch of external parameters of the body to the requirements that is pulled out by society.

In historical periods are certain in different countries existed withstand standards of external attractiveness and deformity are certain, that appeared not only in a cultural and aesthetic aspect, but also in physical.

The actual enough and widespread phenomenon in modern society is dissatisfaction by personality by own original appearance. An important role at the estimation of external attractiveness is played by the degree of accordance of appearance to the dominant standards of beauty. Own corporal character, namely, such important component, as appearance, can considerably influence on expectation of man in relation to success or unsuccess of future cooperation, and on her real behavior in relation to other people.

A "fashion on beauty" does not arise up simply so. She always reflects the least changes that take place in life of society.

A rather important problem of today is the assessment of one's own appearance by the representatives of the young generation, in particular the student youth. It is precisely at the student age that one's self-esteem includes such basic components of becoming a self-sufficient and mature personality.

Young people are trying to express themselves through their own appearance, to get rid of loneliness, to organize themselves, to satisfy the need for sexual contacts and so on.

Attitude of man toward the original appearance is part of her attitude toward itself.

In the reconnaissance research we tried to learn attitude toward own appearance of modern students, and their aspiration to answer/not to answer the "standards of beauty".

Key words: appearance, "standards of beauty", student, assessment of appearance, attitude to their own appearance.

УДК 3.316.7

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.15>

Черкашина Т.О.

к.соціол.н., доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонський державний університет

Постановка проблеми. Сьогодні досить актуальним та поширеним явищем у сучасному суспільстві є незадоволеність особистістю власним зовнішнім виглядом.

Багато в чому це пов'язано із впливом соціокультурних факторів на формування образів ідеальної зовнішності. Також люди часто пов'язують неповноцінність своїх міжособистісних відносин із невідповідністю зовнішніх параметрів свого тіла вимогам, що висуваються соціумом, ототожненням привабливої зовнішності з життєвою успішністю, заможністю, благо-

получчям. Тому часто вважають покращення зовнішності фактором, що сприяє гармонізації відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Більшість досліджень у даній області сконцентровані на вивченні ставлення до власної зовнішності в рамках проблем фізичного або тілесного Я, образу тіла, Я-концепції, самосвідомості й ставлення до себе.

Актуальними напрямками у вивченні ставлення до власної зовнішності є визначення гендерних відмінностей у ставленні до власної

зовнішності та в її оформленні (М.В. Буракова, Д.В. Воронцова, Т.В. Говорун, І. Жеребкіна, І.С. Касабова, З.І. Рябікіна та інші) і виявлення специфіки ставлення до своєї зовнішності в різні вікові періоди (О.І. Кононенко, Р.В. Моляко, Т.А. Нечитайло, В.О. Подорога й інші).

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми намагались дослідити ставлення до власної зовнішності сучасних студентів, їхню задоволеність власним зовнішнім виглядом, критерії невдоволеності та основні індикатори змін зовнішності, яких прагне сучасна студентська молодь.

Виклад основного матеріалу дослідження. У певні історичні періоди в різних країнах існували певні усталені стандарти зовнішньої привабливості та потворності, що виявлялося не тільки в культурному та естетичному аспекті (вбрання, прикраси), але й у фізичному (будова тіла, фізичні вади).

Наприклад, мешканці Стародавньої Греції приділяли багато уваги стандартам краси. Перед атлетичними чоловіками з лискучою шкірою відкривались усі можливості. Що ж до жінок, то в ціні були повні й рудоволосі. Чоловікові мати красу було за щастя. Для жінки ж краса означала неприємності [9]. А у Стародавньому Єгипті ідеальними і в чоловіків, і у жінок вважались високі, стрункі постаті з тонкою талією і широкими плечима, мигдалеподібний розріз очей, тонкі риси обличчя, прямий ніс, повні губи. Жінки повинні були бути світлошкірими, мати широкі (але не пишні) стегна і довгі ноги [3]. Ідеал краси в Давньому Китаї – маленька, тендітна жінка з крихітними ногами. До речі, головним достоїнством чоловіка в Китаї вважалося довге волосся, яке заплітали в химерні коси [2].

У Середньовіччі, зокрема, земна краса вважалася гріховною, а насолода нею – забороненою. Зокрема, часто тогочасні модниці вживали різного роду препарати, які, на їхню думку, повинні були допомагати схуднути. Деформація форми черепа – ще один давній і досить дивний ритуал краси. Ідеал жінки персоніфікувала пресвята діва Марія – подовжений овал обличчя, підкреслено високе чоло, величезні очі й маленький рот [5].

Високе Відродження принесло зовсім інше розуміння краси. Замість тонких, струнких рухливих фігур тріумфують пишні форми, могутні тіла із широкими стегнами, з розкішною повнотою шиї й плечей.

Наприкінці XVIII сторіччя ідеалом краси вважались «осині талії», бліді обличчя, зніженість і витонченість. Здоровий рум'янець і засмага, міцне, сильне тіло були ознаками низького походження.

Корінні та швидкоплинні зміни в моді та стандартах краси, зокрема жіночої, спосте-

рігаються у ХХ столітті. Особливо це помітно зі змінами у стилі одягу та зачісках.

Важливу роль в оцінці зовнішньої привабливості відіграє ступінь відповідності зовнішності домінуючим стандартам краси. Власний тілесний образ, а саме такий важливий компонент, як зовнішність, може значно впливати на очікування людини відносно успішності або неуспішності майбутньої взаємодії та на її реальну поведінку по відношенню до інших людей [7].

«Мода на красу» не виникає просто так. Вона завжди відбиває найменші зміни, що відбуваються у житті суспільства. Часто «стандарту краси» пов'язані з духом певного історичного часу, виступають викликом усталеним нормам, реакцією на соціальні вимоги, є психологічною необхідністю, зміною вражень, потребою відновлення тощо.

Сьогодні оцінювання та увага до зовнішності людини не є виключенням. Пропагуються образи сучасних дітей, підлітків, чоловіків/жінок, представників певних професій та видів діяльності; пропагуються стилі вбрання, зачісок, навіть будови тіла та інших фізіологічних параметрів тощо. Це впливає на появу усталених «зразків зовнішності», які є модними в певний проміжок часу й створюють у свідомості людей стереотипи [8, с. 38–43].

Зокрема, оцінювання власної зовнішності та прагнення до існуючих «стандартів краси» притаманне майже всім людям, особливо підліткам та молоді, соціалізація та самоідентифікація яких відбувається у час, коли попередні стереотипи руйнуються, відбувається переоцінка цінностей. Молоді люди за допомогою власного зовнішнього вигляду намагаються самовиразитися, позбутися відчуття самотності, самоорганізуватися, задовольнити потребу в сексуальних контактах тощо.

Студентський вік – надзвичайно важливий період становлення «Я-концепції» – складної, динамічної системи уявлень студента про себе як особистість: неповторність самосприйняття через фіксацію соціально-рольової позиції та настанов щодо себе, емоційно-ціннісне ставлення до себе, що визначається самооцінкою якостей і особистісних властивостей, рівнем самоповаги, поведінкова складова частина як само презентація [6].

На думку Т.С. Леві, ставлення людини до свого зовнішнього вигляду є частиною її ставлення до себе [4, с. 72–75].

Найбільш повним сьогодні вважається таке визначення ставлення до власної зовнішності, під яким розуміється значимий, емоційно-насичений компонент ціннісно-сміслової сфери суб'єкта, що регулює його переживання, взаємини із соціальною реальністю, впливає на оцінку людиною власних життєвих перспектив, на задоволеність собою і своїм життям [1, с. 67–77].

Із метою вивчення ставлення до власної зовнішності сучасних студентів та їхнього прагнення відповідати/не відповідати «стандартам краси» нами було проведено пілотажне дослідження.

Базою проведення пілотажного опитування було обрано Херсонський державний університет.

Респондентами виступили 130 студентів (65 дівчат та 65 хлопців) зазначеного закладу вищої освіти, які погодились взяти участь в опитуванні; опитуванням охоплено було 11 факультетів університету та всі курси навчання. Використовувався метод випадкової вибірки.

Результати розвідувального опитування показали, що:

- 46,2% студентів (серед них 30% хлопців та 16,2% дівчат) задоволені власною зовнішністю;
- 3,1% студентів обох статей категорично незадоволені власним зовнішнім виглядом;
- 33,8% скоріше задоволені, ніж не задоволені зовнішністю (більшість із них дівчата), та 9,2% – навпаки (більшість також дівчата) – скоріше незадоволені власним виглядом;
- 7,7% вагаються з відповіддю щодо ставлення до власної зовнішності.

Незважаючи на достатній рівень задоволеності студентів власною зовнішністю, 5,4% хлопців хотіли б змінити свій зовнішній вигляд, а 11%, можливо б, його змінили. Дівчата більш схильні до змін зовнішності – 17% опитаних; 13,1% студенток цілеспрямовано хочуть змінити власний зовнішній вигляд. Категорично не хочуть міняти власний вигляд 30% опитаних студентів.

Відповіді студентів на питання «Що саме Ви хотіли б змінити у власній зовнішності?» розподілилися відповідно до статі. Хлопці надають перевагу змінам, що пов'язані з фізичними даними та тілесними маркерами; дівчата в основному зосереджені на фізичних змінах та змінах у стилі одягу.

Основні індикатори зміни зовнішності респондентів-чоловіків (подані за зниженням актуальності):

- зробити тіло більш фізично розвинутим і красивим;
- зробити тату/пірсінг;
- набрати вагу;
- виправити фізіологічні дані (заїкання, розмір губ, носа, розріз очей, підборіддя, обмеження в рухах, прихрамування або інше);
- змінити стиль одягу;
- схуднути;
- відповідати «стандартам краси».

Основні індикатори зміни зовнішності дівчат-респондентів (подані за зниженням актуальності):

- схуднути;

– зробити тіло більш фізично розвинутим і красивим;

- зробити тату/пірсінг;
- змінити стиль одягу;
- змінити колір волосся/зробити креативну зачіску;
- виправити фізіологічні дані (заїкання, розмір губ, носа, розріз очей, підборіддя, обмеження в рухах, прихрамування або інше);
- відповідати «стандартам краси»;
- набрати вагу.

51,5% опитаних студентів вважають, що зовнішність у сучасному суспільстві має вагоме значення. 17% вважають, що зовнішність важлива більше для дівчат, ніж для хлопців. 20% вважають, що зовнішність людини не має особливого значення. 10% заперечують вагоме значення зовнішності особистості у сучасному суспільстві.

25,4% впевнені, що «красивим» людям все легше дається, ніж «некрасивим»; 31,5% опитаних дівчат та хлопців не погоджуються із зазначеним твердженням; 16,2% скоріше погоджуються з даним «стереотипом», 14,6% вбачають можливість того, що «красиві» люди легше й швидше досягають успіхів у сучасному суспільстві.

Висновки із проведеного дослідження.

Зовнішність людини завжди була чинником привертання уваги до особистості, її професійної діяльності, соціального статусу тощо. За зовнішністю людину не тільки оцінюють, але й доволі часто дискримінують.

Оцінювання зовнішності суміжне з багатьма людськими установками: сумнівом, заздрістю, недовірою, ворожістю, агресією тощо. Нерідко воно стає пусковим механізмом подібних почуттів.

Досить важливою проблемою сьогодення є оцінювання власної зовнішності представниками молодого покоління, зокрема студентською молоддю. Бо саме у студентському віці ставлення до власної зовнішності включає такі основні складові частини становлення самодостатньої та зрілої особистості: оцінно-змістовні інтерпретації різних компонентів зовнішності; ставлення до відображеного зовнішнього Я; оцінку відповідності зовнішнього вигляду віковим, гендерним і рольовим характеристикам; ступінь задоволеності своєю зовнішністю протягом усього життя й у теперішній період часу; інтенсивність виразності бажання змінити власну зовнішність тощо.

Результати проведеного нами пілотажного дослідження дозволили висунути певні гіпотези для подальших досліджень та зробити такі висновки:

- студенти-чоловіки частіше задоволені власною зовнішністю, ніж дівчата; серед дівчат переважають ті, хто скоріше задоволений, ніж незадоволений своїм зовнішнім виглядом;

– незважаючи на достатньо високий рівень задоволеності власною зовнішністю серед опитаних, велика кількість дівчат у порівнянні із хлопцями все ж схильні або впевнено хочуть змінити зовнішній вигляд;

– серед основних критеріїв зовнішності, які б хотіли змінити хлопці і дівчата, превалюють такі: зробити тіло більш фізично розвинутим і красивим, зробити тату/пірсінг; у дівчат поряд із зазначеними у пріоритеті – схуднути;

– більше ніж половина опитаних студентів вважають, що зовнішність у сучасному суспільстві має вагомий значення і вважають або погоджуються із тим, що «красивим» людям все легше та швидше дається, ніж «некрасивим».

Зважаючи на вищезазначене, нами було окреслено подальші перспективні напрями вивчення проблеми ставлення до зовнішності, серед яких – виявлення основних причин незадоволення власною зовнішністю в гендерному аспекті; вивчення основних елементів зовнішності, що найчастіше стають індикатором дискримінації; дослідження фетшеймінгу як дискримінації за зовнішністю; вплив ЗМІ на формування стереотипів зовнішності сучасної молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даниленко Н.М., Меднікова Г.І. Проблема ставлення особистості до власної зовнішності в психологічній науці. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Випуск I (57)*. 2017. С. 67–77.
2. Ідеали жіночої краси в різні часи. URL : <http://navsi100.com/news/23067-Idealy-zhinochoi-kрасy-v-rizni-chasy>.
3. Історія косметики Давній Єгипет. URL : <https://poshtivka.org/istoriya-kosmetyky-davnij-yegypet>.
4. Леви Т.С. Отношение к телу в структуре самоотношения. *Знание. Понимание. Умение*. 2008. № 3. С. 72–75.
5. Найдивніші стандарти краси середньовічних жінок шокували навіть туземців: деформовані черепа, підрізані зуби та культ Діви Марії. URL : <https://znaj.ua/history/217280>.
6. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. Київ : ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.
7. Социальная психология: Хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / Сост. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Москва : Аспект Пресс, 2003. 471 с.
8. Стереотипи зовнішності як чинник поширення лукізму в суспільстві / Черкашина Т.О., Толопка Н.І. *Habitus. Науковий журнал. Випуск 10*. Одеса, 2019. С. 38–43.
9. Чи вважалися б ви красивими у Стародавньому світі? URL : https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/01/150112_beauty_ancient_world_dk.

КОНСТРУЮВАННЯ ІМІДЖУ МІСТА ЛЬВІВ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ FACEBOOK ТА INSTAGRAM

CONSTRUCTION OF THE IMAGE OF THE CITY OF LVIV IN THE FACEBOOK AND INSTAGRAM SOCIAL NETWORKS

Імідж міста, тобто образ, уявлення про нього, яке сформувалось у свідомості людей, є надзвичайно важливим для збільшення його конкурентоспроможності. Саме позитивний імідж міста робить його привабливим для мешканців та привертає увагу туристів, інвесторів, власників бізнесу тощо. Тому для соціолога важливим моментом є дослідження шляхів конструювання (створення) цього іміджу, яке є безперервним процесом. Саме цьому і присвячено статтю. У ній розглянуто основні теоретичні аспекти дослідження проблеми конструювання іміджу міста, визначено інтерпретацію основних понять та категорій, а саме: іміджу як такого та іміджу міста у соціокультурних науках, а також визначено специфіку їхнього вивчення у соціології. Особливу увагу зосереджено на інструментарії останньої науки. Вагомим також є характеристика власного дослідження, а саме контент-аналізу соціальних мереж Facebook та Instagram, в основі предмету якого було обрано імідж міста Львів як окремий кейс. У статті також описано методологію та методику проведення дослідження, основні процедурні аспекти роботи тощо. Розглянуто один із новітніх способів аналізу зібраної інформації – методику Word Cloud (хмаринки слів). Також подано стислий аналіз та інтерпретацію отриманої соціологічної інформації.

Унаслідок проведеного дослідження було виявлено, що імідж міста Львів конструється в соціальних мережах переважно позитивно та водночас фрагментовано, оскільки значна увага зосереджена на окремих об'єктах в місті, які в основному є або пам'ятками архітектури, або ж розважальними закладами чи закладами харчування. Також місто Львів асоціюють переважно з кавою, алкоголем та їжею. Важливими є й уявлення про місто як «європейське», «культурне», «історичне», «романтичне», «дощове» тощо. Водночас у статті наведено й негативні аспекти, які можна прослідкувати в ході дослідження.

Ключові слова: імідж, образ, місто, імідж міста, соціальні мережі, контент-аналіз.

The image of the city, which has formed in the minds of people is extremely important for increasing its competitiveness. The positive image of the city makes it attractive to its residents and attracts the attention of tourists, investors, business owners and etc. It is important to study the construction (creation) of this image, which is a continuous process. This is what the article is about.

The article includes the basic theoretical aspects of the study of the image of the city. The basic concepts and categories are interpreted: the image and image of the city in the social sciences and the specifics of their study in sociology. Particular attention is focused on the latest science.

Another important part of the study is the analysis of our own research. It is content analysis of social networks Facebook and Instagram. The basis of this research is the image of the city of Lviv. The article also describes the research methodology conducting the main procedural aspects of the work, etc. One of the ways of analyzing the collected information was the Word Cloud technique. Also we described an analysis and interpretation of the sociological information obtained as a result of the content analysis.

The research revealed that the image of the city of Lviv is being constructed on social networks mostly positively and at the same time fragmented, since considerable attention there is focused on defined objects in the city, which are mostly or monuments of architecture, or entertainment establishments or establishments. The city of Lviv is also mainly associated with coffee, alcohol and food. The notions of the city as "European", "cultural", "historical", "romantic", "rainy", etc., are also significant.

In addition, the article describes the negative aspects that can be traced during the study.

Key words: image, city, city image, social networks, content analysis.

УДК 316.77:004.738.5]:[159.954:94 (477.83-25)]:303.44
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.16>

Черниш Н.Й.

д.соціол.н., професор кафедри соціології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Жилич Х.А.

студентка V курсу кафедри соціології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Місто сьогодні є центром та осередком життя людей. Під впливом урбанізації та глобалізації його роль із кожним днем зростає. Але оскільки таких міст є багато у світі, то й конкуренція між ними також має місце. Вагомим у цій «битві» є імідж міста. Якщо він є позитивним, то це впливає головню на розвиток туризму, що створює сприятливі умови для вкладення інвестицій у сферу послуг та виступає запорукою добробуту для його мешканців. Відповідно, імідж міста є дуже важливим насамперед для органів міської влади. Адже для них пропагування

міста в позитивному руслі, тобто з опорою на його ідеальний імідж, є обов'язковим.

Проте не лише міська влада впливає на конструювання його іміджу. Дуже часто це залежить як від ЗМІ, так і від туристів, мешканців міста чи інших суб'єктів. А отже, імідж міста далеко не завжди буває позитивним. Більше того, дуже часто можна спостерігати дисонанс між створенням бажаного позитивного іміджу міста владою та його реальним станом. Деструктивний імідж міста може нашкодити його репутації та конкурентоспроможності. І саме його дуже часто конструю-

ють в неофіційних джерелах, одними із яких є соціальні мережі, без яких неможливо уявити сучасне життя. Адже тут будь-хто відкрито може переглянути коментарі та дописи інших осіб, оцінити їхні висловлювання про місто як позитивні чи негативні і сформулювати на основі цього власне уявлення про нього. Для того аби попередити створення деструктивного іміджу міста, дуже важливо дослідити, як відбувається його конструювання в соціальних мережах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні існує брак теоретичних напрацювань, які б стосувалися висвітлення теми конструювання іміджу загалом чи іміджу міста зокрема не тільки у соціології, а й в інших соціогуманітарних науках. Ймовірно, це пов'язано з відносно нещодавнім виникненням самого терміну. Загалом можна зустріти лише поодинокі як теоретичні, так і емпіричні дослідження іміджу міста в соціології. Саме ж поняття «імідж» розглядали такі вчені, як І. Альохіна, Н. Барна, К. Боулдинг (K. Boulding), А. Войчак, Н. Гузій, В. Кривошеїн, Ф. Котлер (Ph. Kotler), С. Наумова, Д. Огілві (D. Ogilvy), А. Павленко, Т. Пастух, О. Перелигіна, Г. Почепцов, Р. Ромашкіна, А. Федоркіна, І. Черемушнікова, В. Шепель та інші.

Що ж стосується поняття «місто», то воно є більше опрацьованим у соціології. Загалом місто розглядали в окремих працях такі класики соціології, як Е. Дюркгайм (E. Durkheim), М. Вебер (M. Weber), Г. Зіммель (G. Simmel) та інші. Місто, яке прирівнювалось до соціальної лабораторії, вивчали вчені Чиказької школи соціології, а саме Р. Парк (R. Park), Е. Берджес (E. Burgess), Л. Вірт (L. Wirth) та інші. Серед українських соціологів проблематикою міста займалися С. Пірогов та В. Городяненко, а також деякі інші соціологи.

Синтезоване поняття «імідж міста» розглядається фрагментарно, в поодиноких розробках сучасних вчених. Серед соціологів проблематикою іміджу міста займалися Ю. Абишева, В. Кривошеїн, Н. Міхно, Т. Пастух, Г. Почепцов та ін. До того ж у вітчизняній соціологічній літературі фактично немає праць, автори яких займаються вивченням іміджу міста у соціальних мережах.

Постановка завдання. Поняття іміджу міста на сьогодні є недостатньо концептуалізованим. Тому одним із завдань, яке ми поставили перед собою, було визначення основних теоретико-методологічних аспектів дослідження іміджу та іміджу міста в науці та соціології зокрема. На основі проаналізованої теорії ми створили та описали власну методологію дослідження іміджу міста. У своєму дослідженні ми намагалися виокремити основні особливості процесу конструювання іміджу міста на прикладі конкретного кейсу – міста Львів – у соціальних мережах. Для цього

було проведено контент-аналіз текстів соціальних мереж Facebook та Instagram.

Виклад основного матеріалу дослідження. Імідж міста сьогодні виступає новою та маловивченою категорією. Саме тому в науці це поняття є ще недостатньо опрацьованим. У більшості випадків увага дослідників сконцентрована на технологіях створення чи просування іміджу міста, тобто на його практичних, а не теоретичних аспектах.

Та перш ніж підійти до визначення категорії іміджу міста, розглянемо рядоутворююче поняття – «імідж». Термін «імідж» походить від лат. «imago», «imitari» (в перекладі – «імітувати») та позначає громадську думку, уявлення про когось чи щось [11]. У науковий обіг вперше це поняття було введено ще у 30-х рр. XX ст. австрійським психологом З. Фройдом (S. Freud), який видавав журнал із такою ж назвою.

Поняття «імідж» є доволі широковживаним у сучасних реаліях та виступає об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук, кожна з яких вивчає його під своїм кутом зору. Зокрема, серед таких наук можна виділити філософію, психологію, соціальну психологію, педагогіку, політологію, маркетинг, спеціальну узагальнюючу науку іміджелогію та ін. Особливу увагу звертаємо на розгляд цього поняття у соціології.

Так, для філософії імідж є універсальною категорією, оскільки його можна віднести до будь-якого об'єкту соціальної дійсності, включаючи як індивіда та соціальні групи, так і організації, предмети тощо. Варто зазначити, що тут, так як і у психології, імідж ототожнюють з образом. Проте для психології, на відміну від філософії, важливим є саме індивідуальний образ, самопрезентація людини. Соціальна психологія, на відміну від перерахованих вище наук, ці поняття розмежує: для цієї науки імідж виступає різновидом образу як більш загального поняття.

У всіх інших науках поняття іміджу розглядають більше у прикладних аспектах. Тобто тут важливим є саме розроблення та стратегія іміджу. Наприклад, політологія вивчає імідж політичного лідера, держави тощо, педагогіка – переважно професійний імідж, маркетинг – імідж товару чи продукту тощо.

У соціології поняття іміджу є наразі мало опрацьованим та тільки набуває своєї актуальності. На відміну від попередньо наведених наук, соціологія трактує імідж насамперед як образ саме соціальних об'єктів, явищ, процесів, інститутів тощо. Також порівняно з іншими науками в ній імідж можна аналізувати на всіх рівнях. Якщо, наприклад, у психології його розглядають переважно на мікрорівні (тобто як особистісний імідж), то для соціології характерним є як мікро-, так і мезо-, макрота навіть мегарівні аналізу. Як і в інших попе-

редньо розглянутих науках, у соціології теж ще немає загально визнаного визначення іміджу. Розглянемо декілька з них.

Соціологічний енциклопедичний словник визначає поняття іміджу в двох аспектах: зодного боку – як зовнішній вигляд, що створює суб'єкт для того, щоб сформувати в інших певне враження, думку чи ставлення; з іншого боку – як сукупність якостей, які пропагує реклама, мода, традиції тощо для того, щоб викликати у людей певні реакції відносно нього [9].

На думку російсько вченої К. Брянцевої, імідж не є стовідсотковим еквівалентом поняття «образ». Вона вважає, що образ – це набір уявлень про якості будь-якого предмету, які їхній власник намагається впровадити в масову свідомість, а імідж – це вже те, що сформувалось у масовій свідомості внаслідок цього впровадження. К. Брянцева розглядає нову галузь соціології – соціологію іміджу [10]. Український соціолог В. Королько зазначає, що імідж – це об'єктивний фактор, що відіграє істотну роль в оцінці будь-якого соціального явища або процесу [5, с. 293].

На нашу думку, імідж – це соціальний образ об'єкта(-ів) чи суб'єкта(-ів), що їх конструюють агенти за допомогою власних уявлень, вражень чи стереотипів про ці об'єкти (суб'єкти) у процесі їхньої соціальної взаємодії.

Що ж до іміджу міста у соціології, то тут це поняття вживають спорадично та для характеристики якоїсь однієї, здебільшого практичної, потреби і воно відтак має фрагментарний характер. У соціологічних енциклопедіях знайти дефініцію терміну «імідж міста» доволі складно. Проте в поодиноких працях можна зустріти теоретичний чи/та емпіричний розгляд цього поняття. Зокрема, багато про імідж міста пишуть російські соціологи. Назвемо декілька із визначень, які подають ці вчені. На думку російської соціологині Ю. Абишевої, імідж міста – це образ поселення (території), сукупність асоціацій і вражень про нього, що складається у свідомості людей-зискоотримувачів та формує певне ставлення до цього поселення» [1, с. 8]. Водночас Н. Антонова та К. Ракевич визначають імідж міста як вид соціальної практики, що створює систему соціальних дій та взаємодій індивідів чи груп та має як направлений контролюючий, так і стихійний неконтролюючий характер [2]. Особливу роль у конструюванні іміджу міста Н. Антонова та К. Ракевич надають засобам масової інформації як ще одним із видів суб'єктів поряд із адміністративними органами та мешканцями міста.

Український соціолог В. Кривошеїн розглядає імідж міста як своєрідний об'єкт, що має ім'я, певний статус, історію походження (легенду), вигляд і сформовані відносини споживачів іміджевої інформації, які засновані на експектаціях [6, с. 78]. Н. Міхно вивчає імідж

міста як багатофакторне явище, яке формують його мешканці, історичне минуле, особливості архітектури, природні ландшафти, місцеві товари, туристичні шляхи, розвинуту промисловість, екологія тощо [7, с. 87]. Т. Пастух розуміє під поняттям «імідж міста» загальне уявлення (набір переконань та відчуттів), яке складається в людей від міста в цілому [8, с. 547]. На її думку, імідж міста залежить від його населення, від сукупності уявлень людей про місто, яке відображається у їх свідомості.

На нашу думку, імідж міста – це його соціальний образ, який конструюють суб'єкти за допомогою сукупності власних уявлень, вражень та стереотипів про це місто у процесі їхньої взаємодії та комунікації.

На основі опрацьованого теоретичного матеріалу було розроблено власну методологію дослідження конструювання іміджу міста. Теоретичною базою для цього стали, окрім певних положень з теорії іміджу, також положення соціального конструкціонізму та дискурсивної теорії Е. Лакло та Ш. Муффа.

Імідж міста, на нашу думку, можна вивчати через виявлення основних його структурних елементів (асоціацій, стереотипів, уявлень), механізмів (інформації, знання, емоцій, оцінок, установак) та просторових атрибутів (символічного, фізичного, культурного, соціального та економічного просторів).

Вироблену методологію було апробовано на практиці. Як окремий кейс було обрано місто Львів. Протягом квітня-травня 2019 р. було проведено дослідження задля виявлення особливостей процесу конструювання іміджу міста Львів, а саме його структурних елементів, механізмів конструювання та просторових атрибутів. Для дослідження було використано якісно-кількісний метод контент-аналізу двох найпопулярніших соціальних Інтернет-мереж в Україні, а саме Facebook та Instagram. Відбір дописів та коментарів у цих мережах відбувався за допомогою пошуку геотеги «Lviv» (тобто пошук різноманітної інформації, яка прив'язана до певної місцевості, в нашому випадку – до міста Львів). Для того щоб більш якісно проаналізувати зібраний матеріал, було застосовано методику Word Cloud (хмаринки тегів, яка дозволяє візуально подавати список категорій, тегів, ключових слів тощо таким чином, щоб якомога яскравіше та чіткіше зобразити найбільш згадуване і відтак важливе для дописувачів слово).

За результатами дослідження було виявлено, що імідж міста Львів в уявленнях тих, хто про нього пише, є переважно позитивним, але водночас досить внутрішньо суперечливим. Також значна увага у соціальних мережах приділяється окремим об'єктам в місті, а не його цілісному образу. Розглянемо більш детально основні результати.

Однією із цілей дослідження було виявлення основних просторових атрибутів, які мають місце при конструюванні іміджу міста. Аналіз зібраних даних дав змогу виявити, що серед цих атрибутів найбільш згадуваними є символічний (35%) та фізичний (30%) простори. Менше згадують культурний (19%) та економічний (13%), а також соціальний простір міста (3%) .

Щодо символічного простору, то найбільше згадок випадає на «візитні картки міста». Серед них найбільш згадуваною є Оперний театр (26%), наступною за згадками – Площа Ринок (18%), і замикає трійку лідерів міська Ратуша – 12%. Серед пізнаваних об'єктів міста Львів є також Костел Ольги та Єлизавети (10%), Високий замок (9%), Домініканський собор (8%), Італійське подвір'я (5%), Палац Потоцьких (5%) та ін. Усі інші підкатегорії символічного простору (наприклад, слогани) є мало згадуваними у соціальних мережах. Це свідчить про низьку емоційну прив'язаність як мешканців, так і гостей міста до його символіки, створюваної відповідними державними установами.

Щодо фізичного простору, то найбільш згадуваними тут є архітектура (33%) та пам'ятники (23%). При цьому серед архітектури більша частка згадок припадає саме на історичні (92%), а не сучасні (8%) її різновиди. Водночас суб'єкти у соціальних мережах не залишають поза увагою вулички міста (19%) та стан озеленення (16%).

Серед об'єктів культурного простору найбільш згадуваними є культурні події (свята, фестивали та ярмарки) – 53%. На нашу думку, вони були популярними через те, що часовий період збору інформації припав на після великодній тиждень, а отже, в цей час все ще діяв Великодній ярмарок та організовувалось багато святкових подій. Водночас частка згадок про різні культурно-розважальні заклади Львова (музеї, театри кінотеатри тощо) є меншою – 9%.

Економічний простір представлений промисловим виробництвом та сферою надання послуг. У ході аналізу ми виявили, що про промисловість Львова у соціальних мережах взагалі немає згадок. А ось щодо сфери надання послуг, то тут, ясна річ, найбільше згадок припадає на заклади харчування – 87%.

Важливим є відсотковий розподіл згадок про соціальний простір: 48% – це мешканці міста, 29% – сучасні відомі особи, вихідці з міста та 23% – історичні відомі особи (такі, як король Данило, його син Лев та ін.). Останні, на нашу думку, активно згадувались суб'єктами через приурочену Дню міста святкову ходу, у якій, як відомо, вагомому значення надають засновникам цього міста. Це дає підстави стверджувати, що сучасні мешканці відіграють вагомішу роль у формуванні іміджу міста Львів: «Чудесный город, приятные люди...»

[4], «Львів'яни і всі галичани – найкращі» [3], «Гостинні жителі повністю віддали туристам центр міста, із задоволенням підкажуть, як пройти до Ратуші» [4].

Наступною ціллю дослідження був аналіз основних структурних елементів конструювання іміджу міста Львів як туристичного центру України, а саме уявлень, стереотипів та асоціацій про місто. У ході дослідження було виявлено, що найбільш згадуваними є асоціації про місто (99%), а ось стереотипи та уявлення разом становлять 1% від усіх згадок про структурні елементи конструювання іміджу міста.

Щодо асоціацій, то найбільш згадуваними є кава (32%), алкоголь (26%), кухня/їжа (24%) та трамвай (16%): «Львів – це найсмачніша кава...» [2], «...вкуснейшее пиво, пьяная вишня и куча других настоек...» [4], «Львов – это сплошной гастрофест. Уже +3 кг, и еще сегодня ужин и завтра весь день. За какой угол ни поверни – везде еда. ... куча вареничных, пельменных, украинский борщ с помпушками у каждого столба, колбаски...» [4], «Центр Львова – суцільна кнайпа» [3].

Серед стереотипів, то найбільше згадок про те, що у Львові не люблять російськомовних (67%): «Была там 18 лет назад, очень красивый и чистый город, но со мной никто не разговаривал на русском. Демонстративно отворачивались даже официанты в ресторанах» [4]. Є й згадки про те, що Львів – польське місто – 33% (в основному від польських туристів: «*polskie miasto Lw w*» [4].

Останньою ціллю було визначення механізмів конструювання іміджу міста Львів, які представлені в основному емоціями, установками та знаннями.

Щодо емоцій, то у відсотковому співвідношенні переважають позитивні – 92%. Негативні теж траплялись. Серед причин негативних висловлювань можна помітити посилення на те, що Львів – це лише місто архітектури, кухні та алкоголю, і нічого більшого тут нема: «...Возможно, в меня сейчас полетят камни, но меня Львов совсем не зацепил, ну не для меня этот город. Вот совершенно не возникло желания вернуться. Если вы не любите старую архитектуру и для вас путешествие – это не только еда и самогон/наливки, то вы определённю будете солидарны со мной» [4], «Два дня нужно для того, чтобы посмотреть Львов! Мне кажется больше тут просто делать и смотреть нечего. Нужно либо выезжать в горы, либо домой. Лично нам стало скучно через два дня, мы любим активный отдых, а тут уже обходили все по три раза и стало просто скучно» [4], «Не поездка, а гастротур какой-то. В основном большая часть наших финансов уходит на еду, кофе, вкусняшки. Если честно, то нам уже становится тут скучно и хочется домой» [4].

Так, як і емоції, установки теж переважали позитивного характеру. Загалом про готовність відвідати місто зазначили 96% суб'єктів (серед них 6% – вперше і 90% – вкотре): «Сюда приємно повертатися знову і знову...» [4], «...в цей город хочеться повертатися» [4], «...город, в который обязательно хочется вернуться» [4].

Згадок про знання про місто ми виявили небагато. Але якщо поглянути на їхній відсотковий розподіл серед тих, хто відповів у цьому контексті, то 57% респондентів знають про окремий об'єкт у місті, 30% – про місто в цілому, і всього 14% – про його мешканців.

Для кращого аналізу обраної тематики ми також спробували застосувати методику WordCloud (хмаринкутегів) до аналізу зібраного матеріалу. За допомогою цього інструменту можна здійснити частотний аналіз використаних слів у тексті. Таким чином, важливість кожного ключового слова позначається розміром шрифту або кольором так, аби воно було найбільш помітним серед усіх інших слів. На виході отримуємо готову візуалізацію, за допомогою якої можна робити відповідні висновки.

У роботі ми скористались цим інструментом для визначення найбільш згадуваних слів про місто Львів у соціальних мережах. Для цього ми відфільтрували готовий текст зібраних дописів і вже відфільтровані частини тексту перенесли у он-лайн сервіс для створення хмар слів (Word It Out). На виході ми отримали декілька візуалізацій, на основі яких можна було робити відповідні висновки.

Отже, серед слів-прикметників, якими описували місто Львів у соціальних мережах, найбільше зустрічаються «прекрасний», «красивий», «чарівний», «шикарний» тощо. Це в основному позитивний контекст висловлювань. Також в описах використовують багато таких слів, як «затишний», «атмосферний», «колоритний», «старий», «смачний», «гастрономічний», «дощовий», «культурний», «європейський» та ін.

Щодо іменників, то тут найчастіше зустрічаються: «кава», «архітектура», «вулички», «атмосфера», «музей», «шоколад», «пиво», «їжа», «бруківка», «наливки» тощо. Вагомими є згадки про «дощ», «історію», «енергетику», «романтику», «колорит», яких ми не брали до уваги під час створення кодувального бланку, а отже, й не зосереджувались на цьому під час контент-аналізу, але які є, як виявилось, значними у визначенні іміджу міста. Водночас вислови про Париж, Берлін, Відень та Прагу можна інтерпретувати як порівняння м. Львова з певним європейським містом.

Виявлення ключових дієслів, що найчастіше зустрічались у висловлюваннях суб'єктів у соціальних мережах, дало змогу додатково

охарактеризувати механізми конструювання іміджу міста. Було виявлено, що найчастіше зустрічаються такі ключові дієслова, як «люблю», «гуляти», «їсти», «повертатися», «приїду туди ще раз». Водночас переважають й такі теги: «надихає», «притягує», «покорив», «зачаровує» та ін. Отже, в респондентів переважає готовність відвідати місто ще раз та захопливі позитивні емоції, що лише підтверджує дані контент-аналізу. Водночас дієслова «їсти», «гуляти», «дивитися», «наливають» тощо показують ті дії та практики, що притаманні суб'єктам у місті Львів, а отже й те, що впливає на формування його іміджу як «міста їжі та архітектури».

Щодо закладів харчування, то найчастіше можна зустріти такі із них, як «П'яна вишня», «Гасова лампа», реберня «Під Арсеналом», «Криївка» та «Львіварня». Важливими також є «Аптека-музей», «Львівська майстерня шоколаду» та «Мазох». А ось серед архітектурних пам'яток найбільше згадували Оперний театр, Домініканський собор, Ратушу та Італійське подвір'я та ін.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, результати контент-аналізу показали, що імідж міста Львів є переважно позитивним.

Варто також зауважити і на фрагментації іміджу міста Львів, адже значна увага дописів у соціальних мережах припадає на окремі об'єкти в місті, які в основному є або пам'ятками архітектури (наприклад, Оперний театр), або ж розважальними закладами чи закладами харчування (наприклад, кафе «П'яна вишня»). Підтвердженням цьому є асоціації про місто в більшості з кавою, алкоголем та їжею. Тобто Львів часто визначають як «гастротур». Вагомими є уявлення про місто, як «європейське», «культурне», «історичне», «романтичне», «дощове» та ін. Усе це притягує багато туристів. Проте, з іншого боку, в цьому є й негативний аспект. Оскільки імідж Львова як міста, в якому «можна подивитись на гарну архітектуру та добре поїсти», мало сприятиме майбутньому розвитку туризму. Адже із часом ті туристи, які хотітимуть більшого, просто приїжджатимуть не у Львів, а в будь-яке інше європейське місто. Звідси головне узагальнення: органам міської влади не варто покладатися лише на те, що суттєве збільшення потоків туристів буде забезпечуватися спонтанно, без докладання особливих зусиль і за відсутності туристичної політики з її конкретним наповненням, без врахування можливостей Всесвітньої Мережі, без цілеспрямованої пропагандистської кампанії із залученням найбільш креативних верств міської молоді, без застосування засобів діджиталізації та систематичного моніторингу туристичних потоків у місті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абышева Ю Ю. Проблема формирования имиджа города: социально-управленческий аспект : автореф. дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.08. Нижний Новгород, 2005. 18 с.
2. Антонова Н.Л., Ракевич Е.В. Горожане как субъект формирования имиджа города. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*, 2016. Вып. 2(26). С. 60–166.
3. Дописи та коментарі на особистих профілях респондентів у соціальній мережі «Facebook».
4. Дописи та коментарі на особистих профілях респондентів у соціальній мережі «Instagram».
5. Королько В. Г. Основы публик рилейшнз. Київ : Рефл-бук, Ваклер, 2001. 528 с.
6. Кривошеїн В.В. Імідж міста: соціально-політичний вимір. *Грані*, 2014. № 6. С. 76–82.
7. Міхно Н.К. Формування іміджу міста в контексті політики підтримки сталого розвитку регіону. *Грані*. 2012. № 1. С. 87–89.
8. Пастух Т.Я. Соціальний простір міста в рамках теорії іміджу: перспектива управління в умовах конкурентного суспільства. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. 2014. Т. 15. Вип. 281. С. 544–551.
9. Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г.В. Осипова. Москва : Инфрам - Норма, 1999. 324 с.
10. Брянцева Е.А. Технология формирования имиджа. URL : <https://refdb.ru/look/2753209-p2.html> (дата звернення: 21.03.2019).
11. Імідж – Вільний тлумачний словник української мови. URL : <http://sum.in.ua/f/imidzh> (дата звернення: 03.01.2018).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СКОЄННЯ САМОГУБСТВ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В УКРАЇНІ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SUICIDE AMONG YOUNG PEOPLE IN UKRAINE

У статті розглянуто стан вчинення самогубств в Україні через призму молодіжного середовища. Суїциди становлять другу за поширеністю причину смерті молодих людей у віці від 15 до 29 років. Більше молодих життів забирають лише автокатастрофи. Важливо навчити молодих людей тому, як долати стресові ситуації.

Самогубство – тема актуальна в усі часи. Ставлення до неї залежить від релігій та морально-етичних норм і традицій. Самогубства належать до явищ соціальної патології. Вони завдають шкоди суспільству та особистості. Поширення самогубств змушує запроваджувати ефективні програми для їх профілактики та подолання. Повністю запобігти суїциду не можна. Зниженню рівня самогубств можуть сприяти статті в засобах масової інформації про скоєння самогубств та їх наслідки у всій страшній реальності.

Варто серйозно ставитися до ознак, які вказують на потенційний ризик скоєння самогубства, та вміти розрізняти ранні ознаки суїцидальних намірів. Отже, в багатьох молодих людей, які закінчують життя самогубством, була спроба суїциду раніше. Деякі суїциданти досить чітко говорять про свої наміри. Усі загрози повинні сприйматися серйозно. Відбувається зміна поведінки: активні стають замкненими; нерішучі здійснюють ризиковані вчинки. Токсикоманія, наркоманія, алкоголізм. Незвичні покупки: прагнення купити зброю, мотузку та інші речі, які викликають підозру. Відмова від власності: дарування власних речей. Зміни в уживанні їжі, порушення сну, тривожність, неврівноваженість, утрата інтересу до діяльності. Пропуски навчальних занять, емоційні вибухи. Бажання закінчити своє життя може проявитись у малюнках, поезії, записах у щоденнику. Раптові стани ейфорії – людина має щасливий вигляд після тривалого депресивного стану – можуть означати, що вона відчуває полегшення від остаточного прийнятого рішення про скоєння самогубства. Часті інциденти, скарги на фізичний стан організму, гіперактивність, агресивність, неадекватна поведінка

з метою привернення уваги або досить тривале переживання горя після втрати когось.
Ключові слова: *молодь, суїцид, профілактика, девіація, суспільство, держава.*

The article considers the state of suicide in Ukraine through the prism of youth environment. Suicides are the second most common cause of death for young people between the ages of 15 and 29. More young people die from car crashes. It is important to teach young people how to overcome stressful situations.

Suicide-a topic relevant at all times. The attitude to it depends on religions and moral and ethical norms and traditions. Suicides belong to the phenomena of social pathology. They harm society and the individual. The spread of suicides forces the introduction of effective programs to prevent and overcome them. You cannot completely prevent suicide. Media coverage of suicides and their horrific consequences can help reduce the suicide rate.

It is necessary to take seriously the signs that indicate a potential risk of committing suicide and be able to distinguish the early signs of suicidal intentions. Thus, many young people who commit suicide have tried to commit suicide before. Some accidents quite clearly talking about their intentions. Threats should be considered. There is a change in behavior: active become closed; indecisive commit risky actions. Substance abuse, drug addiction, alcoholism. Unusual purchases: the desire to buy weapons, rope, and other things that arouse suspicion. Giving up property: donating your own things. Changes in food intake sleep disturbance, anxiety, unbalance, loss of interest in activities. Skipping school, emotional outbursts. The desire to end your life can be manifested in drawings, poetry, diary entries. Sudden (unexpected) States of euphoria: a person has a happy appearance after a long depression, may mean that she is relieved by the final decision to commit suicide. Frequent incidents, complaints about the physical state of the body, hyperactivity, aggression, inappropriate behavior to attract attention or a long enough experience of grief after the loss of someone.
Key words: *juveniles, suicides, prophylactics, deviation, society, state.*

УДК 364.277, 343.614
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.17>

Шевченко О.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Житомирський національний
агроєкологічний університет

Постановка проблеми. Соціальна небезпечність і шкода, яких заподіює самогубство суспільству, полягає в завданні матеріальної шкоди, впливає на демографічний, соціальний та економічний стани держави. Це потребує розроблення ефективних програм профілактики даного виду девіації. Соціально-профілактична діяльність має на меті виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов самогубств. Вона є системою соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних,

правових та виховних заходів, що проводяться державою і суспільством для того, аби усунути зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплювати життєдіяльність особи в усіх сферах суспільства. Серед молоді суїциди – найпоширеніша причина смерті після дорожніх аварій. Статистика свідчить, що кількість самогубств випереджає чисельність насильницьких смертей. У результаті терак-

тів, війн та інших конфліктів включно із кримінальними та побутовими вбивствами гинуть менше людей, ніж від суїцидів. За кількістю самогубств на душу населення Україна перевищує середньосвітові показники на понад три чверті (18,5 випадків на 100 тис. – проти 10,5). У цій роботі актуальним для нас є вивчення й використання досвіду та стратегій різних інституцій у сфері молодіжної політики для мінімізації цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми самогубства привертають увагу багатьох науковців. Їх аналізу і висвітленню присвячено низку праць. Самогубство та шляхи його попередження вивчали Ю.В. Александров, С.В. Бородін, Я.І. Гілінський, В.В. Кошинець, М.П. Мелентьев, О.Р. Ратінов, Л.М. Шестопалова, Д.І. Шустов, П.І. Юнакевич, Н.М. Ярмиш, які висловлювали думки щодо причин його існування, способів попередження, дефініції та розуміння. Особливості сприйняття суїциду релігією аналізувалися з оглядово-історичної точки зору в контексті обраного вченими напряму дослідження – правового, психологічного або медичного.

Серед дослідників, які моніторять питання суїцидів, слід відзначити викладача навчальної дисципліни «Психологія суїциду» та автора навчального посібника «Психологія суїциду» Федоренко Р.П. Самогубства у сфері юридичної психології досліджували Медведєв В.С., Яковенко С.І., Суліцький В.В. та ін.

Постановка завдання. У своїй роботі ми намагалися детально розкрити причини вчинення самогубств, акцентуючи увагу на молоді, та визначити особливості роботи соціальних педагогів, психологів та ін. фахівців щодо попередження суїцидальних проявів серед населення України. Ми плануємо використовувати матеріали цієї публікації в навчальному процесі під час вивчення теми «Соціологія молоді», а також під час навчально-виховних заходів у гуртожитках ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час несподіваних економічних спадів і підйомів старі соціальні норми руйнуються, люди втрачають соціальну і життєву орієнтацію, що сприяє зростанню девіацій, самогубств. Особливо актуальною ця проблема є в суспільстві на перехідних етапах його розвитку. Соціальна незахищеність, економічна нестабільність, політичний хаос зумовлюють інтенсивний процес відчуження. Означене вище в першу чергу позначається на молоді – незахищеній соціальній групі.

Жодна з теорій самогубства не є всеосяжною. Американська енциклопедія «Злочин та справедливість» ще у 1979 р. визначила такі основні теорії причин самогубства: – **соціологічна** – стверджує, що рівень вчинення самогубства змінюється пропорційно ступеню

інтеграції населення; – **психологічна** – пояснює самогубство як форму агресії, спрямовану проти себе; – **біохімічна** – має своїм підґрунтям зв'язок депресій із самогубством. Дійсно, можна простежити певні зв'язки суїциду із кліматичними, географічними, астрономічними, біологічними та іншими умовами середовища проживання, але їх не можна назвати усталеними [1, с. 20].

Цікавим є факт, що Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) навіть встановила міжнародний день запобігання самогубствам (10 вересня). Статистика свідчить: кожного року від самогубств помирають від 800 тисяч до одного мільйона осіб. Разом із тим офіційні дані фіксують лише наявні випадки суїциду, тому реальне число самогубств, на думку дослідників, є більшим. Приблизно 20 млн. осіб щороку здійснюють невдалі спроби суїциду, що тягне за собою психологічні наслідки як для самогубця, так і, мінімум, для шістьох осіб у його оточенні [8].

Психологи стверджують, що причини суїциду різноманітні і полягають не тільки в особистісних переживаннях і обстановці, яка травмує психічно, але й у соціально-економічній та моральній організації суспільства. Вони визначили **основні мотиви самогубств серед молоді**: **1.** Переживання образи, самотності, відчуженості, неможливість бути зрозумілим. **2.** Реальна або уявна втрата батьківської любові, нерозділене кохання, ревності. **3.** Переживання, пов'язані зі смертю одного з батьків, розлучення батьків. **4.** Почуття провини, сорому, образи, незадоволеності собою. **5.** Страх перед ганьбою, глузуванням, приниженням, покаранням. **6.** Любовні невдачі, сексуальні ексцеси, вагітність. **7.** Почуття помсти, погроз, шантажу. **8.** Бажання привернути до себе увагу, викликати жаль, співчуття. **9.** Співчуття або наслідування приятелів, героїв книг, кінофільмів.

Щодо останнього мотиву, то психологи давно помітили пряму залежність між кількістю самогубств, які демонструють телебачення та інші ЗМІ, і реальною кількістю самогубств серед молоді в суспільстві [5]. У час бурхливого розвитку ЗМІ, комп'ютерних ігор із поширеними в них некрофілією, садомазохістським смакуванням смерті, в тому числі й суїцидальної, ці тенденції поглиблюються. Англійський учений К. Хоутон, вивчаючи наслідки показу в популярному серіалі епізоду, де герой гине через передозування парацетамолом, дійшов висновку про те, що повідомлення або демонстрація самогубств у ЗМІ призводять до збільшення і загальної кількості суїцидів і кількості випадків використання окремих способів самогубства [3, с. 63].

Заслуговує на окремий розгляд проблема суїциду за допомогою Інтернету. В інтер-

нет-просторі набрало обертів небезпечно явище, сутність якого – схилення за допомогою соціальних мереж до суїциду. Воно мало вигляд гри, останнім завданням у якій має стати самогубство. Йдеться про Інтернет-спільноти «Групи смерті», що з'явилися у 2016 р. у соціальній мережі «ВКонтакте». У таких спільнотах є детальні інструкції щодо способів суїцидів. Через посилений інтерес у соціальних мережах до цих груп фахівці кіберполіції радять батькам більш пильно ставитися до інтересів та способу життя своїх дітей, а за наявності тривожних ознак пояснювати необхідні правила власної безпеки і поведінки, паралельно інформуючи правоохоронців [6]. Водночас дорослим треба звертати увагу на зміни в поведінці особи. Основними **поведінковими ознаками участі у «групах смерті»** є: відчуженість, втома, постійне бажання спати, заборона дорослим втручатися у власний простір, спілкування в Інтернет-мережі посеред ночі, поява порізів на тілі, зникнення з дому на деякий час. Одразу треба розпочинати відверту розмову із приводу того, з якою проблемою особа має справу. Людина має відчувати, що їй допоможуть вийти із гри та захистять від зловмисників. Якщо не вдається встановити контакт, то треба негайно звертатися до кваліфікованого психолога. Вельми корисним, на наш погляд, є створення і соціальна реклама «телефонів довіри» для екстреної допомоги, спрямованої на вжиття заходів із негайного відвернення суїцидальних спроб. Сьогодні в Інтернет-просторі спостерігається цікаве явище – громадськість сама віднаходить способи протидії розглядуваному явищу. Зокрема, в соціальній мережі з'являються групи, які встановлюють кураторів груп смерті та спрямовують відомості в кіберполіцію.

Ефективність попередження самогубств залежить від вирішення масштабних соціальних, економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування цього явища в нашому суспільстві. Необхідний комплексний підхід до його профілактики. Така діяльність може бути розвинена, перетворена на постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, мають сформуватися виразні уявлення про природу самогубства, його причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна та організаційна бази. Заходи профілактики самогубств, які проводить суспільство, повинні бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Розрізняють первинну і вторинну профілактику суїцидальної поведінки. Первинна

профілактика – заходи (соціально-економічні, медичні, психологічні, педагогічні та ін.), спрямовані на запобігання виникненню самогубств. Вторинна профілактика – заходи, спрямовані на послаблення суїцидальних тенденцій і попередження повторних. Перший центр із попередження самогубств було організовано у 1948 р. в Австрії. У 1953 р. зазначена служба з'явилася в Англії, у 1955 р. – у Лос-Анджелесі. Одним із важливих напрямів первинної профілактики суїцидальної поведінки є контроль характеру повідомлень про самогубства в ЗМІ, а також інформування населення про наявну систему надання медико-психологічної допомоги. У пресі, радіо та телебаченні має бути широко подана інформація про діяльність «телефонів довіри», центрів соціально-психологічної допомоги, кризових відділень, куди можуть звертатися по допомогу люди, які переживають кризовий стан. За своїм змістом і організацією профілактична робота має об'єднувати засоби соціального, психологічного, медичного, правового, педагогічного характеру і бути безперервною, послідовною.

Особливу увагу слід приділяти проведенню профілактичних заходів серед молоді. У зв'язку із цим виявлення та вивчення виявів девіантної поведінки осіб у навчально-виховних закладах мають реалізуватися за такими **напрямами роботи**: – **психопрофілактика** – своєчасне попередження відхилень у розвитку особистості; – **психологічна експертиза** – вивчення психічних якостей, здібностей та перспектив розвитку окремої особистості, спілкування; – **психологічна прогностика** – розроблення і застосування моделей поведінки групи та особистості в різних умовах життєдіяльності, проектування змісту індивідуального розвитку та складання життєвих планів, визначення тенденцій розвитку; – **психолого-педагогічна корекція** – здійснення психолого-педагогічної роботи щодо усунення відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці, формування адекватної соціально корисної життєвої перспективи; – **психологічна просвіта** – підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу.

Реаліями сьогодення, які безпосередньо впливають на невирішеність проблеми саморуйнівної поведінки, є те, що спеціалізована суїцидологічна допомога надається епізодично, окремими фахівцями-науковцями у великих містах України (Київ, Харків, Одеса, Львів, Запоріжжя). Основні лікувальні заходи спрямовано на купіювання психопатологічних виявів. Психотерапевтична робота із суїцидентами практично не проводиться. В Україні й досі не прийнято закони та інші нормативні акти, що регламентують надання спеціалізованої та кваліфікованої допомоги хворим із такими виявами. Відсутність спеціалізованої

суїцидологічної служби в Україні зумовлена ще й тим, що в нашій державі офіційно не існує такої професії (спеціалізації), як суїцидолог. Безумовно, це не означає, що проблемою суїциду соціальні педагоги, психологи, лікарі та інші фахівці не займаються взагалі. Однак це безпосередньо впливає на відсутність прямого фінансування з боку держави програм, спрямованих на роботу з особами, які мають аутоагресивні вияви. Питання організації системи надання суїцидологічної допомоги має вирішуватися в загальнодержавному масштабі [4, с. 27].

Узагальненими рекомендаціями, які допоможуть налаштувати контакт з людиною, схильною до самогубства є такі: **ВИСЛУХОВУЙТЕ, ОБГОВОРЮЙТЕ, БУДЬТЕ УВАЖНІ, СТАВТЕ ЗАПИТАННЯ, ПІДКРЕСЛЮЙТЕ ТИМЧАСОВИЙ ХАРАКТЕР ПРОБЛЕМ.**

Під час психологічного **консультування осіб, які мають намір вчинити самогубство**, існують певні **правила**. Із такими клієнтами потрібно частіше зустрічатися, звертати їх увагу на позитивні аспекти життя. Дізнавшись про намір клієнта вчинити самогубство, слід залучити до роботи значущих людей (близьких, друзів). Клієнт може в будь-який час зателефонувати консультанту. У випадку високої вірогідності самогубства слід поінформувати близьких клієнта, обговорити питання про госпіталізацію. Консультант не повинен дозволити клієнту маніпулювати собою і пам'ятати – якщо клієнт дійсно хоче покінчити з життям, ніхто не здатний його зупинити. Консультант зобов'язаний детально, в письмовій формі документувати свої дії, щоб у разі нещастя довести професійність і вживання всіх заходів для уникнення катастрофи [2].

Вирішення проблеми зниження самогубств серед населення вимагає дій із боку систем охорони здоров'я, професійних психіатрів і державних чиновників. Щодо фаховості спеціалістів із надання допомоги молоді з різних питань, у т.ч. суїцидального спрямування, слід зазначити, що в Україні цей аспект потребує легітимізації та вдосконалення. Хоча в західних індустріальних державах це питання на державному рівні вирішене, все ж трапляються і парадокси. У США глава спеціалізованої служби психологічної допомоги при Пенсільванському університеті (вік 52 роки) вистрибнув із 17-го поверху будівлі в центрі Філадельфії. Він займався допомогою студентам у запобіганні суїцидів, пропрацювавши у вищезгаданому університеті півроку. Раніше

він більше 10 років пропрацював у Корнельському університеті експертом зі стресостійкості. У померлого залишилися дружина і троє дітей. Він не залишив передсмертної записки, але раніше скаржився на проблеми на роботі. Напередодні переїзду у цьому ВНЗ масово здійснювалися самогубства – за останні 6 років 14 студентів наклали на себе руки [7].

Висновки із проведеного дослідження. Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства ми можемо спостерігати багато чинників, які впливають на виникнення суїцидальних тенденцій серед молоді. Тому важливим аспектом є створення в соціумі атмосфери високої духовності, поваги до особистості та її внутрішнього світу. Люди повинні відчувати турботу і свою потрібність. Необхідним є поєднання зусиль багатьох інституцій у рамках єдиної державної програми, спрямованої на захист фізичного, психічного та психологічного здоров'я кожного громадянина. До такої загальноукраїнської програми мають бути внесені питання, вирішувати які належить Міністерству охорони здоров'я, Міністерству юстиції, Міністерству освіти і науки та МВС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильченко Л.В. Суїцид в Україні. *Безпека життєдіяльності*. 2005. № 8. С. 18–22.
2. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. Москва : Академ. проект, 1999. 240 с.
3. Науменко А. Дитячий суїцид – ганьба дорослим! *Віче*. 2008. № 18. С. 58–63.
4. Рибалка В.В. Психологія суїцидальних тенденцій проблемної особистості. Київ : Шкільний світ, 2009. 128 с.
5. Скаковська Л.А. Практичному психологу про суїцид. *Практ. психологія та соц. робота*. 2005. № 4. С. 57–62.
6. «Групи смерті»: у кіберполіції шокували кількістю щоденних повідомлень про зникнення дітей. URL : <https://tsn.ua/ukrayina/grupi-smerti-ukiberpoliciyi-shokovali-kilkistyus-chodennih-povidomlen-prozniknenniyaditey-889229.html> (дата звернення: 13.01.2020).
7. НП у відомому університеті: низка самогубств триває, «новою жертвою став...». URL : <https://politeka.net/uk/news/incidents/1180036-chp-v-izvestnom-universitete-chereda-samoubijstv-prodolzhaetsja-novoj-zhertvoj-stal> (дата звернення: 13.01.2020).
8. Як розпізнати потенційного самогубцю і допомогти йому: статистика суїцидів та поради психологів. URL : <https://www.5.ua/suspilstvo/yak-rozpoznaty-potentsiinoho-samohubtsiu-i-dopomohy-iomustatystyka-suitsydiv-ta-porady-psykholohiv-198887.html> (дата звернення: 13.01.2020).

SPECIFICITY OF RELIGIOSITY OF STATUS-CONSISTENT AND STATUS-INCONSISTENT YOUTH

СПЕЦИФІКА РЕЛІГІЙНОСТІ СТАТУСНО КОНСИСТЕНТНОЇ ТА СТАТУСНО НЕКОНСИСТЕНТНОЇ МОЛОДІ

The article reveals how the status consistency or inconsistency of youth relates to different circumstances that directly or indirectly relate to religious life. It is noted that the modern world is called "post-secular", and therefore religion in it again gains significance, in connection with what everything, that one has to do with determining one's position on various religious phenomena and processes, is relevant for the study. It was emphasized that gender, age, upbringing, ethnicity, region, settlement type, denomination, values and lifestyles were examined as factors affecting religiosity and factors influenced by religiosity, but status consistency and inconsistency had not yet been explored. It has been found that young people with consistent low statuses, young people with consistent high statuses and youth with higher material and lower educational statuses are the most different. Young people with consistent low statuses tend to be more explicit about their attitudes toward God, less likely to read about spirituality and personal growth, less likely to be content with parental education, less likely to have friends with a different religion, more likely to find it more important to coincide with religious beliefs with partner, more likely to consider luck important in finding a job, more likely to see themselves as a "world citizen" and more likely to justify some sins. Young people with consistent high statuses tend to visit "religious services" more often, pray more often, meditate and do yoga more often, read about spirituality and personal growth more often, be more satisfied with different components of life and life in general, have friends with other religions more often, consider luck important in finding a job more often, be discriminated because of their religious views more often, see themselves as "European" more often and be less likely to justify tax fraud. Young people with higher material status and lower educational status are less likely to define God as important in their lives, less likely to believe and to belong to a religion, more likely to be satisfied with their education and their life in general, less likely to have religious parents, more likely to trust the Church and more likely to justify some sins.

Key words: religiosity, religion, faith, status consistency, status inconsistency, youth.

У статті розкрито те, яким чином статусна консистентність або неконсистентність молоді співвідноситься з різними обставинами, які прямо чи опосередковано стосуються релігійного життя. Відмічено,

що сучасний світ називають «постсекулярним», а отже, релігія в ньому знову набуває значущості, у зв'язку із чим актуальним для дослідження виявляється все, що має відношення до визначення своєї позиції щодо різноманітних релігійних явищ та процесів. Підкреслено, що серед факторів, які впливають на релігійність і на які впливає релігійність, були досліджені стать, вік, виховання, етнічність, регіон, тип поселення, конфесія, цінності та стилі життя, але ще не була досліджена статусна консистентність та неконсистентність. Найбільшою мірою різняться між собою молодь із консистентними низькими статусами, молодь із консистентними високими статусами та молодь із вищим матеріальним та нижчим освітнім статусами. Для молоді з консистентними низькими статусами властиво більш чітко визначати свою налаштованість щодо Бога, рідше читати про духовність та особистий розвиток, рідше бути задоволеними батьківським вихованням, рідше мати друзів із іншою релігією, частіше вважати важливим співпадіння релігійних поглядів під час вибору шлюбного партнера, частіше вважати удачу важливою за пошуку роботи, частіше бачити себе «громадянином світу» та частіше виправдовувати деякі гріхи. Для молоді з консистентними високими статусами властиво частіше відвідувати «релігійні сервіси», частіше молитися, частіше медитувати та займатися йогою, частіше читати про духовність та особистий розвиток, частіше бути задоволеними різними складовими частинами життя та життям у цілому, частіше мати друзів із іншою релігією, рідше вважати удачу важливішою за пошук роботи, частіше бути дискримінованими за свої релігійні погляди, частіше бачити себе «європеїцями» та рідше виправдовувати махінації з податками. Для молоді з вищим матеріальним статусом і нижчим освітнім статусом властиво рідше визначати Бога важливим у своєму житті, рідше вірити та рідше належати до якоїсь релігії, частіше бути задоволеними своєю освітою та своїм життям у цілому, рідше мати релігійних батьків, більше довіряти Церкві та частіше виправдовувати деякі гріхи.

Ключові слова: релігійність, релігія, віра, статусна консистентність, статусна неконсистентність, молодь.

УДК 316.74

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.18>

Yakovenko A.K.

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Sociology and Political Science National Aviation University

Yakovenko Yu.I.

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Professor of Department of Sociology and Political Science National Aviation University

Tashchenko A.Yu.

Candidate of Sociological Sciences, Assistant Professor of Department of Social Structures and Social Relations Taras Shevchenko National University of Kiev

Formulation of the problem. Researchers working in the field of the sociology of religion note that, despite secularization, religious communities will remain capable of representing all the social interests of the individual [1]. And even more, the current world is declared as "post-secular", which characterizes the religious revival observed now not only in the Euro-American, but

also in the "third" world... Post-secular means the return of religion to the public space of modern society, which is considered as aggressive-secular, or, at best, as religiously neutral due to the fact that religion has been supplanted from this society" [2, p. 7–9]. This also applies to Ukrainian society, in which religion is turning into a significant factor in national and cultural mobilization

[3, p. 115], and churchiness “acquired features of a socially legitimized and encouraged characterization of a person that reinforces religious behavior and church activity” [4, p. 78], although strong “post-secular sociology” [2, p. 11] not yet observed. At the same time, among the urgent issues that require our fellow citizens to determine their own religious position there is an oligarchic project of world religion [5, p. 269], interfaith projects like the “Temple of all religions” [6], the need to balance between many worldviews [7], atypical for Ukraine religions [8; 9], the transition from one denomination to another [10], religious actions outside churches [11, p. 39], etc. Also important for study is the process of religious conversion and choice, to which scientists try to apply both sociological and economic theories and research methods [8; 10; 12; 13]. In this regard, sociological knowledge is needed that will help to describe and to explain the trends in religious behavior, depending not only on individual basic socio-demographic characteristics, but also on a complex social status.

Analysis of recent research and publications. If we talk about large representative studies, religiosity in Ukraine fell into the focus of attention of such authoritative companies as Institute Sociology NAS of Ukraine, Kyiv International Institute of Sociology (KIIS), Taylor Nelson Sofres Ukraine (TNS in Ukraine) and “New Europe” Center and Friedrich Ebert Stiftung in association with GfK Ukraine [12, p. 9; 14; 15; 16]. Taking into account results of international research project “Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine” [12, p. 10–14] and results of sociological survey among Ukrainian youth of Zaporizhzhya and Khmelnytsky region [17, p. 48–50], it can be summarized that religiosity was investigated in connection with gender, age, family upbringing, ethnicity, region of residence, type of settlement, denominations, values and lifestyles. However, a possible connection between religiosity and consistency or inconsistency of status positions in Ukraine has not yet become subject of study.

Formulating the goals of the article. We are going to find out if there are differences between status-consistent and status-inconsistent youth in their religiosity on the basis of a number of important circumstances, namely: 1) religious affiliation and activity, including faith in general;

2) factors that contribute to and fail to maintain the religion in general and the dominant religion of our society in particular; 3) attitudes towards the different sins.

The main material. Firstly, we determined what we meant by low, average and high statuses of youth in terms of education and income based on the data set by “New Europe” Center and Friedrich Ebert Stiftung in association with GfK Ukraine [16]. Low educational status meant that highest completed education level was “no formal education/incompleted primary school” or “primary school” (there were 14,8% all of them). Average educational status meant that highest completed education level was “vocational or technical secondary school” or «secondary school: university-preparatory type» (there were 48,8% all of them). High educational status meant that highest completed education level was “university-level education: bachelor degree or similar”, “university-level education: higher than bachelor degree (MA/MSC degree)” or “doctoral or post-doctoral degree” (there were 36,4% all of them). Low material status meant that young people don’t have enough money for basic bills and food or have enough money for basic bills and food, but not for clothes and shoes (there were 26,2% all of them). Average material status meant that young people have enough money for food, clothes and shoes but not enough for more expensive things – fridge, TV set, etc. (there were 58,3% all of them). And high material status meant that young people can afford to buy some more expensive things but not as expensive as car or a flat or can afford to buy whatever they need for a good living standard (there were 15,5% all of them). Thus, we have identified five categories of youth: 1) status-consistent youth with low educational status and low material status; 2) status-consistent youth with average educational status and average material status; 3) status-consistent youth with high educational status and high material status; 4) status-inconsistent youth with higher educational status and lower material status; 5) status-inconsistent youth with higher material status and lower educational status. In general, the condition of the majority of Ukrainian youth is closer to status inconsistency, in which income is outstripped by education (see Table 1).

There were no significant gender differences between the five categories (see Table 2), but

Table 1

Status ratios of youth by education and income

	Low material status	Average material status	High material status
Low educational status, %	24,7	57,3	18
Average educational status, %	33,4	54	12,6
High educational status, %	17,7	64,3	18

generational differences played a significant role. Among youth with consistent low statuses there were 16,2% of generation Y and 83,8% of generation Z; among young people with consistent average statuses there were 79,9% of generation Y and 20,1% of generation Z; among young people with consistent high statuses there were 100% of generation Y and 0% of generation Z; among young people with higher educational status there were 94% of generation Y and 6% of generation Z; among young people with higher material status there were 35,2% of generation Y and 64,8% of generation Z. And this means that in addition to status differences we should take into account those reasons that are associated with age-related characteristics and belonging to a certain generation.

Starting from the first steps of our study, we find a difference that contrasts one of the status-inconsistent categories of youth with all other categories – wealth, significantly separated from education, makes young people forget about God, faith and religion (see Tables 3-5). At the same time, youth with consistent low statuses often express extreme points of view regarding the importance of God in life. Thus, it is confirmed that material comfort, not balanced by knowledge, contributes to concentration on momentary pleasures and further immersion in them without a search for the meaning of life. Also, an extremely poor state due to its extremeness and due to the dominant age of the low statuses' category leads to more intense confidence – either that there is always reason for joy,

Table 2

Distribution of status-consistent and status-inconsistent youth by gender

	Men, %	Women, %
In general in the array	48,8	51,2
Consistent low educational and material status, n = 63	51,5	48,5
Consistent average education and material status, n = 461	47,1	52,9
Consistent high educational status and material status, n = 117	45,1	54,9
Inconsistent statuses: educational is higher, n = 817	51,3	48,7
Inconsistent statuses: material is higher, n = 300	48	52

Table 3

Status and importance of God in life

Statures	No matter, rather unimportant, %	Medium importance, %	Important, very important, %
Consistent low	16,6	37,1	46,3
Consistent average	11,4	44,6	43,9
Consistent high	10,7	41,8	47,5
Educational is higher	13,6	43,3	43,1
Material is higher	16,3	47,3	36,4

Table 4

Status and belonging to confession of faith

Statures	Those who belong, %	Those who do not belong, %
Consistent low	87,7	12,3
Consistent average	89,3	10,7
Consistent high	89,2	10,8
Educational is higher	88,1	11,9
Material is higher	81,8	18,2

Table 5

Status and belonging to religious denomination

Statures	Orthodox (Russian/Greek/etc.), %	Other, %	Do not belong to a denomination, %
Consistent low	83,5	4,2	12,3
Consistent average	81,0	8,3	10,7
Consistent high	79,2	10,0	10,8
Educational is higher	79,1	9,0	11,9
Material is higher	73,0	8,8	18,2

or that “there is no God” or “God is unfair” in relation to existing social stratification.

The analysis of religious activity becomes the basis for drawing attention to the difference of new category of youth (see Tables 6-7). It is logical that without a fortress in the faith young people with the highest income and education that does not correspond to it are much less likely to attend the Church. However, contrary to the stereotype that only stupid and / or poor people need the Church, young people with consistent high statuses are most active. The only grievous detail in this case is that high-status youth are more often more active in relation to such religious practices that are not combined with the dominant religion of our society. Low-status youth differs from the rest in fact that they are less interested in acquiring bookish general knowledge about spiritual formation, which may be due to the inaccessibility of the opportunity to purchase appropriate books, and in fact that praying activity in this category of youth is often average, as in high-status youth' category.

In connection with the status consistency we will check one more hypothesis, which is based on the popular stereotype: more religiously active people are less satisfied with life, therefore they seek solace in religion. And this hypothesis does not stand the test – the young people with consistent high statuses who, as we recall, are the most active in religious life, are also the most satisfied with various aspects of their lives (see Table 8).

Now let's look at the factors that, according to our assumptions, affect religiosity: attitude to parenting, having friends with another religion, relying on luck [18] in finding a job, attitude to religion as a criterion for choosing a marriage partner, experiencing discrimination because of religions, religiosity of parents and trust in the Church. As can be seen from Table 9, not the status-consistent youth in relation to the status-inconsistent youth has the greatest differences, but two separate categories of the status-consistent youth and one separate category of the status-inconsistent youth in relation to all the rest. If we accept the basic principles of the dominant religion of our

Table 6

Status and attending religious services apart from weddings and funerals

Statures	Practically never, less than once a year, %	About once a year, only on special holy days, %	About once a month, about once a week, more than once a week, %
Consistent low	20,5	61,5	18
Consistent average	22,3	57,5	20,2
Consistent high	21,3	51,7	27,1
Educational is higher	22,9	58,9	18,2
Material is higher	32,7	48,7	18,6

Table 7

Status and involvement in religious activities

Statures	Never, rarely, %	Sometimes, %	Often, very often, %
Praying			
Consistent low	73,3	17,5	9,2
Consistent average	72	13,2	14,8
Consistent high	62,4	20,7	16,9
Educational is higher	71,1	14,9	14
Material is higher	72,2	12,6	15,2
Meditating, practicing yoga or something similar			
Consistent low	95,3	2,8	1,9
Consistent average	92	4,5	3,5
Consistent high	82,2	10,4	7,3
Educational is higher	92,8	4,4	2,8
Material is higher	89,6	5,9	4,5
Reading about spirituality and personal growth			
Consistent low	90,6	7,7	1,8
Consistent average	85,7	10,0	4,4
Consistent high	76,3	16	7,7
Educational is higher	87,4	8,3	4,3
Material is higher	83,1	12,6	4,4

society, we can argue that: 1) among young people with consistent low statuses the positive feature is a more frequent desire for religious homogeneity in the family and among friends; 2) positive traits in young people with consistent high statuses are a rarer recognition of the role of luck in job search and a more prominent religiosity, which is why they are more likely to experience discrimination on this basis; 3) among young people with higher material status the positive feature is a more frequent high trust in the Church.

One of the undesirable factors from the point of view of Orthodoxy is also the self-identification of young people with the whole world, since this can mean an increased risk of loyalty to interfaith initiatives and global government, and, besides this, self-identification with Europe, because it implies more often Catholic and Protestant than the Orthodox order of things. As can be seen from Table 10, the greatest risk of this circumstance falls on the status-consistent youth.

A curious situation develops with the justification of some of the possible sins – among those who are most often on the loyal side these are young people with consistent low statuses and young people with higher material status, and in half of the cases these two categories of young people coincide in much more willingness to always or almost always justify sin (see Table 11). It is appropriate to recall that both of these categories of youth belong to generation Z, which means that most likely we are observing the moral of the new generation, divided by only a few specifications: those who live in better conditions more often justify homosexuality because it is a social disease of “rich and saturated” [19], and those who live in worse conditions are less likely to justify bribes, because they will not be able to give them on their own if the need arises, and more often justify abortions, because they more often face the causes and consequences of unwanted pregnancy.

Table 8

Status and satisfaction with various components of life and life in general

Statuses	Missing and low, %	Average, %	High and very high, %
<i>With your family life</i>			
Consistent low	4,7	16,6	78,8
Consistent average	5,9	12,5	81,6
Consistent high	0,0	8,3	91,7
Educational is higher	2,3	16,9	80,7
Material is higher	5,4	13,5	81,1
<i>With your circle of friends</i>			
Consistent low	3,8	13,3	82,9
Consistent average	2,7	11,9	85,4
Consistent high	2,8	8,6	88,6
Educational is higher	2,5	14,7	82,9
Material is higher	2,1	10,4	87,5
<i>With your education</i>			
Consistent low	11,6	22,1	66,3
Consistent average	5,2	26,4	68,4
Consistent high	3,5	15,7	80,8
Educational is higher	3,4	21,6	75
Material is higher	4	23,7	72,3
<i>With your job, if relevant</i>			
Consistent low	12,1	27,7	60,1
Consistent average	6,6	25,8	67,6
Consistent high	3,2	14,4	82,4
Educational is higher	7,4	21,8	70,8
Material is higher	4	24,2	71,9
<i>With your life in general</i>			
Consistent low	2,8	21,4	75,8
Consistent average	2,4	16,6	81
Consistent high	0,8	13,2	86
Educational is higher	2,6	15,4	82
Material is higher	1,1	11,3	87,6

Table 9

Status and factors influencing religiosity

“Would you raise your children like your parents raised you, or would you do it differently?”			
Statuses	Totally differently, differently, %		The same, almost the same, %
Consistent low	33,7		66,3
Consistent average	23,9		76,1
Consistent high	25,6		74,4
Educational is higher	28,5		71,5
Material is higher	27,2		72,8
“Do you have friends with different religion?”			
Statuses	Yes, %		No, %
Consistent low	30,2		69,8
Consistent average	40,4		59,6
Consistent high	59,9		40,1
Educational is higher	41,0		59,0
Material is higher	47,6		52,4
“In your opinion, how important is luck when it comes to finding a job for a young person in your country?”			
Statuses	No matter, rather unimportant, %	Medium importance, %	Important, very important, %
Consistent low	2,5	10,6	86,9
Consistent average	6,7	17,6	75,7
Consistent high	10,9	27,3	61,8
Educational is higher	6,9	15,4	77,7
Material is higher	11,1	18,4	70,5
“How important, in your opinion, are religious beliefs for choosing a marriage partner?”			
Statuses	No matter, rather unimportant, %	Medium importance, %	Important, very important, %
Consistent low	28,5	14,6	56,9
Consistent average	39,4	26,9	33,7
Consistent high	38,0	30,5	31,5
Educational is higher	35,1	26,0	38,9
Material is higher	42,1	25,6	32,3
“Have you ever experienced discrimination because of religious beliefs?”			
Statuses	Never, %	Sometimes, %	Often, %
Consistent low	92,8	5,8	1,4
Consistent average	93,8	5,4	0,8
Consistent high	87,1	9,4	3,5
Educational is higher	96,4	3,2	0,4
Material is higher	92,1	5,0	2,9
“How religious would you say are your parents?”			
Statuses	Not religious at all, predominately not religious, %	Moderately religious, %	Predominantly religious, very religious, %
Consistent low	20,1	53,5	25,4
Consistent average	22,3	57,8	19,9
Consistent high	28,7	47,2	24,1
Educational is higher	22,3	55,7	22
Material is higher	30,5	53,9	15,7
“How far do you trust Church, religious institutions?”			
Statuses	Missing and low, %	Average, %	High and very high, %
Consistent low	28,2	29,9	41,9
Consistent average	31,9	34,5	33,6
Consistent high	35,2	23,2	41,6
Educational is higher	35,3	31,4	33,3
Material is higher	28,8	24,7	46,5

Table 10

Status and self-identification

Statures	Missing and low, %	Average, %	High and very high, %
Ukrainian			
Consistent low	1,6	11,3	87,1
Consistent average	4,8	7,1	88,1
Consistent high	4,6	7,2	88,2
Educational is higher	4,7	11,1	84,2
Material is higher	4,2	5,9	89,9
European			
Consistent low	27,4	17,3	55,2
Consistent average	20,7	26,1	53,2
Consistent high	18,0	16,7	65,3
Educational is higher	24,9	22,8	52,3
Material is higher	21,7	20,7	57,6
World citizen			
Consistent low	14,4	17,5	68,1
Consistent average	21,1	21,9	57,0
Consistent high	15,6	23,1	61,3
Educational is higher	22,9	20,7	56,4
Material is higher	18,8	22,7	58,5
Citizen of own region			
Consistent low	1,1	10,6	88,4
Consistent average	1,5	6,6	91,9
Consistent high	1,6	7,9	90,5
Educational is higher	2,5	6,8	90,7
Material is higher	4,1	10,1	85,8
Citizen of own home town			
Consistent low	2,7	6,2	91,1
Consistent average	1,8	5,0	93,2
Consistent high	1,6	4,9	93,5
Educational is higher	2,1	6,0	91,9
Material is higher	2,9	6,8	90,3

Table 11

Status and justification of sins

Statures	Never, almost never, %	Moderate position, %	Almost always, always, %
Abortion			
Consistent low	43,1	23,2	33,7
Consistent average	43	36	21
Consistent high	48	34,8	17,2
Educational is higher	44,5	40	15,5
Material is higher	39,3	37,3	23,3
Homosexuality			
Consistent low	62	23,3	14,8
Consistent average	64,6	21,2	14,2
Consistent high	58,4	26	15,6
Educational is higher	64,2	23,3	12,5
Material is higher	53,4	24,4	22,2
Cheating on taxes if you have a chance			
Consistent low	50,8	31,6	17,6
Consistent average	44,7	43,8	11,5

Table 11 (continuance)

Consistent high	54,3	35,5	10,2
Educational is higher	49,4	39	11,6
Material is higher	40,3	42,4	17,3
Accepting/giving a bribe			
Consistent low	55,9	32,8	11,2
Consistent average	44,3	46	9,7
Consistent high	51,5	37,6	10,8
Educational is higher	50,1	38,3	11,6
Material is higher	50,4	35,7	13,9
Using connections to find employment			
Consistent low	37,3	35,2	27,5
Consistent average	23,7	55,7	20,6
Consistent high	31,3	51,9	16,8
Educational is higher	28,9	49,1	22
Material is higher	23,4	49	27,6
Using connections to 'get things done' (e.g., in a hospital, at different offices, etc.)			
Consistent low	34,3	37,3	28,4
Consistent average	22,1	53,4	24,5
Consistent high	30,9	47,6	21,4
Educational is higher	27,7	47,3	24,9
Material is higher	24,4	44,5	31,1

Conclusions. Thus, status inconsistency affects religiosity, but this is noticeable when material status exceeds educational status, and this inconsistency creates a mainly negative impact in the sense of estrangement from religion and approaching sins. Religiosity also markedly differs among separate categories of status-consistent youth. Young people with consistent low statuses are more inclined to a vestige of paganism (faith in luck) and more often justify sins, but more often they seek to preserve religion in their inner circle. Young people with consistent high statuses are more often inclined to religious practices from different cultural contexts, but it is they who are characterized by the least faith in luck and the highest religious activity.

REFERENCES:

1. Іванкова-Стецюк О. Соціологія релігії у пошуках теоретико-методологічних орієнтирів: український контекст. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 60. URL : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/46601/2011_60_1.pdf?sequence=1.
2. Добренков В.И. Христианская и православная социология. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2012. № 2. С. 3–24.3. Докаш В. Релігійність українського суспільства: суспільні виміри і фактори змін. *Релігія та соціум*. 2015. № 3. С. 113–120.
4. Пивоварова Н. Релігійність українців: тенденції десятиліття. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 71-72. С. 77–84.
5. Шандор Ф.Ф., Бартош О. П., Борщ К.К. Соціологічні виміри інституту релігії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*.

Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2018. Вип. 1. С. 268–271.

6. Американские христиане, евреи и мусульмане создали многоконфессиональный проект. *Время и Деньги*. URL : <https://www.e-vid.ru/kultura/171119/amerikanskie-khristiane-evrei-i-musulmane-sozdali-mnogokonfessionalnyy-proekt>.

7. Трегуб Г. Людмила Филипович: «Релігійність українців здебільшого ситуативна». *Тиждень.ua*. 28 червня, 2015. URL : <https://tyzhden.ua/Society/139338>.

8. Богданова О.В., Дудко Є.С. Чинники набуття релігійної ідентичності багати (на прикладі сценаріїв навернення вірян київської громади). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2013. № 4. С. 40–48.

9. Zubarev, A. (2019). Актуалізація соціологічного дослідження східних духовних практик в українському суспільстві. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 993. С. 58–62.

10. Брік Т. Релігія як конкурентний ринок: від чого залежить церковна «вірність» українських парафіян. *VoxUkraine*. Червень 18, 2018. URL : <https://voxukraine.org/uk/religiya-yak-konkurentnij-rinok-vid-chogo-zalezhit-tserkovna-virnist-ukrayinskih-parafijan/>.

11. Бондарчук П. Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13(2). С. 39–63.

12. Луців О.Ю. Особливості індивідуальної релігійності в контексті конфесійної приналежності в сучасному українському суспільстві. *Український соціум*. 2015. № 2. С. 7–16.

13. Шоріна Т.Г. Теорія раціонального вибору в сучасному релігієзнавстві: приклад позитивістського та міждисциплінарного підходів. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Філософія. Культурологія»*. 2013. № 2. С. 76–81.

14. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). До чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» 26 квітня 2018 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2018. URL : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf.

15. Жиленко Д. Релігія в житті громадян України: у що вірять українці? TNS, a Kantar Group Company. URL: <https://tns-ua.com/news/religiya-v-zhitti-gromadyan-ukrayini-u-shho-viryat-ukrayintsi>.

16. Гайдай Д., Зарембо К., Літра Л., Лимар О., Солодкий С. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. Центр «Нова Європа». 22 листопада 2017, 11:09. URL : <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>.

17. Матюхін Д.А. Ціннісний вимір стилю життя сучасної молоді в контексті релігійної приналежності: соціологічний аналіз. *ГРАНІ*. 2018. Т. 21. № 2. С. 44–51. DOI: 10.15421/171815.

18. Почему нельзя желать удачи в православии? *Молитва-инфо.ру*. URL : <http://molitva-info.ru/duhovnaya-zhizn/pochemu-nelzya-zhelat-udachi-v-pravoslavii.html>.

19. «Гомосексуализм – социальная болезнь»: священник раскрыл глаза студентам БФУ им. Канта. Проповедь Андрея Ткачёва. *NewsBalt*. 11.01.2019, 11:10. URL : <http://newsbalt.ru/news/2019/01/11/gomoseksualizm-socialnaya-bolezn/>.

СЕКЦІЯ 4

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

СПЕЦИФІКА ЛОКАЛІЗАЦІЇ СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ
ЯК ФОРМИ АТРИБУЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПАТРУЛЬНИХ
ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З РІЗНИМ СТАЖЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІSPECIFICITY OF LOCALIZATION OF SUBJECTIVE CONTROL
AS A FORM OF ATTRIBUTION OF RESPONSIBILITY OF PATROLS POLICE
OFFICERS WITH DIFFERENT EXPERIENCES OF PROFESSIONAL ACTIVITY

Статтю присвячено проблемі визначення специфіки локалізації суб'єктивного контролю як форми атрибуції відповідальності у працівників патрульної поліції. Проаналізовано ракурси дослідження феномену відповідальності у сучасних наукових студіях. Зазначено, що професійна відповідальність є необхідною умовою професіоналізму сучасного поліцейського, але у вітчизняній психології ця проблема залишається недостатньо вивченою. Описані результати дослідження локусу контролю у працівників патрульної поліції, здійснено їх порівняння у групах поліцейських з різним стажем професійної діяльності. З'ясовано, що досліджувані з більшим стажем виявляють більшу інтернальність у галузі невдач у різних темпоральних вимірах, що пояснює виявлену у цій групі більшу схильність до самозвинувачення. Патрульні поліцейські з меншим стажем відрізняються більш вираженою спрямованістю на прийняття відповідальності на себе в професійних відносинах; більшою схильністю виявляти ініціативу та приймати відповідальність на себе в сфері службових стосунків; активно діяти, підтримуючи міжособистісні відносини; виявляти активність у подоланні труднощів.

Ключові слова: атрибуція відповідальності, інтернальність, локус контролю, професійна відповідальність, патрульні поліцейські.

in modern scientific studies are analyzed. In psychology, responsibility is studied through such categories as freedom, morality, consciousness, personality, personality qualities. Responsibility is seen as the ability of person to be responsible for what is entrusted to it or for what it has assumed. Based on this, defining the category of responsibility, we highlight, above all, its integrative nature, which covers the consciousness, feelings and behaviour of man. An important direction in the analysis of the phenomenon of responsibility is the theory of the locus of control, according to which responsibility for what has happened or will happen soon, attributed to external forces or their own abilities and efforts, the tendency of the individual to see the source of control, or in itself.

It is noted that professional responsibility is a necessary condition for the professionalism of a modern police officer, but in domestic psychology this problem remains insufficiently studied. The results of the study of the locus of control of patrol police officers are described, their comparison is made in groups of police officers with different length of professional activity. It was found that subjects with more experience show more internality in the field of failures in different temporal dimensions, which explains the greater tendency to self-blame found in this group. Patrol police officers with less experience have a more pronounced focus on taking responsibility in professional relationships; greater tendency to show initiative and take responsibility in the field of official relations; to act actively, maintaining interpersonal relationships; be active in overcoming difficulties.

Key words: attribution of responsibility, internality, locus of control, professional responsibility, patrol policemen.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.19>

Соколов О.А.

старший викладач кафедри тактичної та спеціальної фізичної підготовки Харківський національний університет внутрішніх справ

The article is devoted to the problem of determining the specifics of the localization of subjective control as a form of attribution of responsibility of patrol police officers. The perspectives of research of the phenomenon of responsibility

Постановка проблеми. Відповідальність особистості характеризує відповідність її моральної діяльності обов'язкам, що розглядаються з точки зору можливостей і обмежень» [9]. Філософський аспект відповідальності розкривається також у роботі Н. Желаєвської. Авторка вказує на подвійний характер відповідальності: об'єктивний зміст відповідальності проявляється в сукупності вимог суспільства до його членів (наявність відповідних суспільству моральних принципів і норм), суб'єктивна частина відповідальності відображає свідомість людини, яка усвідом-

лює свій борг перед суспільством, іншими людьми і перед собою [8].

Категорію відповідальність досить докладно вивчали психологи в контексті дослідження особистості. У психології відповідальність вивчається через такі категорії, як свобода, моральність, свідомість, особистість, якості особистості. К.О. Абульханова, досліджуючи активність особистості, описує відповідальність як «парну категорію ініціативи», і тому вона розглядається «як особистісний механізм реалізації необхідності» [1, с. 20]. «Відповідальність гарантує досягнення результату,

здійснення необхідного навіть за умови непередбачених суб'єктом труднощів, несподіванок, тобто передбачає оволодіння ситуацією, взяття на себе справи в цілому, без можливості передбачити, як обернеться її хід» [1, с. 20].

«Найбільш оптимальним є такий тип відповідальності, коли особистість звертає вимоги до самої себе, підвищує вимоги до рівня власної діяльності» [1, с. 21]. Д. І. Фельдштейн розглядає особистість тільки в якості суспільно-відповідального суб'єкта [17, с. 38-46]. М. В. Борцова визначила відповідальність як фундаментальну властивість особистості [4].

Д. Леонтьєв, розглядаючи категорію цінності як міждисциплінарного поняття, визначає відповідальність через «соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і дотриманням моральних норм» [цит. за 8].

Розглядаючи категорію відповідальності з позиції моралі, в ній виділяють зовнішню і внутрішню сторони. К.О. Абульханова підкреслює в відповідальності зовнішню необхідність, яку присуджує особистість і перетворює її у внутрішню усвідомленість [1, с.20].

У словнику-довіднику практичного психолога відповідальність – це «здійснюваний в різних формах внутрішній і зовнішній контроль над діяльністю, що відображає соціальне, морально-правове ставлення до суспільства, що виражається у виконанні прийнятих моральних і правових норм і правил, своїх обов'язків» [9, с. 130].

Зовнішня сторона виявляється в сукупності вимог і дій, які суспільство висуває до особистості, зовнішня сторона – це сама особистість, що має і зобов'язання щодо виконання цих вимог. Таким чином, відповідальність визначається як здатність суб'єкта відповідати за те, що йому доручено, або за те, що він взяв на себе сам. На підставі цього, визначаючи категорію відповідальності, виділяємо, перш за все, її інтегративність, яка охоплює свідомість, почуття і поведінку людини.

О.Ф. Гулевська зазначає, що за «винятком окремих відтінків «відповідальність» в англійській, німецькій та французькій мовах означає виконання обов'язків, долгу, необхідність звітувати» [5, с. 8]. Проводячи досить докладний аналіз етимології слова, О.Ф. Гулевська звертає увагу на лінгвістичний аналіз слова «відповідальність» і підкреслює, що воно не ототожнюється з психологічними категоріями, такими, як особистісні властивості, або рисою характеру. Вона визначає відповідальність поза особистістю – «це те, до чого закликають і привертають, чим загрожують і чого бояться, що можна нести, або знімати, передавати, намагатися уникнути, або перекладати на іншого» [5, с. 17].

Відповідальність з позиції етики характеризує особистість з точки зору виконання нею моральних вимог, що висувуються до неї суспільством; виражається в ступені участі особистості і окремих соціальних груп у власному моральному вдосконаленні і в удосконаленні суспільних відносин. «Почуття обов'язку – це емоційно насичене прагнення «відповідати»: діяти в певному, пов'язаному із зобов'язаннями перед іншими людьми напрямку» [3, с. 23].

О.С. Ахизєзер, визначаючи відповідальність як основне етичне поняття, виділяє її реальності. Проблемою кожного суб'єкта, на його думку, є визначення її кордонів. Реальну дійсність суб'єкт ототожнює з собою відповідно до існуючих меж. До сфери відповідальності він відносить всю навколишню дійсність, в яку включає і частину власних відносин, що визначаються культурою суб'єкта, що склалася в перебігу розвитку суспільства [2].

Зміст відповідальності конкретизує наступні питання: «здатність людини свідомо (навмисно, добровільно) виконувати певні вимоги і здійснювати завдання, що перед ним стоять; здійснювати правильний вибір; досягати певного результату» [18, с. 300].

Існує внутрішня відповідальність людини, яка представляється як сукупність всіх моральних якостей, що допомагають їй грамотно і ефективно виконувати правила щодо себе (мається на увазі турбота про здоров'я і умови життя), своїх близьких і суспільства в цілому. До моральної категорії поняття «відповідальність» відносять І.Клименко та І. Ламаш, тобто здатність до випереджаючого мислення і випереджаючого переживання, завдяки якій образ можливого (передбачуваного) майбутнього як би накладається на образ бажаного і робить бажання більш виваженим [11]. Вони виділяють такі аспекти відповідальності як, по-перше, здатність і потреба передбачити наслідки своїх дій, по-друге, ефективно виконувати прийняті на себе зобов'язання [11].

Відповідальність як соціальну категорію виділяє Л.А. Барановська [3]. Соціальна відповідальність, наприклад, виникає тоді, коли поведінка людини має суспільне значення і регулюється соціальними нормами. Л.М. Семенюк у своїй роботі «Психологія громадянської активності: особливості, умови розвитку» аналізує місце і роль відповідальності у формуванні громадянської активності і визначає відповідальність як соціальну категорію, «основна функція якої полягає в активізації соціальної поведінки людини» [15]. Посилаючись на О.Л. Слобідського, вона зазначає, «що людина в своїй діяльності вступає в масу різноманітних відносин, кожне з яких вимагає громадянського активного прояву відповідальності» [15, с. 294].

За думкою Л. Дементій, готовність особистості до відповідальності, спрямованість на прийняття відповідальності на себе, виступають найважливішими умовами особистісної відповідальності [6]. Однією з найважливіших особистісних передумов відповідальності є установка суб'єкта на те, що він буде відповідальною особою ще до початку здійснення діяльності, свого роду готовність до відповідальності, прагнення взяти її на себе. Як констатує науковиця, такого роду готовність є досить стійкою особистісною особливістю, яка, як правило, проявляється у всіх життєвих ситуаціях і характеризує суб'єкта з точки зору того, чого чи кому спочатку приписується відповідальність в певних умовах [7].

Важливим напрямком в аналізі феномена відповідальності представляється теорія локусу контролю, згідно з якою, відповідальність за те, що вже відбулося або незабаром відбудеться, приписується або зовнішнім силам, або власним здібностям і старанням, тобто проявляється схильність особистості бачити джерело управління своїм життям переважно у зовнішньому середовищі, або в самій собі. Якщо людина бачить причини подій, що відбуваються з ним у долі або випадку, в інших людях, державі або навколишньому середовищу, то це говорить про наявність у неї зовнішньої (екстернальної) локалізації контролю, або зовнішньої атрибуції відповідальності. Якщо ж вона схильна бачити причини подій, що відбуваються з ним, безпосередньо в самому собі, пояснюючи їх своїм характером, здібностями або конкретними вчинками, то це свідчить про наявність у нього внутрішньої (інтернальної) локалізації контролю або внутрішньої атрибуції відповідальності [16].

В. Сахарова зазначає, що інтернальність (внутрішній локус контролю) є релевантним відповідальності особистісним фактором, в основі якого лежить внутрішній тип атрибуції (Я є, Я причетний до подій свого життя, Я є їх причиною, Я це усвідомлюю і приймаю, Я здатний це контролювати і готовий відповідати за це) [14, с.23].

М. Савчин вказує, що локус контролю виступає інтегральною рисою особистості та формує зв'язок між почуттям відповідальності, усвідомленням сенсовності життя, готовність суб'єкта до активності тощо [13].

С. Легкоступ зауважує, що рівень суб'єктивного контролю, який характеризує систему уявлень людини про можливість управління життєвими ситуаціями і про міру відповідальності за їх розвиток, виступає характеристикою, котра безпосередньо стосується особистої відповідальності [12 с.241].

Метою дослідження стало виявлення специфіку локалізації суб'єктивного контролю як

форми атрибуції відповідальності у патрульних поліцейських з різним стажем професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. В якості психодіагностичного інструментарію для досягнення поставленої мети було застосовано опитувальник локалізації контролю (О. Ксенофонтова), який надає можливість діагностувати широкий діапазон значущих чи актуальних для досліджуваних ситуативних областей та більш детально проаналізувати структуру локусу контролю [10].

Для статистичної обробки даних було застосовано t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

Вибірку склали інспектори Національної поліції України з різним стажем роботи. Досліджувана вибірка – 80 інспекторів: 1 група – 40 інспекторів зі стажем роботи до 5 років в системі МВС, 2 група – 40 інспекторів зі стажем роботи 5 та більше років.

Встановлено, що за шкалою «Інтернальність в професійних стосунках» показник, зафіксований у першій групі (10.75 ± 0.52), є вірогідно більшим порівняно з другою (8.60 ± 0.25), при $t = 3.73$, $p \leq 0,01$. Отже, поліцейським з меншим стажем професійної діяльності більш притаманною є схильність до прийняття відповідальності на себе в професійних відносинах.

Деталізувати зміст цих відмінностей дозволяють результати, отримані за шкалою «Професійно-соціальний аспект», за якою перша група демонструє вірогідно більші показники (4.75 ± 0.23), на відміну від другої (3.35 ± 0.13), при $t = 5.30$, $p \leq 0,001$. Таким чином, у сфері виробничих стосунків представники першої групи виявляють більшу схильність проявляти ініціативу і приймати відповідальність на себе в сфері соціальної взаємодії у службових відносинах.

У цьому сенсі, закономірними є відмінності між групами, отримані за шкалою «Інтернальність в міжособистісних стосунках», за якою у першій групі визначено вірогідно більший показник (10.25 ± 0.31) у порівнянні з другою (9.25 ± 0.30), при $t = 2.32$, $p \leq 0,05$, що відбиває більшу схильність цих досліджуваних до активних дій, спрямованих на підтримку міжособистісних відносин.

Крім того, в першій групі показник за шкалою «Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» (5.40 ± 0.14) вірогідно перевищує відповідний показник у другій групі (4.75 ± 0.14), при $t = 3.28$, $p \leq 0,01$, що дозволяє характеризувати поліцейських з меншим стажем роботи як більш зорієнтованих на активні дії, пов'язані з подоланням труднощів.

Друга група вірогідно переважає першу у показниках за шкалами «Інтернальність в області невдач» (5.20 ± 0.17 та 4.25 ± 0.28), при $t = 2.90$, $p \leq 0,05$; та «Схильність до само-

звинувачення» (0.55 ± 0.29 та -0.50 ± 0.38), при $t = 2.20$, $p \leq 0,05$.

Зміст отриманих відмінностей свідчить про те, що поліцейські з більшим стажем роботи більш схильні вважати самого себе причиною своїх невдач у різних темпоральних вимірах, обвинувачувати себе в цьому, приписуючи власні досягнення зовнішнім обставинам.

Разом з цим, слід вказати, що відмінності між групами поліцейських з різним стажем професійної діяльності не досягають рівня значущості за такими шкалами як «Загальна інтернальність», «Інтернальність в судженнях про життя», «Інтернальність в області досягнень», «Професійно – процесуальний аспект», «Компетентність в міжособистісних відносинах», «Відповідальність в міжособистісних відносинах», «Інтернальність в сімейних відносинах», «Інтернальність в сфері здоров'я», «Інтернальність при описі особистого опиту», «Заперечення активності» та «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Емпірично встановлені відмінності у локалізації суб'єктивного контролю у патрульних поліцейських з різним стажем професійної діяльності. Виявлено, що досліджувані з більшим стажем виявляють більшу інтернальність у галузі невдач, що пояснює виявлену у цій групі більшу схильність до самозвинувачення. Патрульні поліцейські з меншим стажем відрізняються більш вираженою спрямованістю на прийняття відповідальності на себе в професійних відносинах; більшою схильністю виявляти ініціативу та приймати відповідальність на себе в сфері службових стосунків; активно діяти, підтримуючи міжособистісні відносини; виявляти активність у подоланні труднощів.

Отримані результати свідчать про неозначеність функціонування локусу контролю у патрульних поліцейських з різним стажем професійної діяльності. Перспектива подальшої роботи полягає у більш детальному вивченні окресленої проблеми, що передбачає продовження досліджень в обраному напрямку із залученням більшої кількості респондентів та аналіз більш широкого діапазону проявів відповідальності працівників поліції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова, К.А. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2009. 224 с.

2. Ахиезер, А.С. Социокультурный словарь / 2-е изд. перераб. и доп. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2008. 115 с.

3. Барановская, Л.А. Формирование социальной ответственности студента: монография. М.: Наука образования, 2011. 189 с.

4. Борцова, М.В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: монография. Славянск, 2007. 125 с.

5. Гулевская, А.Ф., Максимов В.П. Педагогические условия формирования социальной ответственности студентов экономических специальностей: монография: Изд-во СахГУ, Южно-Сахалинск: 2012. 208 с.

6. Дементий Л. И. Ответственность как ресурс личности. М.: Информ-Знание, 2005. 188 с.

7. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дис. ... докт. психол. наук. Москва, 2005. 357 с.

8. Желаяевская, Н.Ф. Профессиональная ответственность как детерминанта карьерного продвижения: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 Сочи, 2010. 257 с.

9. Конюхов, Н.И. Словарь – справочник практического психолога. Воронеж: МОДЭК, 2016. 224 с.

10. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики "Уровень субъективного контроля". *Психологический журнал*. 1999. Т. 20, № 2. С. 103–114.

11. Ламаш І.В. До проблеми вивчення психологічного змісту професійної відповідальності працівників поліції. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2018. С. 169–172.

12. Легкоступ С. Психологічні детермінанти особистої відповідальності у формуванні службової поведінки посадових осіб місцевого самоврядування. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. №. 2. С. 236–246.

13. Савчин М. В. Психология відповідальної поведінки. Івано-Франк.: Місто НВ, 2008. 280 с.

14. Сахарова В. Г. Ответственность как личностный фактор и возможности ее диагностики : автореф. дис. ... канд. психол. наук.: Хабаровск, 2003. 24 с.

15. Семенюк, Л.М. Психология гражданской активности: особенности, условия развития; Воронеж: МОДЭК, 2016. 352 с.

16. Шалдыбина О.Н. Профессиональная ответственность в структуре социально-психологических характеристик личности руководителей низового звена: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Саратов, 2009. 179 с.

17. Фельдштейн, Д.И. Психология развивающейся личности. 2016. М.: Педагогика. 46 с.

18. Философский энциклопедический словарь /редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-е изд. М.: 2009. 815 с.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 11

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 11,46. Ум.-друк. арк. 13,02.
Підписано до друку 31.01.2020. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39-95-80,
+38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.